De Gulden Passer. Jaargang 35

bron
De Gulden Passer. Jaargang 35. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1957

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005195701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

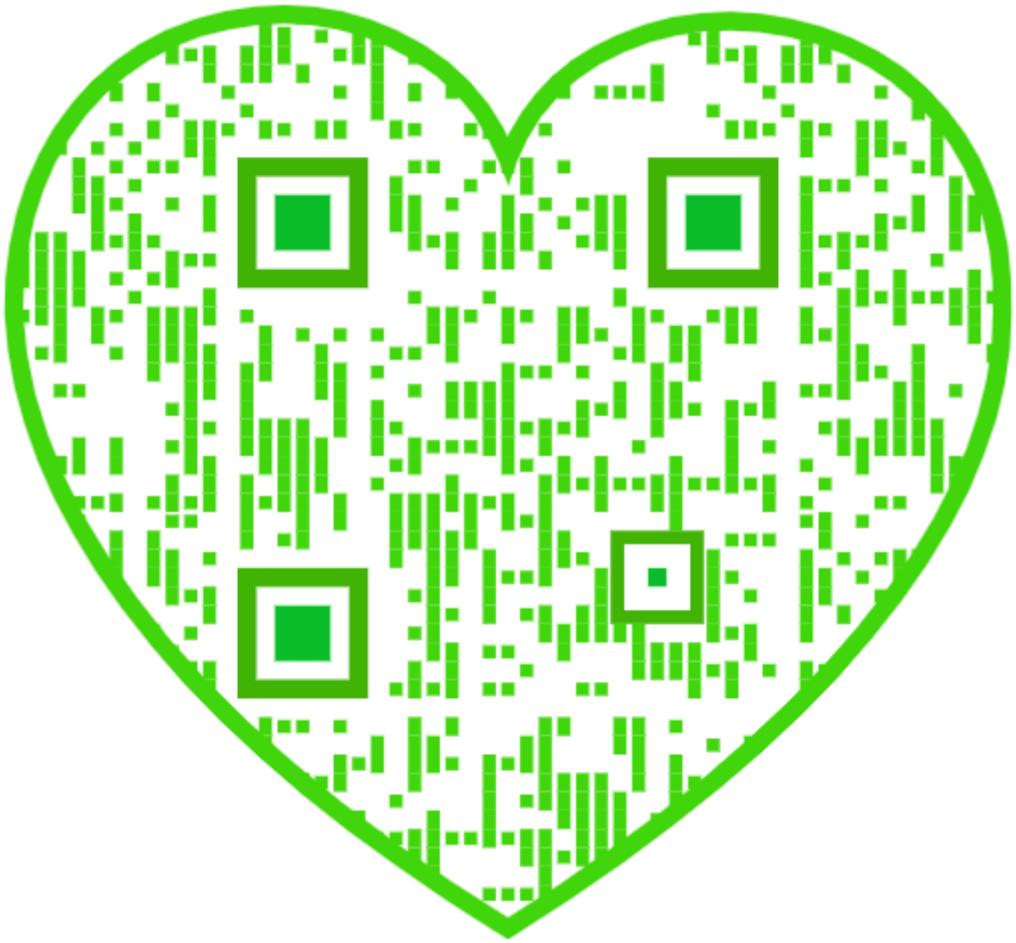

[De Gulden Passer 1957]

J.F. Peeters Fontainas

L'officine Espagnole de Martin Nutius à Anvers.

Avant-propos

C'est en voulant assigner un millésime aux très nombreuses éditions non datées, parues chez Martin Nutius, que nous avons été amené à rédiger cette bibliographie partielle des impressions espagnoles aux Pays-Bas.

En 1858, M. Joseph Nuyts, publiait la seonde édition de son 'Essai sur l'imprimerie des Nutius'; il relevait alors environ quatre vingt quinze titres espagnols, dont plusieurs erronés, et promettait une troisième édition à laquelle il comptait ajouter quelques détails généalogiques. Cette édition n'a malheureusement jamais paru. M. Max Rosses, l'ancien conservateur du Musée Plantin-Moretus, a également publié dans la Biographie Nationale(1) les notices relatives aux Nutius, il y fait à Martin I, une part trop modeste.

A notre tour, après une courte notice sur Martin Nutius, fondateur de l'officine, et la liste des marques utilisées pour les éditions répertoriées, nous donnons dans l'ordre chronologique, la description des éditions espagnoles connues à ce jour.

Nous avons eu la satisfaction d'ajouter quelques soixante titres aux éditions relevées par M. Nuyts, et nous n'avons nullement la prétention de n'avoir rien omis; les surprises sont toujours possibles en bibliographie. Sans nous faire de grandes illusions, nous verrions avec plaisir s'ajouter aux éditions nutiennes, l'édition princeps de 1553, du Lazarillo de Tormes, aujourd'hui perdue et que d'aucuns croyent sortie de ses presses.

Il nous serait utile d'apprendre où trouver les quelques éditions, dont nous n'avons pu repérer un exemplaire; dans ce but nous donnons à la fin du volume, une liste d'ouvrages, des Nutius, et de quelques autres imprimeurs anversois, que nous cherchons à pouvoir découvrir.

(1) *Biographie Nationale*, publiée par l'Académie Royale... de Belgique. Bruxelles 1901. Tome XVI, p. 11 et suiv.

De nombreux amis, bibliophiles, bibliographes, bibliothécaires et libraires, nous ont aidés dans ce petit travail; ils ont droit à notre reconnaissance. Il ne nous a malheureusement pas été possible de visiter les bibliothèques de Madrid, et de Lisbonne, mais grâce au dévouement de M. Tomás Magallon Antón, de la Biblioteca Nacional de Madrid, et de Messieurs Eugenio Asensio et A.R. Rodriguez Moñino, à Lisbonne et à Madrid, nous avons pu combler cette lacune, Ils trouveront ici tous trois, l'expression de notre sincère gratitude.

Louvain, 31 *mars* 1955.

Abréviations des références utilisées[1]

ANSELMO. - ANSELMO, A.J., *Bibliografia das obras impressas em Portugal no Século XVI.* Lisbonne, 1926.
ANTONIO. - ANTONIO, Nicolas, *Bibliotheca Hispana Vetus et Nova.* Madrid, 1783-88, 4 vol.
ATKINSON. - ATKINSON, G., *La littérature géographique française de la renaissance.* Paris, 1927.
*AZEVEDO. - *Catalogo da Livraria que partenceu aos...* Condes de AZEVEDO e SAMODÃES. Porto, 1921-22, 2 vol.
*BACKER. - *Bibliothèque de Feu Hector De Backer.* Ventes en 5 parties. Paris et Bruxelles, 1926-28.
BIBL. BELG. - *Bibliotheca Belgica.* Bibliographie générale des Pays-Bas par le bibliothécaire en chef et les conservateurs de la Bibliothèque de l'Université de Gand. Première, deuxième et troisième série (en cours de publication) depuis 1880, 54 vol. et fascicules.
BIBL. BELG. - *Les Marques typographiques des Imprimeurs et Libraires qui ont exercé dans les Pays-Bas* (dans les 18e et 19e vol. de la deuxième série, de la *Bibliothéca Belgica*).
BOEHMER. - BOEHMER, E., *Bibliothéca Wiffeniana.* Spanish reformes of two centuries from 1520. Strasbourg et Londres, 1874-1904, 3 vol.
BOEK. - *Het Boek.* Tweede Reeks van het tijdschrift voor Boek- en bibliotheekwezen. La Haye, Vol. XVII (1928).
*BORGHESE. - *Catalogue de la Bibliothèque de S.E.D. Paolo Borghèse*, *Prince de Sulmona.* Rome, 1892-93, 2 vol.
BOSTON PUBLIC LIBRARY. - *Catalogue of the Spanish library of the Portuguese Books*, bequested by Georges TICKNOR to the Boston Public Library... by James LYMAN WHITNEY. Boston, 1879.
BRITISH MUSEUM. - *Short-title catalogue of the books printed in Spain and Spanish books printed elsewhere in Europe*, *before* 1601, *now in the British Museum.* By Henry THOMAS. Londres, 1921.

(1) Les catalogues à prix marqués des libraires, et les catalogues des ventes publiques sont précédés d'une astérisque. Ces derniers sont classés sous le nom du collectionneur quand il est connu.

BRUNET. - BRUNET, J.Ch., *Manuel du Libraire*, et supplément. Paris, 1862-80, 8 vol.
BUSTAMANTE y URRUTIA, J.M. Voir SANTIAGO de COMPOSTELA.
CANEDO. - CANEDO, Lino G., *Guevara*, *Obispo de Montoñedo*, *Ensayo de un catalogo completo de sus obras*, dans 'Archivo Ibero Americano'. Madrid, 1946.
CLAVERIA. - CLAVERIA, Carlos, *Le Chevalier Délibéré de Olivier de la Marche*, *y sus vresiones españolas del Siglo XVI.* Saragossa, 1951.
DELEN. - DELEN, A.J.J., *Histoire de la Gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les provinces belges*, *des origines jusqu'à la fin du XVIII*e *Siècle.* Deuxième partie. *Le XVI*e *Siècle*, Premier vol., les graveurs illustrateurs. Paris, Éditions d'Art et d'Histoire, 1934-35.
*FAILLE. - M. René DELLA FAILLE, *Catalogue des livres et manuscrits.* Vente du 25 mars 1878. Anvers, 1878.
FOULCHÉ DELBOSC. - FOULCHÉ DELBOSC, René, *Bibliographie espagnole de Fray Antonio de Guevara* (*Revue Hispanique*, tome XXXII, 1915).
Voir aussi REVUE HISPANIQUE.
FUNCK. - FUNCK, M., *Le livre belge à Gravures.* Bruxelles-Paris, 1925.
GALLARDO. - GALLARDO, B.J., *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos.* Madrid, 1863-89, 4 vol.
*GANCIA. - *Catalogue de la bibliothèque de M.G. Gancia*, composée en partie de livres de la première bibliothèque du Cardinal Mazarin. Paris, 1868.
*GARCIA DONNELL J.R. - *Catalogue des livres anciens et modernes... sur l'Escrime et le Duel.* Vente du 14 juin, 1926. Paris, 1926.
HAVRE. - G. VAN HAVRE, *Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversois.* Anvers, 1885, 2 vol.
*HEREDIA. - *Catalogue de la bibliothèque de M. Ricardo Heredia*, *comte de Benahavis.* Paris, 1891-94, 4 vol.
H.S.A. - *Hispanic Société of America.* - List of books printed before 1601, in the library of the Hispanic Society of America. Compiled by Clara Louisa PENNEY. New York, 1929.
H.S.A. - List of books printed 1601-1700 in the library of the Hispanic Society of America. By Clara Louisa PENNEY. New York, 1938.

*HUTH. - *Catalogue of the famous Library...* collected by Henry HUTH, and sold by Messrs. SOTHEBY. Londres, 1911-20, 9 vol.
JEREZ. - Don Manuel JEREZ DE LOS CABALLEROS, *Catalogo de la bibliotéca del Excmo. Sr. D. Manuel Perez de Guzman y Boza*, *Marques de Jerez de los Caballeros.* Sevilla [1898] réédition donnée par M.R. PIDAL(1).
*KOCKX. - Pierre KOCKX, *Catalogue d'une grande et belle vente de livres... littérature Française et Espagnole.* Vente du 11 décembre 1876. Anvers, 1876.
KRAPF. - Eugenio KRAPF, *Ediciones de la Celestina*, *ensayo de un catalogo*, à la fin de l'édition de 'La Celestina' con un estudio critico del Excmo. Sr. D. Marcelino MENENDEZ y PELAYO. Vigo, 1899-1900, 2 vol.
LA BARRERA. - LA BARRERA y LEIRADO, C.A. DE, *Catalogo bibliografico y biografico del teatro antiguo español.* Madrid, 1860.
LA ROMANA. Voir ROMANA.
*LA SERNA. - *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu don Simon de La Serna Santander.* Bruxelles, 1792, 4 vol.
LA VIÑAZA. Voir VIÑAZA.
LEVI ET GELLI. - Giorgio Enrico LEVI et Jacopo GELLI, *Bibliografia del Duello.* Milano, 1903.
LOON. - P.J. VAN LOON, *Généalogie de la famille Borrewater.* Anvers, Theunis, 1888.
MACAYA LAHMANN. - MACAYA LAHMANN, Enrique, *Bibliografía del Lazarillo de Tormes*, San José de Costa Rica, 1935.
MARTI GRAJALES. - MARTI GRAJALES, Francisco, *Ensayo de un Diccionario Biografico y Bibliográfico de los Poetas que florecieron en el Reino de Valencia hasta el año 1700.* Madrid, 1927.
MENENDEZ PIDAL. - MENENDEZ PIDAL, Ramón, *Romancero Hispanico. Teoria e historia.* Madrid, 1953, 2 vol.
*MIRÓ. - *Catalogue de la Bibliothèque espagnole de don José Miró.* Vente du 17 juin, 1878. Paris, 1878.
*MONTEVERDE. - *Catalogo da preciosa e riquissima livraria*, *que foi do distincto bibliophilo Dr. Luis Monteverde da Cunha Lobo de Vianna do Castello.* Vente à Lisbonne avril-juin, 1912. Porto, 1912.

(1) La majeure partie de cette collection se trouve aujourd'hui incorporée dans la Bibl. de la Hispanic Society of America.

*MORANTE. - *Catalogue de la Bibliothèque de feu* [*J. Gomez de la Cortina*] *Marquis de Morante.* 3 Parties. Paris, 1872-73.
NIJHOFF-KRONENBERG. - NIJHOFF, W. en KRONENBERG, M.E., *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540.* La Haye, 1923-51, 4 vol.
NUYTS. - NUYTS, C.J., *Essai sur l'imprimerie des Nutius*, par C.J.N[UYTS]. Seconde édition. Bruxelles, 1858.
NUYTS. - NUYTS, C.J., *Jean Steelsius*, *Libraire à Anvers* (1531-1575). Relevé bibliographique de ses productions, par C.J.N[UYTS.] Bruxelles, 1859.
OLTHOFF. - OLTHOFF, Francz, *De Boekdrukkers*, *Boekverkoopers*, *en Uitgevers in Antwerpen sedert de uitvinding der Boekdrukkunst tot op onze dagen.* Anvers, 1891.
PALAU(1). - PALAU y DULCET, Antonio, *Manual del Librero Hispano-Americano.* Barcelone, 1823-27, 7 vol.
PALAU. - *Manual del Librero hispano Americano.* Segunda edicion. (en cours de publication). Barcelone, 1948-1955. A-MEMO, parus.
PAPYRUS. - *Revista de bibliofilia.* N° 1. Barcelona Porter, 1936.
PEETERS FONTAINAS. - PEETERS FONTAINAS, Jean, *Bibliographie des Impressions Espagnoles des Pays-Bas.* Louvain-Anvers, 1933.
PEETERS FONTAINAS. - Une édition perdue de '*La Celestina*'. Anvers, 1558, dans Papyrus, n° 1 (1936).
[PEETERS FONTAINAS.] - *Livres espagnols imprimés aux Pays-Bas*, *et quelques livres rares ou curieux réunis par un amateur Louvaniste.* Louvain, 1939.
PEETERS FONTAINAS. - *Extrait des mémoires de Jean Martin Cordero de Valence*, *Sa vie d'Étudiant à Louvain*, *ses traductions espagnoles*, *ses éditions aux Pays-Bas.* Bruges, 1953.
PENNEY. - PENNEY, Clara Louisa, *The Book called Celestina*, *in the library of the Hispanic Society of America.* New York, 1954.
PENNEY, C.L. Voir H.S.A.
PRIMS et VERBEECK. - PRIMS Fl. et VERBEECK, Mich., *Antwerpsch straatnamenboek*, Tweede Druk. Anvers, 1938.
REVUE HISPANIQUE. - Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'Histoire des Pays castillans, catalans et portugais. Fondateur M.R. FOULCHÉ DELBOSC. New York-Paris, 1894-1933.

(1) Lorsque le renvoi à Palau indique un tome et une page, il s'agit de la première édition; un simple numéro renvoit à la seconde.

ROMANA[1]. - *Catalogo de la biblioteca del Excmo. Sr. D. Pedro Caro y Sureda*, *Marques de la Romana*, *trasladada à esta corte desde Palma de Mallorca.* Madrid, 1865.
SALVA. - SALVA y MALLEN, Pedro, *Catalogo de la biblioteca de Salva.* Valencia, 1872, 2 vol.
SANCHEZ. - SANCHEZ José Manuel, *Bibliografia aragonesa del Siglo XVI.* 2 vol., Madrid, 1913-14.
SANTIAGO de COMPOSTELA. - *Catalogo de la Biblioteca universitaria de la Universidad de Santiago de Compostela*, *por J.M. Bustamante y Urrutia.* 1944-52, 6 vol.
*SCHOTT. - *Catalogus librorum ex variis Europae partibus advectorum*, *per Robertum Schott*, *bibliopolam Londinensem.* Londres, 1674.
*SERRURE. - *Catalogue de la Bibliothèque de P.P. Serrure.* Bruxelles, 1872-73, 2 vol.
SILVESTRE. - SILVESTRE, L.C., *Marques typographiques... des libraires et imprimeurs qui ont exercé en France... et celles des libraires et imprimeurs qui ont publié*, *hors France*, *des livres en langue française.* Paris, 1853-67, 2 vol.
SOMMERVOGEL. - SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus.* Bruxelles, Paris, 1880-1900, 11 vol.
*TECHENER. - TECHENER, J., *Libraire.* Description bibliographique de livres choisis en tous genres. Paris, 1855-58, 2 vol.
THOMAS, H. Voir BRITISH MUSEUM.
TICKNOR, G. Voir BOSTON PUBLIC LIBRARY.
TODA y GÜELL. - TODA y GÜELL, Eduart, *Bibliografia Espanyola d'Italia dels origens de la imprempta fins a l'any 1900.* Catell de Sant Miguel d'Escornalbou, 1927-31, 5 vol.
VAGANAY. - VAGANAY, Hugues, *Bibliographie hispanique extra-péninsulaire*, *seizième et dix-septième siècles.* Extrait de la *Revue Hispanique.* Vol. XLII (1918).
VIÑAZA. - Cipriano NUÑOZ DEL MANZANO, Conde de la Viñaza, *Bibliografia historica de la filologia castellana.* Madrid, 1893.
VINDEL. - VINDEL FRANCISCO, *Manual gráfico-descriptivo del bibliofilo hispano-americano*, 1575-1850. Madrid, 1930-31, 11 vol.
WHITNEY. - WHITNEY James Lyman. Voir BOSTON PUBLIC LIBRARY.

(1) Cette importante bibliothèque est aujourd'hui incorporée à la Bibliotéca Nacional de Madrid.

Abréviations

employées pour la désignation des bibliothèques:

Bibl.	Bibliothèque.
B.M.	British Museum à Londres.
B.N.	Bibliothèque Nationale.
B.R.	Bibliothèque Royale.
B.U.	Bibliothèque de l'Université.
B.V.	Bibliothèque de la Ville, Municipale, communale.
H.S.A.	Bibliothèque de la Hispanic Society of America.
J.P.F.	Bibliothèque de l'auteur.
M.Pl.	Musée Plantin-Moretus à Anvers.

pour la description des ouvrages:

Bl.	Blanc. Blanche.
f. ff.	feuillet(s)
ffch.	feuillet(s) chiffré(s)
ffnch.	feuillet(s) non chiffré(s)
ffns.	feuillet(s) non signé(s)
Goth.	Gothique.
Grav.	Gravure.
haut.	hauteur.
Ital.	Italique.
p. pp.	page(s).
ppch.	page(s) chiffrée(s)
ppnch.	page(s) non chiffrée(s).
ppns.	page(s) non signée(s).
r^{o}	recto.
Rom.	romain.
Sign.	signature.
s.d.	sans date.

v^{o} verso.

L'officine espagnole de Martin Nutius, à Anvers

L'Auréole dont l'histoire a entouré à juste titre le nom de Christophe Plantin, a relégué dans l'ombre quelques imprimeurs anversois, ses contemporains, qui méritent de sortir de l'oubli.

Au premier rang de ceux-ci, se place Martin Nutius, qui imprimait à Anvers de 1540 à 1558. Dans nos contrées il n'est connu que de quelques bibliophiles, mais dans les pays de langue Castillane, son nom reste attaché à de nombreuses éditions qui font date dans l'histoire de la littérature espagnole.

Il n'est pas un traité de littérature qui ne cite son nom, car il a eu le mérite d'avoir sauvé de l'oubli un grand nombre de ballades anciennes, recueillies par tradition orale, et de feuilles volantes imprimées et aujourd'hui perdues. Parmi tant d'oeuvres littéraires son ‘Cancionero de Romances’, paru sans date à Anvers, lui assure l'immortalité, presque au même titre qu'à un auteur célèbre.

Son nom. - Au début de sa carrière d'imprimeur, celui que nous connaissons sous le nom de Martin Nutius, se faisait appeler du nom de son village natal, petite localité située près de Hoogstraeten, dans le nord de la province d'Anvers, *Meere*, ou naquit en 1515, le dit Martin, fils de Jean[(1)].

Ce nom flamand, *Marten Vermeer*, devient *Meranus* en latin, *de Mera* en français, et apparait pour la première fois en 1540, au colophon des livres qu'il imprimait pour compte de l'éditeur anversois Jean Steelsius, également connu pour ses productions espagnoles.

(1) D'après les notes manuscrites laissées par l'archiviste Frédéric Verachter et conservées au Musée Plantin et à la bibliothèque principale d'Anvers.

C'est sous le nom de Vermeer qu'il se fait agréer, en 1540, dans la corporation de Saint Luc. Dés. 1542, il ajoute à ce vocable le nom qui lui restera définitivement, *Nuyts*[1], Marten Nuyts Vermeer, Martin Nuyts de Mera, qui deviendra Nutius en latin et francais, et Nucio en Espagnol. En 1543, le nom du village natal disparait définitivement, et c'est sous le seul nom de Nuyts, qu'il est reçu bourgeois d'Anvers le 31 Décembre 1544[2].

Ses débuts. - De l'époque qui a précédé sa vocation d'imprimeur nous ne savons qu'un seul fait, mais il est important: Le jeune Martin a voyagé plusieurs années en Espagne, (c'est sans doute sous le nom de *Martin de Mera* qu'il faudrait y rechercher ses traces) et il s'est assimilé ainsi la langue du pays. C'est à cette connaissance pratique du castillan qu'il devra son succès auprès de l'importante colonie espagnole d'Anvers.

Son mariage, avec Marie Borrewater, déjà orpheline de Philippe Borrewater († avant 1541) de son vivant peintre, puis marchand de blé, doit se situer à une époque très rapprochée du privilège impérial du 8 août 1541[3] qui le qualifie encore de célibataire, car en date du 8 juillet 1544, un autre privilège, dont nous reparlerons, nous apprend qu'il est marié depuis près de trois ans et déjà père d'une petite famille.

La femme de notre imprimeur appartenait à une famille de négociants aisés, sa mère dont le mariage avec Philippe Borrewater se situe vers 1513, se nommait Lucie Bacx, *alias* De Hertoghe, fille de Thomas. Un des oncles de Marie Borrewater était boucher à Anvers, et son cousin germain, Guillaume Borrewater, dit le jeune, était échevin de la Métropole, et doyen de la gilde des

(1) Comment expliquer ce changement de nom à 28 ans, en s'établissant à Anvers, où vivait depuis le XIIIe siècle une famille patricienne du nom de Nuyts, ou Noijts. Celle-ci a certainement dû consentir à la prise de ce nom patronymique par le jeune imprimeur. Notre Martin serait-il un descendant illégitime de cette famille? supposition toute gratuite, mais qui serait une explication plausible. (Sur cette famille patricienne, voir aux Archives de la Ville d'Anvers, le Manuscrit van Walckenisse, tome II, p. 554 et suiv.)

(2) OLTHOFF, p. 76.

(3) Privilège daté de Bruxelles en faveur de 'Martin Vermeer, *ionckman*, boeckprintere woonende binne onser stadt van Antwerpen' reproduit dans 'Het Bescheet vanden Keyser Kaerle de Vijfde... Vandẽ goedẽ rechte dat hi heeft totten Hertochdom van Geldre eñ Graefscap vã Sulpen (Bruxelles, Bibl. Royale).

drapiers de Lierre, il avait épousé Claire Happaert, dont le père, chevalier, a été bourgmestre d'Anvers pendant 44 ans[1].

Le privilège du 8 juillet 1544, est plein d'intérêt pour nous; il nous cite ses débuts comme imprimeur, et le choix qu'il fait des éditions espagnoles en vogue à cette époque. C'est au dernier feuillet du *Guevara*, *Una decada de Cesares* qu'il nous en donne in extenso la teneur[2]. Il nous apprend qu'il est un nouvel imprimeur, habitant Anvers, ayant à charge femme et enfants, qu'il est marié depuis près de trois années, durant lesquelles il s'est exercé à l'art de l'imprimerie, qu'il continue cette profession pour subvenir à l'entretien de sa petite famille, et qu'antérieurement il a voyagé plusieurs années en Espagne, où il a appris la langue espagnole.

Il a sollicité le privilège pour:

1º La grammaire et dictionnaire de Antonio Nebrija (qu'il n'éditera pas lui-même, mais dont il cédera les droits à Steelsius, son ancien patron).
2º Les OEuvres de Antonio de Guevara (qu'il éditera à plusieurs reprises, mais dont le célèbre '*Libro Aureo*' était déjà imprimé dans nos contrées depuis 1529[3] et à l'époque semblait être un privilège en fait pour Steelsius).
3º La Silva de Varia Lecion, de Mexia (qu'il éditera quatre fois de son vivant).
4º Espejo de Consolacion de tristes (de Dueñas, comprenant six parties séparées).
5º El Salterio con glosa y sus paraphrasis (de Jarava, déjà publié par lui en 1543).

Ses adresses. - Ses livres donnent plusieurs adresses. Dès de début les ouvrages flamands portent '*In St. Jacob*, *naest die Gulde*

(1) Voir VAN LOON, *ouvr. cité*, p. 4 et suivantes.
(2) Le texte de ce privilège est passé inaperçu de la plupart des biographes de Nutius, il avait été reproduit en latin, dans l'*Essai sur l'imprimerie des Nutius* (1858), p. 121, et plus récemment en 1915 dans le texte espagnol, par FOULCHÉ-DELBOSC, dans la *Revue Hispanique*, tome XXXIII, (article Guevara, p. 19 du tiré à part) c'est pourquoi nous ne le réimprimons pas ici, mais nous choisissons cette page comme exemple de la typographie gothique de notre imprimeur.
(3) NIJHOFF-KRONENBERG, nº 3135.

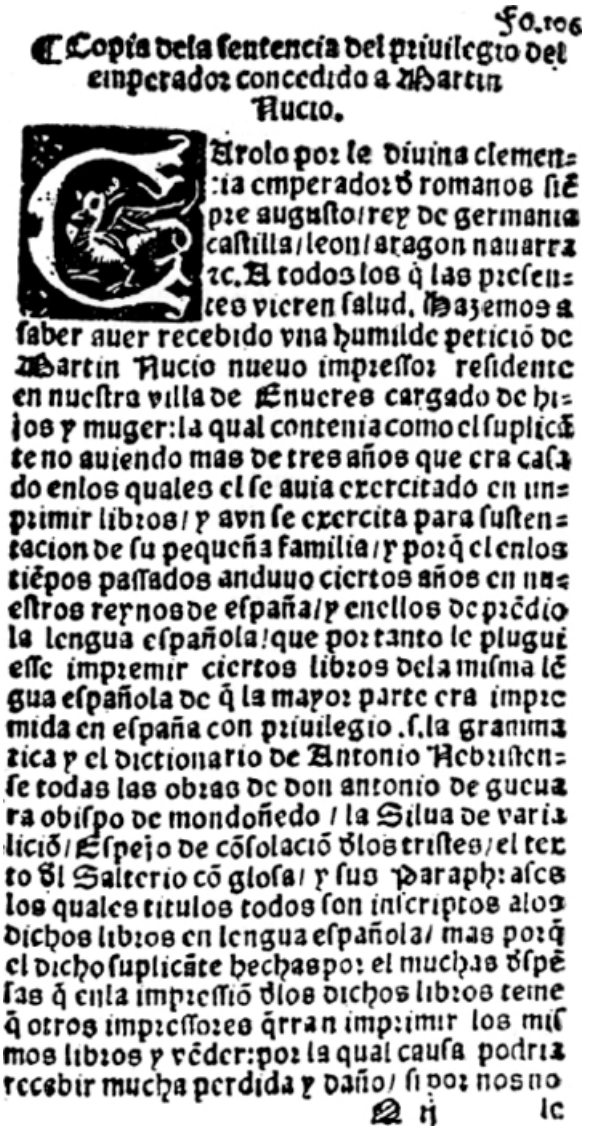

Fo.106

¶ Copia dela sentencia del priuilegio del emperador concedido a Martin Nucio.

Carolo por le diuina clemencia emperador ɔ romanos siẽpre augusto/rey de germania castilla/leon/aragon nauarra ɔc. A todos los q̃ las presentes vieren salud. Hazemos a saber auer recebido vna humilde peticiõ de Martin Nucio nueuo impressor residente en nuestra villa de Enueres cargado de hijos y muger: la qual contenia como el suplicãte no auiendo mas de tres años que era casado enlos quales el se auia exercitado en imprimir libros/ y avn se exercita para sustentacion de su pequeña familia/ y porq̃ el enlos tiẽpos passados anduuo ciertos años en nuestros reynos de españa/ y enellos deprẽdio la lengua española/ que por tanto le plugui esse imprimir ciertos libros dela misma lẽgua española de q̃ la mayor parte era impremida en españa con priuilegio. s. la gramatica y el dictionario de Antonio Nebrissense todas las obras de don antonio de guebara obispo de mondoñedo / la Silua de varia liciõ/ Espejo de cõsolaciõ ɔlos tristes/ el texto ɔl Salterio cõ glosa/ y sus Paraphr: asses los quales titulos todos son inscriptos alos dichos libros en lengua española/ mas porq̃ el dicho suplicãte hechas por el muchas ɔspẽsas q̃ enla impressiõ ɔlos dichos libros teme q̃ otros impressores q̃rran imprimir los mismos libros y vẽder: por la qual causa podria recebir mucha perdida y daño/ si por nos no

 lc

Début du privilège du 8 juillet 1544, concédé à Martin Nutius (in fine de: Una decada de Cesares, n° 2)

Panne, *op die pleyne van de iseren Waghe*', dans les textes français: *A Saint Jacques*, *à coté de la Tuile d'Or*, *à la plaine du Poids de Fer*, mais dans les textes espagnols l'adresse omet toujours l'enseigne du Saint si cher aux Espagnols, et se borne à indiquer '*En la plaça del Peso del Hierro*'.

A cette époque les libraires et imprimeurs étaient groupés aux alentours de la rue dite '*Cammerstraat*', rue des Brasseurs, appellation aujourd'hui erronément traduite par Rue des Peignes(1). Cette rue partait du coeur de la vieille ville, depuis la rue Reynders vers la porte de Malines. Le premier tronçon '*Korte Cammerstraat*' se terminait à l'intersection de la rue du Lombard, à l'endroit dit '*Cammerpoort*' et se prolongeait en dehors de la porte des brasseurs vers la porte de Malines. C'est au delà de la Porte des Brasseurs qu'il s'établira de 1544 à 1555; il s'y trouve une chapelle désignée sur les plans de l'époque '*Albae Sorores*' et en face une ruelle, nommée aujourd'hui encore Rue du Poids de Fer, qui conduit à la place du même nom. (Actuellement place Theodore van Rijswijck).

C'est à cette Plaça del Peso del Hierro que nous le trouvons installé au début de son apprentissage, dès avant son mariage, mais en 1544, marié et déjà père de famille, la maison devient sans doute trop étroite, et il songe à s'installer plus au large.

Au début de 1544, il donne une adresse que nous ne trouvons citée qu'une seule fois(2) '*Sub intersigno Vulpis*' sans plus de précisions, nulle part ailleurs, nous ne trouvons l'indication de cette enseigne du 'Renard' et chose étonnante, la traduction flamande du même ouvrage, parue vraisemblablement en même temps, indique l'ancienne adresse du Poids de Fer(3).

Il faut croire que le transfert au Renard aura été un projet resté sans suite, car vers la fin de 1544, il annonce une nouvelle installation, où il résidera près de dix ans, dans la rue dite

(1) PRIMS et VERBEECK, p. 162.
(2) Sur TORQUATUS, *Pronosticon de Euersione Europae.* Antverpiae, apud Martinum Nutium, sub intersigno Vulpis. Anno M.D.XLIIII (Bruxelles, Bibl. Royale).
(3) Eẽ Schoone profecie van de beruerte der kerstenheyt... Gheprint Tantwerpen by my Marten Nuyts, op de pleyne van de Jserwage. Anno 1544 (Gand, Bibl. de l'Université).

Cammerstraat, au delà de la Porte des Brasseurs, à l'enseigne de '*La Lycorne d'Or*', '*Buyten die Cammerpoorte*, *in de Gulden Eenhoorn*', mais encore une fois, dans les textes espagnols cette rue n'est jamais désignée par son nom. Dans le premier livre espagnol daté de '*En el Unicornio*' il précise: *cerca donde estan los carros de Malines*, au stationnement des charettes de Malines. Or nous savons qu'à cette époque, avant 1558, ce stationnement se faisait dans la Cammerstraet(1).

Il est probable que tout en occupant déjà l'habitation de la Lycorne, il a conservé ses ateliers quelques temps encore au Poids de Fer, car '*La Celestina*' datée de 1545, tout au début de l'année sans doute, porte pour la dernière fois cette ancienne adresse, alors que '*El Cortesano*' daté de 1544, indique 'En el Unicornio', donde estan los carros de Malines. Il y a là un chevauchement d'adresses qui ne s'explique pas autrement. A l'exception de *La Celestina*, tous les ouvrages parus depuis 1545, sont datés de La Lycorne, où il résidera jusqu'au milieu de l'année 1555.

Cette année-là il s'installe dans la première partie de la Cammerstraat, en deçà de la Porte des Brasseurs, à l'enseigne qu'il a créee dans doute: *Aux deux cigognes*, donnant ainsi une consécration à l'emblème dont il ornait ses marques depuis plus de dix ans.

L'immeuble dénommé 'les deux cigognes' restera longtemps voué au commerce du livre: Après Martin Nutius, sa Veuve et ses descendants y continueront leur activité jusqu'en 1639, puis l'imprimeur moins connu François Le Chien, ou Canisius, y tient boutique de 1648 à 1653, pour faire place enfin aux presses de la famille Verdussen de 1686 à 1753. Ces derniers continueront la tradition des éditions espagnoles à Anvers, et reprendront les marques des deux cigognes, que nous retrouverons aux titres des Don Quijote de 1697 et 1719.

Son activité. - Dans la liste des titres figurants au privilège de 1544, retenons le *Psalterio.* Cette demande de privilège était tardive car Nutius avait publié le livre en 1543 déjà. C'est le

(1) Une ordonnance du 30 mars 1558, enjoint aux charretiers de stationner désormais à la Porte Saint Georges, et non plus dans la Cammerstraat, comme dela se pratiquait jusqu'alors. Le Parking des voitures inquiétait déjà les édiles Anversois en 1558 (PRIMS et VERBEECK, p. 210).

premier ouvrage espagnol sorti de ses presses, premier d'une série qui allait prendre une telle importance qu'on peut qualifier cette officine d'imprimerie espagnole d'Anvers.

Sans avoir fait de recherches systématiques pour les éditions nutiennes autres que les espagnoles, en nous basant principalement sur l'Essai de bibliographie donné par M.J. Nuyts en 1858, nous relevons entre 1540 et l'année du décès de Martin Nutius, 1558, seulement neuf ouvrages en français, treize en flamand, trente huit en latin, alors que nous en décrivons plus de cent en espagnol.

C'est en 1546 que sa devise '*Pietas homini tutissima virtus* apparait pour le première fois, en composition typographique, entourant sa première marque. Cette même année il nous donne l'édition de '*Question de Amor y Carcel de Amor*', et à la suite de ces deux petits traités, notre éditeur 'pour ne pas vendre du papier blanc' publie trois *Romances.* C'est une inspiration providentielle qui lui assurera une place importante dans l'histoire de la littérature espagnole, il ne fait pas de doute que le cercle des habitués de la librairie espagnole l'ai encouragé dans ce genre, et de là naquit le premier *Cancionero de Romance*(1), qui n'est pas daté, mais dont la parution doit se situer vers 1547-48.

On sait qu'en septembre 1549, Charles V poursuit avec le prince impérial, le futur Philippe II, son '*très heureux voyage*' en Brabant et dans le Marquisat d'Anvers, voyage dont Nutius allait éditer la relation en 1552. La colonie espagnole de la métropole déjà si nombreuse, s'est vue renforcée par les seigneurs de la suite impériale. Il est certain que notre librairie espagnole a reçu à cette occasion la visite de grands personnages qui encouragèrent notre imprimeur à multiplier ses éditions espagnoles.

De 1550 à 1555, ses presses espagnoles sont de plus en plus fécondes, alors que Christophe Plantin jusqu'alors relieur, fait ses débuts comme imprimeur et donne en 1555 le premier livre sorti de son atelier, Martin Nutius lui, est à l'apogée de sa carrière.

Le petit apprenti typographe besogneux, tel qu'il se dépeint lui-même dans le privilège de 1544, est devenu un éditeur de

(1) C'est l'opinion exprimée par M.R. MENENDEZ PIDAL, *ouv. cité*, II, p. 69.

renom, et c'est d'égal à égal qu'il traite aujourd'hui avec son ancien patron Jean Steelsius. Nous verrons plus loin, à propos du *Sepulveda*, *Romances*, [n° 48] qu'ils se livrent tous deux à une petite guerre d'édition sans tenir compte des privilèges impériaux.

Par les mémoires de Juan Martin Cordero de Valence[1], nous avons appris comment notre éditeur faisait appel aux jeunes lettrés espagnols pour revoir les textes et corriger les épreuves.

Les oeuvres littéraires espagnoles sorties en premières éditions de ses presses sont nombreuses, citons entre autres la traduction du *Roland Furieux*, le *Voyage du futur Philippe II* dans nos contrées par Calvete de Estrella les traductions faites par Cordero, la deuxième partie du *Lazarillo de Tormes*, les traductions de *Plaute* l'oeuvre de *Furio Ceriol*, de *Francisco de Guzman* etc. Il a touché à tous les sujets: religieux, en éditant *Saint Augustin*, *Granada*, *Dueñas*, *Azpilcueta*, à la littérature profane avec *La Celestina*, *le Lazarillo*, *Boscan*, *Juan de Mena*, *Torres Naharro* et surtout les '*Cancionero de Romances*', et le '*Cancionero General*'; il édite aussi la série des grandes découvertes, avec *Cieça de Leon*, *Lopez de Gomara*, *Zarate*, *Lopez de Castañeda* etc.

Ses successeurs. - L'année 1558 marque la fin de la carrière de Martin I, fondateur de l'officine, il n'avait que 44 ans. Sa veuve, Marie Borrewater (décédée en 1581) poursuit son activité. Ils eurent deux fils également imprimeurs, *Philippe* (1543-1586) époux de Claire Manteaux, et *Martin II* (1553-1610), qui épouse en 1589 Anne Tempelaere. De ce mariage naquirent cinq enfants:

Martin III, dont nous parlerons ci-après (1594-1639);

Philippe (1597-1661), Jésuite, théologien, enseigne à Prague, à Madrid et en Belgique;

Marie (1601-1661), qui épouse en premières noces N. Hannicaert et en secondes noces Jacques de Witte (1591-1631), avocat au Conseil Souverain du Brabant, Greffier de la Chambre des Orphelins, Seigneur de Buersted, Vekens etc. dont la descendance actuelle est bien connue en Belgique;

(1) MARTI GRAJALES, p. 147-148.

Michel, né en 1603; Jean-Baptiste, né en 1606.

Martin III, imprimeur à Anvers, épouse en premières noces une petite fille de Plantin, Cathérine Galle, fille de Théodore et de Cathérine Moerenthorf. Ils eurent sept enfants dont l'aîné Martin, après avoir vainement sollicité de faire son apprentissage de libraire chez Bellere à Douai, abandonne la carrière d'imprimeur. En deuxièmes noces Martin III, épouse une cousine de sa première femme Catherine Galle, fille de Michel; ils eurent encore deux enfants.

Dans ses grandes lignes les éditions nutiennes sont signées ainsi:

1540-1558	Martin I. Nutius[(1)].
1558-1565	Veuve de Martin I.
1565-1586	Philippe Nutius.
1586	Officina Nutiana.
1586-1610	Martin II.
1610-1620	Les héritiers de Martin II.
1621-1622	Martin III et ses frères.
1623-1639	Martin III seul.

L'officine aura vécu près d'un siècle, mais c'est sous la direction de Martin I et de sa Veuve que les éditions espagnoles tenaient le premier rang dans ses productions; déjà sous Philippe Nutius, on n'enregistre presque plus que des rééditions, qui se feront de plus en plus rares chez ses successeurs.

Ses marques. - Le fondateur de l'officine a fait usage de huit marques, auxquelles ses successeurs allaient en ajouter trois autres. A l'exception d'une seule, qui représente la Lycorne, toutes représentent les deux Cigognes: le mâle apportant un poisson à sa compagne, pour les trois premières, et une anguille, pour les suivantes.

La première marque, a fait son apparition le 10 août 1544, sans devise, mais en 1546, elle est parfois entourée, en caractères typographiques, de la devise qui restera celle des Nutius:

‘Pietas Homini Tvtissima Virtvs’

(1) On trouve trace d'un autre imprimeur de ce nom Etienne Nutius, à Anvers, en 1543, il n'a produit que très peu de chose. On ignore tout de son éventuelle parenté avec Martin Nutius (*Bibl. Belg.*, 2e Série, vol. 23, t. 109).

N° 1
Van Havre, n° 1
Bibl. Belg, n° 1
Silvestre 999

Cette marque restera en usage jusqu'en 1551, mais le cliché accusera vite des signes de fatigue; heureusement, car cela nous permet d'attribuer des dates approximatives aux nombreuses éditions non datées, en suivant au cours des années, trois grands défauts dans la marque.

Le premier dès le début de 1546: l'extrémité de l'acanthe inférieure gauche est enlevée, en 1548 le cercle supérieur est gravement touché, et en 1550 un petit manque apparait à droite du cercle. On peut *grosso modo* classer les éditions: sans défaut 1544-1546, avec un défaut 1546-1547, avec deux défauts 1548-1549, puis avec trois défauts 1550-1551.

Premier défaut
Deuxième défaut
Troisième défaut

On trouve la marque n° 1, intacte sur:

1544.	Mexia, Silva. (n° 4)
1544.	Castiglione, El Cortesano. (n° 5)
1544.	Las Obras de Boscan. (n° 6)

1545.	La Celestina. (nº 7)
[1545]	Las Obras de Boscan. (nº 8)
1546.	Question de Amor. (nº 9)

avec un défaut sur:

1546.	Carcel de Amor. (nº 9)
[1546]	Guevara. Arte de Marear. (nº 13)
[1546]	Guevara. Menosprecio de Corte. (nº 11)
[1546]	Guevara. Avisos de Privados. (nº 12)
[1546]	Dueñas. Espejo de Consolacion. (nº 10)
[1546]	Mexia. Silva. (nº 18)
[1546/7]	Guevara. Oratorio. (nº 15)
[1546/7]	Obras de Boscan. (nº 19)
[1547]	La Celestina. (nº 20)
1547	Mexia. Coloquios. (nº 21)
[1547/8]	Cancionero de Romances. (nº 22)
[1547/8]	Torres Naharro. Propaladia. (nº 23)

avec deux défauts:

[1549/50]	Ponce de la Fuente. (nº 26)

avec trois défauts:

[1550]	Escobar. Las CCCC respuestas. (nº 31)
1550.	Cancionero de Romances. (nº 29)
[1550]	Guevara. Monte Calvario. (nº 35)
1550.	Sanctus Augustinus. Meditaciones. (nº 27)
[1550]	Las Obras de Boscan. (nº 28)
[1551]	Dueñas, Espejo. Primera parte. (nº 43)
1551.	Duenas, Espejo. Segunda Parte. (nº 44)

1551.	Proverbois de Lopes de Mendosa. (n° 47)
1551.	Arte de Servir a Dios, de Alonzo de Madrid. (n° 42)
1551.	Calvete. De Aphrodisio expugnato. (n° 50, note)
-[1551]	Sepulveda. Romances. (n° 48)

Une fois encore en 1555, Nutius se sert de cette marque; il imprime, pour compte du libraire Jehan de la Forge, de Tournai, '*Les Coustumes*, *Stilz*, *et Usaiges de l'Esschevinage de la Ville de Tournay*'. La marque est grossièrement restaurée, du moins telle qu'elle apparait sur la page de titre, alors qu'au dernier feuillet elle se présente avec les trois défauts qui la caractérisaient en 1551 (Bruxelles, Bibl. Royale).

N° 2

Cette marque n'est reproduite dans aucun recueil, elle ne figure sur aucun titre espagnol, mais au colophon de:

Ariosto, *Orlando Furioso*. Traduction de Urrea datée du 25 août 1549 (n° 24).
[Erasmo] *Apothegmas*, Traduction de Thamara (n° 25). Elle n'a été en usage qu'en l'année 1549.

N° 3
Van Havre et Bibl. Belg., n° 2

Cette marque a été en usage de 1550 à 1552, elle est intacte au titre de *Las XIIII Questiones del Tostado*, qui est daté du 10 février 1551, après cette date le cadre inférieur est brisé endessous du second T de Tutissima.

On trouve cette marque sans cassure sur:

[1550]	Guevara. Oratorio. (n° 34)
1550.	Mexia, Silva. (n° 37)
1550.	Thamara. Grammaticae Rudimenta. (n° 39)
1550.	La Lengua de Erasmo. (n° 30)
[1550]	Guevara, Libro Aureo con el Relox. (n° 32)
1550.	Guevara. Segundo libro. (n° 32)
[1550]	Guevara. Libro tercero. (n° 32)
[1550]	Guevara. Monte Calverio. (n° 35)
1550.	Polydoro Vergilio. Invencion de las Cosas. (n° 40)
1550.	Obras de Savonarola. (n° 38)
1551.	Las XIIII questiones del Tostado. (n° 41)

avec la cassure:

1551.	Venero. Enchiridion de los Tiempos. (n° 49)
1552.	Las Obras de Juan de Mena. (n° 51)

N° 4
Van Haver et Bibl. Belg., n° 5
Silvestre 671

Cette marque porte la signature bien connue du graveur Arnold Nicolai[1]. Elle a été utilisée pour les éditions suivantes:

1552.	Las Obras de Juan de Mena. (n° 51)
1552.	Dueñas. Quarta parte del Espejo. (n° 53)
1553.	Fasciculus Myrrhe. (n° 54)
1553.	Thamara. Chronica del Mundo, au f° 145. (n° 55)
1554.	Vida, los Christiados. (n° 57)
1594.	Guevara. Epistolas. (n° 135)
1594.	Ribadeneyra. Historia del scisma. (n° 137)
1594.	Lopez de Mendoza. Proverbios. (n° 136)
1597.	Las Obras de Boscan. (n° 141)

(1) Sur Nicolai, graveur, consultez DELEN, *ouvr. cité*, p. 98 et suiv.

1598.	Las Meditaciones de San Augustin. (n° 143)
1598.	Las Obras de Castillejo. (n° 144)
1598.	Question de Amor y Carcel de Amor. (n° 142)

on retrouve encore cette marque, utilisée plus tard, par les imprimeurs Verdussen.

N° 5
Van Havre, n° 4; Bibl. Belg., n° 10

Marque également signée par Nicolai.
On la trouve sur les éditions espagnoles suivantes:

1552.	Calvete de Estrella. El felicissimo Viaje. (n° 50)
1554.	Josepho. Los veinte libros. (n° 63)
1554.	Ariosto. Orlando Furioso. (n° 58)
1556.	Espinosa. Segunda parte de Orlando. (n° 88)
1557.	Espinosa. Segunda parte de Orlando. (n° 95)

1558.	Ariosto. Orlando Furioso. (102)
1561.	Mexia. Historia Imperial. (n° 111)

N° 6
Van Havre, n° 7
Bibl. Belg., n° 8
Silvestre 1304

Cette petite marque de style renaissance a fait partie du matériel cédé avec l'officine, et nous la trouvons utilisée par Jean-Baptiste Verdussen, pour les éditions espagnoles du Don Quijote de 1697 et 1719. Les Nutius l'utilisèrent pour:

1554.	Vida. Los Christiados. (n° 57)
1554.	San Pedro. Cavalleria Celestial. (n° 68)
1554.	Cieza de Leon. Chronica del Peru. (n° 60)
1554.	Heliodoro. Historia Ethiopica. (n°s 61 et 62)
1554.	Lopez de Gomara. Les deux parties. (n° 66)
1554.	Ximerez Arias. Enchiridion. (n° 69)
1554.	Cato. Disticha. (n° 59)
[1555]	Alciato. De la manera de desafio. (n° 70)
1555.	Urrea. Discurso de la Vida humana. (n° 79)
1555.	Plauto. Comedias. (n° 82)
[1555]	Granada. Oraciones. (n° 78)
.....	Dueñas. Quinta parte del Espejo. (n° 101)
1559.	Guevara. Monte Calvario. (n° 108)
1562.	Guevara. Epistolas. (n° 113)
1565.	Cato. Disticha. (n° 115)

[1565]	Dueñas. Tercera Parte del Espejo. (n° 116)
1569.	Guevara. Oratorio. (n° 121)
1570.	Valles. Historia. (n° 122)
1574.	Castellione. El Cortesano. (n° 125)

N° 7
Van Havre, n° 6
Bibl. Belg., n° 4
Silvestre 1290

Cette petite marque ovale a été avec la marque primitive, la plus employée pour les éditions espagnoles. C'est peut-être la plus gracieuse. Elle n'est pas signée, mais il semble qu'elle est bien dans la manière de Nicolai, ainsi que la petite marque renaissance (n° 6). Nous la retrouvons sur:

1554.	Lazarillo de Tormes. (n° 64)
1554.	Lopez de Castañeda. (n° 65)
1554.	Ximenez Arias. Enchiridion. (n° 69)
1554.	Sallustio. (n° 67)
1555.	Las confessiones de San Augustin. (n° 71)
1555.	Las comedias de Plauto. (n° 82)
1555.	Azpilcueta. Manual de Confessores. (n° 72)
1555.	Segunda parte del Lazarillo de Tormes. (n° 80)
1555.	Thamara. Compendio. (n° 74)
1555.	Zarate. (n° 83)
1555.	Cancionero de Romances. (n° 73)
1555.	Erasmo. Preparacion a la Muerte. (n° 75)
1555.	Erasmo. Los Silenos de Alcibiades. (n° 76)

1555.	Enchiridion de Erasmo. (nº 77)
1556.	Granada. Oraciones. Tercera parte. (nº 90)
1556.	Obras devotas de Borja. (nº 86)
1556.	Obras spirituales de Fermo. (nº 89)
1556.	Thamara. Costumbres. (nº 85)
1556.	Question de Amor y Carcel de Amor. (nº 84)
1556.	La Torre. Institucion. (nº 92)
1556.	Las Obras de Boscan. (nº 87)
1556.	Cordero. Las Quejas de Pompeyo. (nº 93)
1557.	Guzmann. Triumphos. (nº 97)
1557.	Cancionero general. (nº 94)
1557.	Josepho. Los siete libros. (nº 98)
1558.	Manrrique. Glosa. (nº 104)

1558.	Proverbios de Lopez de Mendoza. (n° 104)
1559.	Dueñas. Primera parte del Espejo. (n° 106)
1559.	Furio Ceriol. Consejo. (n° 106)
1561.	Eutropio. La Historia. (n° 110)
1561.	Mexia. Coloquios. (n° 112)
1566.	Sepulveda. Romances. (n° 117)
1568.	Celestina. (n° 119)
1568.	Cancionero de Romances. (n° 118)
1569.	Las Obras de Boscan. (n° 120)
1576.	Question de Amor y Carcel de Amor. (n° 126)

N° 8

Cette marque qui porte le monogramme de Arnold Nicolai n'a été utilisée que pour Mexia. *Historia Imperial y Cesarea*, en 1552 (n° 52). Le sujet 'La Lycorne' a été repris dés 1553 par le libraire Anversois Jan Wynryck (Van Havre, p. 409).

Avec cette marque nous cloturons la série, employées par le fondateur de l'officine; les marques suivantes ont été en usage chez ses successeurs.

N° 9
Van Havre, n° 8
Bibl. Belg., n° 7

Cette grande marque ovale utilisée par Philippe Nutius, a manifestement inspiré, y compris la devise, la marque utilisée par le typographe Pietro Vertano de Venise, en 1610-1625.

(Voir Toda y Güell. vol. V, p. 200.) Nous la trouvons sur:

1573.	Cancionero General. (n° 124)
1586.	Justino. (n° 129)
1593.	Mexia. Silva. (n° 133)
1598.	Question de Amor y Carcel de Amor. (n° 142)

N° 10

Reproduite par Van Havre et la Bibliothéca Belgica sous le n° 9

le seul livre espagnol portant cette marque est *La Silva*, de Mexia de 1603 (n° 146).

N° 11
Van Havre, n° 10
Bibl. Belg., n° 12

Cette marque a été utilisée en

1603.	Guevara. Epistolas. (n° 145)
1604.	Guevara. Libro Aureo. (n° 147)
1605.	Vega Carpio. Arcadia. (n° 148)
1607.	Vega Carpio. Comedias. (n° 150)

Van Havre donne encore deux marques, et la bibliothéca Belgica trois, également utilisées par l'officine des Nutius, mais aucune de ces marques ne figure sur des éditions espagnoles.

La Bibliothéca Belgica cite aussi, comme étant une marque (n° 6) une gravure représentant un Aigle terrassant un Coq. Bien que figurant sur le titre, à la place habituelle des marques de libraire

il s'agit ici d'une vignette illustrant l'édition d'une prophétie: '*Pronosticon Anionii Torquati de Eversione Europae... Aquila volucrum regina Gallum effatur depressum* (Bibl. Royale, II, 28761), 1544, l'édition flamande porte '*Den arent die sal triumferen ende de haen sal hebben te lyen*'.

Titre de Silva de Varia Lecion, de Mexia (n° 18) s.d. mais 1546, d'après l'exemplaire possédé par la Bibl. de l'Université de Louvain, avant mai 1940.

Un bois gravé, utilisé pour *Silva de Varia Lecion*, de Mexia, ne peut être à proprement parler, appelé marque, bien que le monogramme de Martin Nutius figure au bas de cet encadrement.

Ce sujet a fait l'objet d'un curieux prété-rendu, entre le Portugal et l'officine d'Anvers. Nous avons relevé cet encadrement, sur les ouvrages portugais suivants:

1° *L. Andreae Resendii*, *De verborũ coniugatione commentarius. Olisipone*, *Apud Lodovicũ Rhotorigium typographum.* (1540) (Anselmo, n° 1012).
2° *Georgii Coelii lusitani De Patientia Christiana*, *liber unus. in fine: Apud Ludovicum Rothorigium.* 1540. (Anselmo, n° 1018).
3° *Regras & Cautelas do proveito espiritual. Louis Rodriguez*, 1542. (Anselmo, n° 1032).

4º *Ordo ad inungendum infirmum & ad communicãdum... Conimbricae*, *Ioãnes Alvarus typographus Regius.* 1555. (Anselmo, nº 71).

5º *Festa quae iam ex obtenta diu consuetudine*, *in Cathedrali Conimbriceñ. Ecclesia annuatim*, *specialiter caelebrantur. Apus Ioannem Barrerium.* 1585. (Anselmo, nº 234).

Ce frontispice se présente sous forme d'un portique, surmonté au centre des armoiries royales du Portugal (cinq écus en croix), flanquées de deux sphères armillaires, emblèmes du Roi Manoel de Portugal, tout au bas dans un petit écusson la Croix de l'Ordre Portugais du Christ.

Notre éditeur anversois se l'est approprié; le seul changement qu'il y apporte est le remplacement de la Croix de l'Ordre du Christ par son monogramme, M.N. surmonté d'une petite croix. Il laisse subsister les armoiries du Portugal et les sphères, qui sont la caractéristique d'un grand nombre de frontispices portugais à cette époque. Ainsi modifié, le frontispice a servi pour les éditions de Mexia, la *Silva de varia Lecion*, sans date (1546), 1550, 1555, 1558 et 1564. Mais le plus curieux c'est que ce bois gravé soit retourné au Portugal avec le monogramme de Nutius. C'est sous cette forme qu'une famille d'imprimeurs d'origine flamande, les Craesbeeck, établis depuis deux générations à Lisbonne, en fait usage pour éditer '*Avizo pera o Paço*, *de Luis de Avreu de Mello*', en 1659 (Louvain, Bibl. de l'auteur).

Nutius s'est encore servi de ce frontispice pour éditer *De Bello Judaico*, *de Josèphe*, en 1551, mais le fronton est remplacé par les cigognes, soutenues par deux lycornes (Van Havre nº 3, Bibl. Belg. nº 3).

Ses productions. - Voici dans l'ordre chronologique les éditions espagnoles qui nous sont connues:

Martin Nutius
1540-1558

1. Jarava, Hernando. 22 Janvier 1543.

LO QVE EN / este libro esta traduzido de latin en lengua / castellana, con vna breue exposi- / cion, es lo siguiente. /

¶ Los siete psalmos penitenciales. / Los quinze psalmos del canticungrado. /

¶ Las lamẽtaciones de jeremias. Lo / qual todo la muy poderosa & christia- / nissima señora Leoñor Reyna de Fran / cia, mando ansi traduzir & componer, / al maestro hernãdo jaraua su capellan /

¶ Siguese lo primero vna carta para / la dicha reyna, en la qual se declara co / mo se a dentender todo lo que eneste / libro va escrito. / *à la fin:* Fue impreso enlavilla de enuers en / la plaça del peso del hierro, en casa / de Martin Nucio, con priuillejo del / Emperador, que ninguno lo pueda / imprimir sin llicẽcia del dicho maes / tro jaraua, dentro de quatro años, so / pena de cinquenta ducados, y de o- / traspenas contenidas eñl pri- / uillejo de su magestad, im / primiose a xx de enero / enel año mil y qui / nientosy qua / rẽta tres. /

in-8°. 176 ff. hauteur 150 mm.

Impression en car. Romains et italiques.

Exemplaire: Londres, B.M.

Références: Palau, 68776 - Peeters Fontainas, 1160.

2. Guevara, Antonio de. Sans date mais Juillet 1544.

VNA DE / CADA DE CE- / SARES. / ES A SABER LAS VIDAS / de diez Emperadores Romanos / que imperaron enlos tiem- / pos del buen Marco / Aurelio. /

Fue impreso en Anuers enel vni / cornio por Martin / Nucio. / Con priuilegio imperial. /

au f. 306/5: privilège daté du 8 juillet 1544. f. [307 v°] Aigle bicéphale de Charles Quint.

in-8° de 306 ffch. un fnch. un f. blanc. sign: a-z, A-P^{8}, Q^{4}. car. goth. sauf le titre.

La date: Imprimé avant que Nucio soit en possession de sa marque qui paraît pour le première fois en août 1544.

Exemplaires: Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - Paris, B.N.

Références: Canedo, 219 - Foulché-Delbosc, 30 - Palau, 110329 - Peeters Fontainas, 662.

3. Guevara, Antonio de.
Boscan, trad. 1544.

Libro primero [Segundo] de las EPISTOLAS FAMILIARES del illustre señor Dõ Antonio de Guevara, obispo de Mondoñedo. Anvers, Martin Nucio, 1544.

in-8° Goth. 8 ff. cccxii ffch.

Exemplaire.....
Références: Canedo, 353 - Laserna Santander, 5501 - Nuyts, p. 10 - Palau, 110211 - Peeters Fontainas 668.

4. Mexia, Pedro. 10 Août 1544.

(Goth:) Silua de varia / lecion, /

Marque n° 1 (sans défaut).

(Rom:) ¶ Fue impreso enla villa de Anueres, enla pla / ça del peso del hierro, en casa de Martin Nu- / cio, cõ priuilegio del Emperador, que ningun / otro lo pueda imprimir ni vender sin licencia / del dicho Martin, so penas contenidas enel / priuilegio de su magestad. Acabose a / diez dias de Agosto, enel año / de Mil y quinientos y qua / renta y quatro. /

in-8° de 16 ffnch. 303 ffch. un f. blanc. sign: a, b, A-PP^{8}. haut: 151 mm. Semi-Gothique.

Exemplaires: Dresde, B.V. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F.
Références: Heredia, 2818 - Nuyts, p. 10 - Palau V, 171 - Peeters Fontainas, 891a - Salva, 1900 - Vaganay, 155.

5. Castiglione, Balthasar. 1544.

LIBRO LLA / MADO EL CORTESA / NO TRADUZIDO AGORA / nueuamente en nuestro vul- / gar Castellano por / Boscan. /

[Deux petites gravures sur bois, représentant les armoiries d'Espagne et de la ville d'Anvers, accolées et surmontées de la couronne impériale.]

Fue impresso en la villa de Enueres en ca / sa de Martin Nucio enel año del señor / M.D.XLIIII.

à la fin: Marque n° 1 sans défaut. / fue empreso en Enueres en casa de Martin Nu- / cio en el Unicornio cerca donde estan los / carros de Malines. /

in-8° de 239 ffch. un f. blanc. sign: A-GG^{8}. impression gothique. haut: 148 mm.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Louvain, J.P.F. (incomplet) - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.

Références: Gallardo, 1449 - Heredia, 399 - Miró, 112 - Palau, 47959 - Peeters Fontainas, 225 - Salva, 1728.

6. Boscan, Juan. Décembre 1544.

L A S O - / BRAS DE BOSCAN / Y ALGVNAS DE GARCI- / lasso dela Vega. Repartidas / en quatro libros. /

A DE MAS QVE / ay muchas añadidas vã aqui mejor / corregidas, mas conplidas y / en mejor orden que has / ta agora han sido / impressas.

Marque n° 1, sans défaut. /
M.D.XLIIII.

à la fin: f. [299] r°: ESTAS OBRAS DE IVAN / Boscã y algunas de Garcilasso dela ve / ga, ademas que hay muchas añadidas / q̃ hasta agora nunca fuerõ impressas, / son tãbien corregidas y emẽdadas de / muchas faltas q̃ por descuydo delos of / ficiales enlas impressiones se hallaron / de manera que van agora mejor cor- / regidas, mas complidas y en mejor or / den q̃ hasta agora han sido impressas. / Acabarõ se de imprimir, en casa de / Martin Nucio enel año de nues- / tro señor mil y quinientos y / quarẽta y quatro, enel / mes de diziem- / bre.

au v°, marque n° 1, sans défaut.

in-12 de 12 ffnch. 298 ffch. 1 f.nch. un f.bl. sign: *12, A-Bb^{12}. haut: 131 mm, Semi-Goth.

Exemplaires: Louvain, J.P.F. - Abbaye de Postel (Anvers).
Références: Palau, 33378 & 33379 - Peeters Fontainas, 150 & 151 - Salva, 473, en note - Vananay, 153.

7. Celestina. Début 1545.

T R A G I - / COMEDIA DE / Calisto y Melibea. Enla qual se / contienen de mas de su agrada- / ble y dulce estilo muchas senten / cias filosofales y auisos muy ne- / cessarios para mancebos: mos- / trandoles los engaños que estan / encerrados en siruientes / y alcahuetas.

Marque n° 1 (sans défaut).

Fue empreso en Enueres en ca / sa de Martin Nucio, enla pla / ça del peso del hierro. / M.D.XLV.

in-12. goth. de 168 ffnch. sign: A-O^{12}. haut: 123 mm. (ex. Borghèse).

Exemplaires: Louvain, B.U. (avant mai 1940) exempl. Borghèse - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.
Références: Borghèse, II, 442 - Heredia, 2286 - Krapf, 32 - Nuyts, p. 10 - Palau, 51149 - Peeters Fontainas, 246 - Penney, IX - Salva, 1162, en note - Vaganay, 160.

8. Boscan, Juan. Sand date [1545].

LAS / O b r a s d e b o s / CAN Y ALGVNAS DE / Garcilasso dela Vega, repartidas / en quatro libros. / De neuuo / enmendadas y en mejor / orden delo que has/ ta agora han / sido impres / sas □

Marque n° 1 sans défaut.

EN ENVERES. / En casa de Martin Nucio. / (sans date) à la fin même marque.

in-12 de 6 ffnch. 282 ffch. sign: A-Aa^{12}.

Édition distincte de celle reproduite par Vindel n° 306 et citée par Salva 474. La composition typographique du titre est dissemblable et surtout la marque; ici, elle est encore sans défaut.

Exemplaire: Louvain, J.P.F.
Références: Peeters Fontainas, 148 - Gallardo, 1468.

9. 1. Anonyme.
2. [San Pedro]. 1546.

Question / DE AMOR, / y, / Carcel de / AMOR. /

Marque n° 1 sans défaut.

Fue impreso en Enueres enel vnicor / nio doro par *(sic)* Martin Nucio. / M.D.XLVI. /

in-12 de 156 ffnch. sign: A-N^{12}.

au v^{o} du dernier f. marque n° 1.

suivi de: Carcel de / AMOR DEL COM- / plimiento de nico- / las nuñez. /

Marque n° 1 avec un défaut.

 Fue impreso en Enueres enel vni- / cornio doro por industria de / Martin Nucio. /

96 ffnch. sign: A-H^{12}.

au f. H^{6} v^{o}: Aqui se acaba la Carcel de Amor. /

 Lo q̃ se sigue no es dela obra, mas / puso se aqui porque no vuiesse tanto / papel blanco, y es buena letu- / ra, y verdadera. / au f. H^{7}, r^{o} AQVI / COMIENCAN TRES RO / mances nueuamente compues- / tos, con vn villancico al ca- / bo: como se torno a ga- / nar España. / VN dia de Santanton... OTRO ROMANCE / Caualga diego laynez...

 ROMANCE DE / LOS CINCO MARA- / uedis que el rey don alonso / octauo pedia a los / hijos dalgo. / En essa ciudad de burgos... / VILLANCICO / *(7 vers)*. / FIN.

f° 96 r° blanc. v^{o} Marque n° 1, un défaut.

Exemplaire: Ulm sur Donau, Stadtbibliothek.
Références: Zeitschrift für romanische Philologie. Halle, 1924, vol. 43 (1923), pp. 481/2 - M.R. Menendez Pidal, Romancero Hispanico, II, p. 69.

L'existence de cette importante production nutienne nous avait échappé jusqu'à ces tout derniers temps; grâce aux démarches faites pour nous par Messieurs Eugenio Asensio et Rodriguez Moñino, Monsieur Gonzalo Menendez Pidal à bien voulu nous mettre sur la trace du seul exemplaire connu. Le Dr. Huber, Archivrat de la

Stadtbibliothek de Ulm a mis gracieusement à notre disposition les photographies nécessaires à la description de l'ouvrage; nous leur devons à tous une vive reconnaissance.

10. Dueñas, Fray Juan de. [1546]

E s p e j o de c o n - / SOLACION DE / TRISTES. / Enel qual se muestran ser mejores los / males desta vida, que los bienes della, por / muy claros exemplos dela sagrada escritu- / ra, compuesto por vn frayle y predicador / de la orden de nuestro glorioso padre san / Francisco.

Marque n° 1, un défaut.

Fue impreso en la villa de Enuers, / en casa de Martin Nucio, / Con Priuilegio Imperial.

in-8° de 4 ffnch. 276 ffch. 27 ffnch. 1 f. bl. sign: a-z, A-P^{8}, Q^{4}.

Exemplaire: Oña (Burgos) Colegio Maximo de San Francisco Javier.
Références: Miro, 102 - Palau, 76516, note - Peeters Fontainas, 420.

11. Guevara, Antonio de. Sans date [1546].

L i b r o ll a m a d o / Menosprecio de corte y Alabãça de aldea. / Dirigido al muy alto, y muy poderoso señor / rey de Portugal, dõ Juan tercero des- / te nõbre. Cõpuesto por el illustre se / ñor dõ Antonio de gueuara, obis / po de Mondoñedo, predica- / dor, y chronista, y del / cõsejo de su Ma- / gestad. /

Marque n° 1 (un défaut).

 Muestra el auctor eneste libro, mas que / en ninguno delos otros que ha cõpuesto, la / grãdeza de su eloquẽcia, y la delicadeza de / su ingenio. /

 Va al estilo de Marco Aurelio: porque / el auctor es todo vno. / Con preuilegio imperial /

au v° du dern. feuillet, même marque.

in-8° de 70 ffch. 2 ffnch. sign: A-J^{8}.

Exemplaires: Braga, Bibl. Publique - Bruxelles, B.R. - Coimbre, B.U. - Lisbonne, B.N. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Paris, B.N.
Références: Canedo, 265, 266 - Foulché-Delbosc, 20 et 141 - Heredia, 388 - Miro, 113 - Nijhoff-Kronenberg, 0581 - Nuyts, p. 120, n° 2 - Peeters Fontainas, 680, 664 - Palau, 110277/8 - Vaganay, 124 - Vindel, 1225.

12. Guevara, Antonio de. Sans date [1546].

L i b r o ll a m a d o / Auiso d' priuados, y doctrina d' cortesanos. / Dirigido al illustre señor don Francisco de / los Cobos, comendador mayor de Leon, y / del consejo de su magestad. &c. Compuesto / por el illustre señor don Antonio d' Gueua- / ra, obispo de Mondoñedo, predicador / y chronista, y del consejo de su ma- / gestad. Es obra muy digna de / leer, y muy necessaria de / ala memoria se enco- / mendar. /

Marque n° 1, un défaut.

 Impresso en Anueres en casa de Martin / Nucio. Con priuilegio dado del Em- / perador en su consejo y subsig- / nado del secretario / Boudevvijns. /

in-8° de 128 ffch. sign: A-Q^8, impression gothique.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Coimbre, B.U. - Lisbonne, B.N. - Louvain. J.P.F. Paris, B.N.
Références: Canedo, 227, 229, 230 - Foulché-Delbosc, 141 et 20 - Heredia, 387 - Miro, 114 - Nijhoff-Kronenberg, 0579 - Palau, 110278 - Peeters Fontainas, 680, 681, 682 - Vaganay, 124 - Vindel, 1225.

13. Guevara, Antonio de. Sans date [1546].

L i b r o d e l o s in: / uẽtores del arte de marear, y de muchos tra / bajos que se passan enlas galeras. Copilado / por el illustre señor don Antonio de gueuara / obispo de mondoñedo, predicador, y chronis- / ta, y del consejo de su magestad. Dirigido al il / lustre senñor don Francisco delos cobos: comẽ / dador mayor de leon, y del consejo del estado / de su magestad. &c. Tocanse enel muy / excellentes antiguedades, y aui- / sos muy notables para los / que nauegan en / galeras. /

Marque n° 1 (un défaut).

Impresso en Anueres en casa de Martin Nu / cio. Cõ priuilegio dado del Emperador / en su consejo y subsignado del se- / cretario Baudevvijns.

in-8° de 30 ffch. 2 ff. blancs. sign. a-d^8.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Coimbre, B.U. - Lisbonne, B.N. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N.
Références: Canedo, 237, 238 - Foulché-Delbosc, 20 & 143 - Nijhoff-Kronenberg, 0580 - Nuyts, p. 120, n° 3 - Palau, 110278 et 110393, note - Peeters Fontainas, 666 et 667 - Vaganay, 772.

14. Guevara, Antonio de. Première édition sans date [1546/7].

EPISTOLAS / familiares del illustre señor don Antonio de / Gueuara, obispo de Mondoñedo, predica / dor, y chronista: y del consejo del Empera- / dor, y rey nuestro señor. / ¶ Ay en este epistolario cartas muy nota- / bles, razonamientos muy altos, dichos muy / curiosos, y razones muy naturales. / ¶ Ay exposiciones de algunas figuras, y de / algunas autoridades dela sacra escritura assaz / buenas para predicar, y me jores para obrar. / ¶ Ay muchas declaraciones de medallas / antiguas, y de letreros de piedras, y de epita- / phios de sepulturas, y de leyes y costumbres / gentiles. / ¶ Ay dotrinas, exemplos y consejos, para / principes, caualleros, plebeyos, y ecclesiasti- / cos: muy prouechosos para imitar, y muy aplazibles para leer. / ¶ Va

todo el epistolario al estilo y ro- / mance de Marco Aurelio, porque / el autor es todo vno. / Con Priuilegio Imperial. /

à la fin: ¶ Fue impreso en Enueres, en casa de Mar- / tin Nucio, con priuilegio del Emperador, / que ningun otro lo pueda imprimir ni ven- / der sin licencia del dicho Martin, so pe- / nas contenidas enel priuilegio, dado / de su magestad en su consejo, / y subsignado del secretario / Facuez.

SEGVNDA / PARTE DELAS EPISTOLAS / familiares del illustre señor don Antonio de / Gueuara, obispo de Mondoñedo, pre- / dicador, y chronista: y del consejo / de sus magestades. /

¶ Ay eneste epistolario cartas muy nota- / bles, razonamientos muy altos, dichos muy / curiosos, y razones muy naturales. / ¶ Ay exposiciones de muchas figuras, y / de muchas autoridades dela sagrada escrip- / tura, muy dignas de predicar, y prouecho- / sas para obrar. / ¶ Va todo este epistolario al estilo y ro- / mance de Marco Aurelio, porque / el autor es todo vno. /

¶ Fue impreso enla villa de Anueres, / en casa de Martin Nucio. / Con Priuilegio Imperial.

in-8°, 2 parties.

Exemplaire: Madrid, B.N. [U. 7621.]
Références: Kockx, 738 - Palau, 110214 - Peeters Fontainas, 669.

15. Guevara, Antonio de. Première édition sans date [1546/7].

Oratorio de re- / LIGIOSOS Y EXERCICIO DE / virtuosos, compuesto por el Illustre señor don / Antonio de Gueuara, obispo de mondoñedo, pre / dicador, chronista, y del consejo del Emperador, / y rey nuestro señor. /

¶ Van enesta obra grandes doctrinas para reli / giosos, muchos auisos para virtuosos, notables / consejos para mundanos, elegantes razones para / curiosos, y muy subtiles dichos para hombres sa- / bios. /

¶ Exponen se grandes figuras dela biblia, de- / claran se muchas auctoridades dela escriptura sa- / cra, alegan se dichos de muchos santos, y explican / se exemplos delos padres antiguos. /

¶ Es obra en que el auctor mas tiempo ha gas- / tado, mas libros ha rebuelto, mas sudores ha pas- / sado, mas fueño ha perdido, y la que el en mas al / to estilo ha compuesto. /

¶ El predicador que es amigo de cosas curio- / sas predicar, y el religioso que es amigo de religio / samente viuir, y el seglar que tiene gana delos bu / llicios del mundo salir, lean con atẽcion esta obra / que para otro genero de gentes no vale cosa. /

¶ Es obra para que los religiosos la lean enlos / refictorios, y para que los virtuosos la traygã en / las manos. /

¶ Fue impreso en la villa de Enueres en casa / de Martin Nucio. / Con preuilegio Imperial.

à la fin: ¶ Aqui se acaba el libro llamado, Oratorio de / religiosos y exercicio de virtuosos, compuesto por / el illustre señor, don antonio de gueuara, obispo / de mondoñedo predicador, cronista

y del con / sejo de su magestad, obra q̃ es de muy / gran doctrina y de muy alto esti / lo. Fue impressa en la muy le / al villa de Enueres en / casa de Martin / Nucio.

in-8° de 16 ffnch. 232 ffch. sign: *^{8}, ¶^{8}, a-z, Aa-Ff^{8}. au v° du dern. f. prel. et au v° du dern. f. marque n° 1 avec un seul défaut.

Exemplaires: Coimbre, B.U. - New York, H.S.A.
Références: Canedo, 492 - Foulché Delbosc, 51 - Monteverde, 2750 - Palau, 110338, note - Peeters Fontainas, 687.

16. Jarava, Hernando. 1546.

LO QUE / EN ESTE LIBRO ESTA TRADUZIDO / de latin en lengua castellana / con una breve / exposi / cion es lo siguiente. / Los siete psalmos peniten / ciales. / Los quinze psalmos del / canticungrado. / Las lamẽtaciones de jere / mias. Lo qual todo la muy / poderosa y christianissima se / ñora Leonor Reyna de Fran / cia mando ansi traduzir y cõ / poner al maestro hernando / jarava su capellan. /

à la fin: Fue impreso en la Villa de Anvers... en casa de Martin Nucio... año mil y quinientos y quarenta seys.

petit in-16 de 176 ffnch. sign: A-Y^{8}.

Exemplaire:.....
Références: Gancia, 17 - Heredia, 48 et 3569 - Palau, 68779 - Peeters Fontainas, 1161.

17. Jarava, Juan de. 1546.

L a p h i l o s o - / PHIA NATVRAL BREVE / mente tratada y con mucha diligencia co / pilada de Aristotiles, Plinio, Platon / y otros graues autores por / industria de maestro / juan jaraua me- / dico. /

 Libro por cierto muy prouechoso y / agradable a todos los ingeniosos y desseo / sos de saber los secretos y mysterios / dela naturaleza hasta agora / nunca visto en len- / gua Española.

 Impresso en Anuers en casa de Mar- / tin Nucio. Año 1 5 4 6 .

Petit in-8° de 80 ffch. sign: A-K^{8}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, B.U. (avant mai 1940) - Louvain, J.P.F.
Références: Antonio III, 713 - Peeters Fontainas, 738 - Salva, note du 3837 - Vaganay, 170.

18. Mexia, Pero. Sans date [1546].

Titre dans le motif emprunté du Portugal: S i l u a d e / VARIA LECION / añadida y enmendada / *por el autor.* /

Impresso en Anuers por / Martin Nucio. / Con priuilegio. / (sans date)

dern. feuillet, r° blanc, au v° marque n° 1 avec la devise: PIETAS / HOMINI / TVTISSIMA / VIRTVS. /

in-8° de 16 ffnch. 303 ffch. un f.nch. sign: a, b, A-Z, AA-PP^{8}. haut. 144 mm.

Exemplaire: Louvain, B.U. (avant mai 1940).
Références: Peeters Fontainas, 891.

19. Boscan et Garcilasso de la Vega. Sans date [1546/7].

LAS / O b r a s d e b o s / CAN Y ALGVNAS DE / Garcilasso dela Vega repartidas / en quatro libros. De nueuo / enmendadas y en mejor / orden delo que hasta / agora han do / *(sic)* impressas.

Marque n° 1, un défaut.
EN ENVERES. / En casa de Martin Nucio. /

in-12 de 6 ffnch. 282 ffch. sign: A-Aa^{12}.

Exemplaires: Londres, B.M. - New York, H.S.A.
Références: Heredia, 1869 - Palau, 33367, note - Peeters Fontainas, 148 - Salva, 474 - Vindel, 306.

20. Celestina. Sans date [1547].

T R A G I - / *(goth:)* COMEDIA DE CA- / listo y Melibea. Enla qual se contie / nen de mas de su agradable y dulce / estilo muchas sentencias filosofales / y auisos muy necessarios para / mancebos: mostrandoles / los engaños que estan / encerrados en sir / uientes y alca / huetas.

(marque n° 1, un défaut)
Fue impresso en Enueres en casa / de Martin Nucio.

au v° du dern. f. même marque.

in-12. de 168 ffch. sign: A-O^{12}. Gothique.

La date: certainement postérieure à l'édition datée de 1545, mais copie ligne pour ligne de cette édition.

Exemplaires: Louvain, J.P.F. (exemplaire Huth) - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.

Références: Heredia, 2285 - Huth, 85 - Krapf, 31 - Nuyts, p. 133 - - Palau, 51149, en *note* - Peeters Fontainas, 247 - Penney, VIII.

21. Mexia, Pero. 1547.

C o l o q u i o s o D i / ALOGOS NVEVAMENTE COM- / puestos por el magnifico Cauallero Pero Mexia, / vezino de Seuilla, en los quales se disputan y tra- / tan varias y diuersas cosas de mucha erudi- / cion y doctrina. Son dedicados al illus / trissimo Señor don Perafan de Ri / bera Marques de Tarifa, Ade- / lantado mayor del An- / daluzia. &cet. / M.D.xlvij.

Marque n° 1 (un défaut).
EN ENVERES, / En casa de Martin Nucio.
in-8° de 104 ffch. sign: A-N^{8}. haut: 140 mm.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F.
Références: Miro, 435 - Peeters Fontainas, 902.

22. Cancionero de Romances. Sans date [1547/8].

Cancionero de / R o m a n c e s / EN QVE ESTAN / recopilados la mayor par- / te delos romances casta- / llanos que fasta ago- / ra sean com- / puesto. /

Marque n° 1 (un défaut).
EN ENVERES / En casa de Martin Nucio /
in-12. de 275 ff. et un f. blanc. chiffrés de 6 à 275. sign: A-Z^{12}.

Exemplaires: Madrid, B.N. - Paris, Bibl. de l'Arsenal.
Références: Menendez Pidal, vol. II, p. 69 et 405/6 - Nuyts, p. 27 - Palau, 42012 - Peeters Fontainas, 205.

Il existe de ce Cancionero deux éditions en facsimilé avec une introduction de M.R. Menéndez Pidal, parues à Madrid en 1914 et en 1945.

23. Torres Naharro.[1] Sans date [1547/48].

P r o p a l a d i a / de Bartolome de Torres Na- / harro, nueuamente corre- / gida y enmendada. /

□ Lo que enella se contiene se / vera enla pagina si- / guiente. /

Marque n° 1, un défaut.

□ En Anuers en casa de / Martin Nucio. /

au v°: ¶ Contiene esta Propaladia: / Tres lamentaciones de amor, / Una sátira. / Once capitulos. / Siete Epistolas. / Comedia Seraphina. / Comedia Orphea. / Comedia

(1) TORRES NAHARRO. Propaladia. 1573. - A la suite de La Barrera (p. 404), nous avons cité une édition de cet ouvrage, daté d'Anvers 1573; il y a certainement confusion avec l'édition de Madrid, de cette même année. Voir reproduction du titre dans *Encyclopedia Espasa Calpe*, tome 62, p. 1443.

Soldadesca. / Comedia Tinelaria. / Comedia Ymenea / Comedia Jacinta. / Dialogo del Nacimiento. / Une Contemplacion. / Al Hierro de la Lanza. / A la

verónica. / Retrato. Romances. / Canciones. Sonetos. / Y Otras obras añadidas del dicho auctor. / Comedia Calamita. / Comedia Aquilana. /

in-8°. de 176 ffnch. et *(sans doute)* 68 ffnch. sign: A-Y^{8}, & *(sans doute)* A-G^{8}, H^{12}.?

a la signature R_1. titre de la Segũda parte. puis après la signature *Y*8, nouvelles signatures avec le titre 'Comedia Calamita y Comedia Aquilana'.

à la fin, marque de Nutius, n° 1.

Exemplaires: Londres, B.M. - New York, H.S.A.
Références: Brunet, V, 890 - La Barrera, 403 - Gallardo, 4082 - Nuyts, p. 122, n° 6 - Peeters Fontainas, 1398 - Salva, note du 1458 - Vaganay, 774 - Vindel, 2998 - Vindel, Pedro, Calalogo de libros escogidos que seran subastados, Madrid, 1913, n° 3109.

24. Ariosto, Ludovico. Trad. Urrea. 25 août 1549.

[dans un frontispice gravé sur bois, aux grandes armes d'Espagne:] ORLANDO FVRIOSO / DIRIGIDO AL PRINCIPE DON / Philipe nuestro Señor, traduzido en / Romance Castellano por don / Ieronymo de Vrrea.

au verso du folio 260:

Marque n° 2. / Imprimiose enla muy noble y leal villa de Anuers en casa de / Martin Nucio y acabose a xxv dias de Agosto. / De. M.D.XLIX.años.

in-4° de 260 ffch. et 2 ffnch. un frontispice, un portrait et 45 grav. sur bois. sign: A-Ii^{8}. Kk^{4}Ll^{2}. haut: 218 mm.

Exemplaires: Bruxelles B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A. - Postel, Bibl. de l'Abbaye.
Références: Jerez, p. 133 - Nuyts, p. 15 - Palau, 16596 - Peeters Fontainas, 56.

25. [Erasmus] Trad. Thamara. 1549.

LIBRO DE / A P O T H E G M A S / QVE SON DICHOS GRACIOSOS / y notables de muchos reyes y principes illustres, / y de algunos philosophos insignes y memorables / y de otros varones antiguos que bien hablaron / para nuestra doctrina y exemplo: agora nueua- / mente traduzidos y recopilados en nuestra lẽgua / castellana, y dirigidos al illustrissimo señor Don / Perafan de Ribera, Marques de Tarifa, Conde / de los Molares, Adelantado ma- / yor del Andaluzia. &c.

[Gravure sur bois: armoiries de don Perafan.]

En Enuers enla enseñna del vnicornio dora / do en casa de Martin Nucio / 1549. / CON PRIVILEGIO.

au v° du dernier feuillet, marque n° 2.

in-8° de 8 ffnch. 367 ffch. 13 ffnch. sign: ()^{8}, a-z, A-Z^{8}, aa8, bb4. Certains exemplaires n'ont pas les mots 'LIBRO DE' à la première ligne du titre. Les préliminaires comprennent 8 ff. dont 6 consacrés à la 'Tabla de los nõ / bres proprios... enesta obra contenidos', que ne mentionne par la Bibl. Belg.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Copenhague, B.R. - Gand, B.U. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - Montauban, Faculté Protestante - New York, H.S.A. - Tours, B.V.

Références: Bibl. Belg., II° série, E. 401 - Gallardo, 3997 - Heredia, 6234 - Nuyts, p. 15 - Palau, 80369 - Peeters Fontainas, 453 - Salva, 2059 - Vindel, 882 - Vaganay, 186.

26. Ponce de la Fuente, Constantino. dit Doctor Constantino. Sans date [1549].

S u m m a d e d o c - / trina Christiana, Compuesta / por el Doctor Constantino. / I T E M . / El sermon de Christo nuestro redemp- / tor enel monte, Traduzido en Cas- / tellano por el mismo Author. / Puso se tambien ala fin vna dotrina, que / muestra como cada vno deue regir / y gouernar su casa, ordenada / por sant Bernardo. /

Marque n° 1, deux défauts.

Vendese en Anuers, en casa de Martin / Nucio, enel Vnicornio dorado. / Con priuilegio Imperial.

in-8° de 12 ffnch. 155 ffch. 1 f. blanc. sign: *6. †^{6}, A-T^{8}, V^{4} (les 12 ff. prel. ont des erreurs de signatures). haut. 138 mm.

Exemplaires: Louvain, Bibl. Univ. avant mai 1940 - Munich, Stadtbibliothek - Vienne, Staatsbibliothek.

Références: Boehmer, II, p. 31, n° 100 - Nuyts, p. 123, n° 8 - Peeters Fontainas, 560 - Vindel, 660.

27. Augustinus Sanctus. 1550.

LIBRO DE / L a s m e d i - / TACIONES Y SOLILO / quios y Manual del bienauentu- / rado sant Augustin obispo / de Yponia glorioso doc / tor y lumbre de la / santa yglesia.

Marque n° 1 (trois défauts).

EN ANVERS. / Enel vnicornio dorado en casa / de Martin Nucio. / M.D.L. Con priuilegio Imperial.

in-12 agenda.

Exemplaires: New York, H.S.A. - Madrid, B.N.
Références: Palau, VI, 395 - Peeters Fontainas, 1237.

28. Boscan y Garcilasso de la Vega. Sans date [1550].

L A S / O b r a s d e b o s / CAN Y ALGVNAS DE / Garcilasso dela Vega, repartidas / en quatro libros, De nueuo / enmendadas y en mejor / orden de loque has / ta agora han / sido impres / sas □ /

Marque n° 1, avec trois défauts.
EN ANVERS / En casa de Martin Nucio. / (sans date)
in-12 de 6 ffnch. 282 ffch. sign: A-Aa^{12}. semi goth.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - New York, H.S.A.
Références: Palau, 33376 - Peeters Fontainas, 149.

29. Cancionero de Romances. 1550.

Cancionero de / R o m a n c e s / EN QVE ESTAN RE- / copilados la mayor parte de los / Romances Castellanos que / fasta agora sean com- / puesto. /

¶ Nueuamente corregido emen- / dado y añadido en muchas partes.

Marque n° 1, trois défauts.
EN ENVERS, / En casa de Martin Nucio. / M.D.L.
au v° du dern feuillet, même marque.
in-12 de 300 ffch.

Exemplaires: Munich, Stadtbibliothek - New York, H.S.A. - Paris, Bibl. Arsenal.
Références: Jerez, p. 13 - Nuyts, p. 17 - Palau, 42013 - Peeters Fontainas, 205 A.

30. Erasmus, Désiderius. 1550.

L a l e n g u a / DE ERASMO / nueuamente Roman- / çada por muy / elegante / estilo. /

Marque n° 3 (sans défaut).
M.D.L. / Impresso en Anueres, en casa de Mar- / tin Nucio, Con Priuilegio Im- / perial, por diez Años. /
in-8° de 173 ffch. 3 ffnch. sign: A-Y^{8}. haut. 140 mm.

Exemplaires: Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N.
Références: Nuyts, p. 17 - Palau, 80359, note - Peeters Fontainas, 462.

31. Escobar, Fray Luis de. Sans date [1550].

LAS QVATRO / CIENTAS RESPVESTAS A OTRAS / tãtas preguntas, q̃ el yllustrissimo se- / ñor don Fadrique Enrriquez Almiran / te de Castilla y otras personas en diuer / sas vezes embiaron a preguntar al auc / tor, que no quiso ser nombrado, mas / de quanto era frayle menor, con qui- / nientos prouerbios de consejos

y aui- / sos, por manera de letania. Dirigido a- / los illustrissimos señores don Luys En- / rriquez, Almirante de Castilla y doña / Ana de Cabrera, duquesa de Medi / na su muger, condes de / Modica. & c. /

Marque n° 1, trois défauts.

EN ENVERS / En casa de Martin Nucio. / Con priuilegio. /

Deuxième volume:

S e g u n d o v o / LVMEN DELAS QVA / trocientas preguntas y / respuestas. / Enel qual se contienen las pregun / tas naturales, y las que tratan de doc- / trinas morales y enigmas, y los pro- / uerbios.

Marque n° 1, avec trois défauts.

EN ENVERS / En casa de Martin Nucio / en el vnicornio / Con priuilegio. /

2 vol. in-12. vol. I, 36 ffnch. 298 ffch. 2 ff.blancs. sign: a-c^{12}, a-Z, A-B^{12}. vol. II. 1 fnch. ffch. 299 à 465 (pour 425) 2 ff.blancs. sign: A-Z, Aa-Dd^{12}, Ee^{6}.

Exemplaires: Londres, B.M. (le premier vol. seulement) - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A.

Références: Azevedo, 1121 (1^{r} vol.) - Heredia, 6236 (id.) - Nuyts, p. 41, n° 5 - Palau, 81067 - Peeters Fontainas, 474 - Salva, 2067.

Sur l'ex. de la Vente Huth (n° 2722) on lit: *Johannis Baro a Greig*, *possessor huius libelli emptus Barsalone*, *Anno 1551*, *20 Septembris.*

32. Guevara, Antonio de. Deuxième vol. daté de 1550.

LIBRO AVREO DE / Marco Aurelio / CON EL RELOX DE / PRINCIPES. /

Marque n° 3, sans défaut.

IMPRIMIOSE EN ANVERS EN / el vnicornio dorado a costa de Martin / Nucio imprimidor jurado. / CON PRIVILEGIO / Imperial.

in-8° de 200 ffch. sign: A-Z^{8}, &^{8}, ct^{8}.

Comiença el se- / GVNDO LIBRO LLAMADO RE- / lox de principes, enel qual va encorporado otro / muy famoso libro llamado Marco Aurelio, y tra- / cta el auctor en el presente libro dela manera que / los principes y grandes señores se han de / auer con sus mugeres, y de como / han de criar a sus hijos. /

Marque n° 3, sans défaut.

¶ Fue Impresso en Anuers, en casa de / Martin Nucio. / 1550. / Con Imperial priuilegio. /

in-8° de 156 ffch. 2 ffnch. 2 ff.blancs. sign: a-v^{8}.

LIBRO TERCERO DE / Marco Aurelio / CON EL RELOX DE / PRINCIPES. /

Marque n° 3 sans défaut.

IMPRIMIOSE EN ANVERS / en el vnicornio dorado a costa de Martin / Nucio imprimidor jurado. / CON PRIVILEGIO / Imperial. /

in-8° de 240 ffch. 4 ffnch. sign: A-Gg^{8}, Hh^{4}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Bordeaux, B.V. - Londres, B.M. - Lisbonne, B.N. (les deux premiers vol. seulement, le deuxième étant daté de 1556, par erreur corrigée dans la suite du tirage sans doute).

Références: Canedo, 113 - Foulché-Delbosc, 55 - Nuyts, p. 16, n° 1 - Palau, 110102 - Peeters Fontainas, 654 et 655.

33. Guevara, Antonio de. Deuxième édition sans date [1550].

E p i s t o l a s f a m i - / LIARES DEL ILLVSTRE / Señor don Antonio de Gueuara, obispo de / Mõdoñedo, Predicador y Chronista, y del / cõsejo del Emperador y rey nuestro señor / ¶ Ay en este Epistolario cartas muy nota- / bles, razonamientos muy altos, dichos muy / curiosos, y razones muy naturales. / ¶ Ay exposiciones de algunas figuras, y de / algunas autoridades dela sacra escritura assaz / buenas para predicar, y mejores para obrar. / ¶ Ay muchas declaraciones de medallas / antiguas, y de letreros de piedras, y de epita / phios de sepulturas, y de leyes y costumbres / Gentiles. / ¶ Ay dotrinas, exemplos y consejos, para / principes, caualleros, plebeyos, y ecclesiasti- / cos, muy prouechosos para imitiar, y muy / aplazibles para leer. / ¶ Va todo el Epistolario al estilo y ro- / mance de Marco Aurelio, porque / el Autor es todo vno. / Con Priuilegio Imperial. /

(à la fin:) ¶ Fue impreso en Enuers, en casa de Martin Nu- / cio, con priuilegio del Emperador, que ningun / otro lo pueda imprimir ni vender sin licencia / del dicho Martin, so penas contenidas / en en priuilegio, dado de su mages- / tad en su consejo, y subsig- / nado del secretario / Facuez. /

S e g u n d a parte / DE LAS EPISTOLAS FA- / MILIARES DEL ILLVSTRE Se-/ ñor don Antonio de Gueuara, obis- / po de Mondoñedo, Predicador / y Chronista: y del consejo / de sus Magestades. / ¶ Ay en este Epistolario cartas muy nota- / bles, razonamientos muy altos, dichos muy / curiosos, y razonse muy naturales. / ¶ Ay exposiciones de muchas figuras, y / de muchas autoridades dela sagrada escrip- / tura, muy dignas de predicar, y prouecho- / sas para obrar. / ¶ Va todo este Epistolario al estilo y ro- / mance de Marco Aurelio, porque / el Autor es todo vno. /

¶ Fue impreso en la villa de Anuers, / en casa de Martin Nucio. / Con priuilegio Imperial.

in-8° deux part. 245 ffch. 3 ffnch. 4 ffnch. 236 ff.ch. sign: A-Hh^{8}.

Exemplaires: Louvain, J.P.F. (première partie) - Madrid, B.N. [R. 18317].

Références: Canedo, 358 - Foulché-Delbosc, 140 - Kockx, 743 - Palau, 110214 - Peeters Fontainas, 669 - Vaganay, 769.

34. Guevara, Antonio de. Deuxième édition sans date [1550].

Oratorio de re- / LIGIOSOS Y EXERCICIO DE / virtuosos, compuesto por el Illustre señor don / Antonio de Gueuara, obispo de Mõdoñedo, pre / dicador, chronista, y del consejo del Emperador, / y rey nuestro señor. /

¶ Van enesta obra grandes doctrinas para reli- / giosos, muchos auisos para virtuosos, notables / consejos para mundanos, elegantes razones para / curiosos, y muy subtiles dichos para hombres sa- / bios. /

¶ Exponen se grandes figuras de la Biblia, de- / claran se muchas auctoridades dela escriptura sa- / cra alegan se dichos de muchos santos, y explican / se exemplos delos padres antiguos. /

¶ Es obra en que el auctor mas tiempo ha gas- / tado, mas libros ha rebuelto, mas sudores ha pas- / sado, mas sueño ha perdido, y la que el en mas al / to estilo ha compuesto. /

¶ El predicador que es amigo de cosas curio- / sas predicar, y el religioso que es amigo de religio- / samente biuir, y el seglar que tiene gana delos bu / llicios del mundo salir, lean con atẽcion esta obra / que para otro genero de gentes no vale cosa. /

¶ Es obra para que los religiosos la lean enlos / refictorios, y para que los virtuosos la traygan en / las manos.

¶ Fue impresso en villa de Anuers en casa / de Martin Nucio. / Con preuilegio Imperial.

à la fin: ¶ Aqui se acaba el libro llamado, Oratorio de / religiosos y exercicio de virtuosos, cõpuesto por / el illustre señor, don Antonio de Gueuara, obispo / de Mondoñedo, predicador, chronista, y del con / sejo de su magestad, obra q̃ es de muy / gran doctrina, y de muy alto esti / lo. Fue impressa en la muy le / al villa de Anuers en / casa de Martin / Nucio.

in-8° de 16 ffnch. 232 ffch. sign: *^{8}, ¶^{8}, a-z, Aa-Ff^{8}.

au v^{o} du dern. feuillet, marque n° 3 sans défaut.

Cette deuxième édition est daté de Anuers, alors que la première l'est de Enueres. La date de 1550 est certaine au vu de la marque qui se trouve en v^{o} du Colophon.

Exemplaire: Coimbra, Bibl. Univ.

Références: Azevedo, 1480 - Kockx, 741 - Nuyts, p. 121, n° 5 - Palau, 110338, note - Peeters Fontainas, 687bis - Sanchez, I, p. 220.

35. Guevara, Antonio de. Sans date [1550].

La primera par- / TE DEL LIBRO LLAMADO MON- / te Caluario. Compuesto por el illustre señor don / Antonio de Guevara, obispo de Mondoñedo, / predicador y chronista, y del consejo de su Mages / tad.

¶ TRATA EL AVTOR ENESTE / libro todos los misterios del monte Calvario, des / de que Christo sue a muerte condenado

por Pi- / lato, hasta que por Ioseph y Nicodemos fue meti / do enel sepulchro. /
¶ TRAE EL AVTOR ENESTE / libro muchas prophecias, expone grandes figuras / alega muchas autoridades, pone muy deuotas cõ / templaciones, y aun haze muy dolorosas exclama / ciones. /

Marque n° 1 (trois défauts).

¶ Fue impresso en la villa de Anuers en casa / de Martin Nucio. / Con priuilegio Imperial. (sans date)

au v° du dern. feuillet, marque n° 3, sans défaut.

in-8° de 16 ffnch. 272 ffch. sign: ¶^{8}. *^{8}, A-Z, Aa-Ll^{8}. haut: 144 mm.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.

Références: Canedo, 542 - Foulché-Delbosc, 52 - Nuyts, p. 120, n° 4 - Palau, 110368 - Peeters Fontainas, 865 - Vaganay, 196a.

La segunda par /TE DEL LIBRO LLAMADO MON / te caluario. Compuesto por el Reuerendissimo / Señor Don Antonio de gueuara de buena memo / ria, obispo que fue de Mondoñedo, predicador y / chronista, y del consejo de su Magestad. /
¶ TRATA EL AVTOR ENESTE / libro Delas siete palabras, que nuestro redemp- / tor Iesu Christo dixo en el arbol de la cruz. /
¶ DECLARA EL AVTOR ENES / te libro, muchas prophecias, expone grãdes figu / ras, alega muchas auctoridades de la sacrada es- / criptura, y pone muy deuotos contemplaciones:

Marque n° 1, avec trois défauts.

¶ Fue impresso enla villa de Enuers en casa / de Martin Nucio. / Con priuilegio Imperial. / 1550. /

au v° du feuillet 336, marque n° 3.

in-8° de 6 ffnch. 331 ffch. 5 ffnch. sign: *6. a-z, A-T^{8}. haut: 140 mm.

Exemplaires: Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.
Références: Canedo, 543 - Foulché-Delbosc, 53 - Palau, 110368 - Peeters Fontainas, 685 - Vaganay, 196b.

36. Jarava, Hernando. 1550.

Las leciones de Job con los nueve psalmos, que con ellas se cantan en las horas de los finados, Trasladadas de latin en Lengua Castellana por Hernando Jarava.

Anvers, Nucio, 1550.

in-12.

Exemplaire:.....?

Références: Antonio, III, 378 - Laserna, Vol. I, n° 60 - Nuyts, p. 17.

37. Mexia, Pero. 1550.

Titre dans un motif, copié du Portugal:

S i l u a d e / VARIA LECION, / vltimamente agora enmẽ / dada y añadida por / el autor / 1550. / Impresso en Anuers por / Martin Nucio / con priuilegio.

au v^{o} du dern. feuillet, marque n° 3 (intacte).

in-8° de 16 ffnch. 303 ffch. un f. nch. haut 143 mm. sign: a, b, A-Z, AA-PP^{8}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. (ex. Morante) - Anvers, B.V. - Louvain, J.F.P. - Paris, B.N.

Références: Morante, 2677 - Palau, V, 171 - Peeters Fontainas, 892.

38. Savonarola, Fray Hieronymo. Sans date [1550].

LAS OBRAS / Q u e s e h a l l a n / ROMANÇADAS DEL EXCE- / lente doctor fray Hieronymo Sauo- / narola de Ferrara. / Lo Contenido en este libro se hallara / boluiendo la hoja.

Marque n° 3, sans défaut.

Fue impresso enla villa de Anuers en / casa de Martin Nucio. / Con priuilegio Imperial. /

au v^{o} du titre: ¶ CONTIENE SE EN ESTE / Libro. / La exposi cion sobre el Pater noster, / In te domini speraui, / Miserere mei deus, y / Qui regis Israel. / El triumpho de la cruz de Christo / Alias. / La verdad de fe. /

f. [34 *r*^{o}] *nouveau titre:* Exposicion del / PSALMO. IN TE DOMINE / sepaui hecho por el padre fray Iherony- / mo Sauonarola de Ferrara, de la / ordẽn de los predicado- / res. /

Marque n° 3, sans défaut.

Fue impresso enla villa de Anuers en casa / de Martin Nucio. / Con pri uilegio imperial. /

au f. ch. 95 nouveau titre: El triumpho de / LA CRVZ DE CHRISTO ALIAS / La verdad dela fee. Sobre el mesmo trium- / pho. Hecho por el excelẽte doctor Fray / Hieronymo Sauonarola de ferra / ra en lengua Latina & Toscana, / U agora traduzido en nuestro / vulgar por Iuan Lorenço / Otananti Florentino, / vezino de Vallado / lid. /

Marque n° 3, sans défaut.

Fue impresso enla villa de Anuers en / casa de Martin Nucio. / Con priuilegio imperial.

in-8° de 220 ffch. 3 ff. de table 1 f. blanc. sign: A-Ee^{8}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A.

Références: Heredia, 74 - Huth, 6609 - Nuyts, 123, n° 7 - Palau, VI, 471 - Peeters Fontainas, 1294.

39. Thamara, Francisco. 1550.

S u m a y e r u d i c i o n / de Grammatica en metro Castellano, / muy elegante y necessaria para los / niños que oyen Grammati- / ca, o la han de oyr. / INSTRUCION LATINA / muy compendiosa y util para los prin / cipiantes en Grammatica, Por el / Bachiller Thamara, professor / y preceptor della / en Cadix. / ❦ /

Impresso en Anvers, en Casa de Martin / Nucio en el vnicornio dorado. / año M.D.L. / con gracia y Privilegio.

[*Deuxième titre après le f. 36:*]

❧ GRAMMATICES / RUDIMENTA / Brevissimè quidam tradita minimoq, cum dispendio, per eum- / dem Franciscum Thamara / bonorum literarum / professorem. /

❦ / DISTICHON / *Grammaticam cupiens studio penetrare trimestri / hanc cape & exiguo tempore doctus eris.* /

Impresso en Anvers en casa de Martin / Nucio en el Unicornio dorado / año M.D.L. con Gracia y Privilegio.

au verso du f. 23 de la deuxième partie, marque n° 3, sans cassure.

in-8° de 36 et 24 ffnch. sign: A-D^{8}, E^{4}, A-C^{8}. hauteur 144 mm

Exemplaire: Anvers, B.V.
Références: Antonio, III, 483 - Gallardo, 3999 et 4000 - Nuyts, p. 16 - Palau, VII, 27 - Peeters Fontainas, 1375 - Viñaza, 114.

En 1892, le comte de la Viñaza, a réédité à 53 ex. seulement, la première partie, la seule qu'il connaissait de cette grammaire.

40. Vergilius, Polydorus.
Thamara, Franciscus, trad. 1550.

LIBRO DE / P o l i d o r o V e r g i - / LIO, QVE TRACTA. DELA INVEN- / cion y principio de todas las cosas. Agora nueuamẽte traduzido y transladado en lengua Castellana, / para nuestra doctrina y exemplo. Y dirigido al il- / lustrissimo Señor Don Luys Christoual Ponce de / Leon, Duque de Arcos, Marques de Zahara, Con / de de Casares, señor dela Villa de Marchena, / y de la Serrania de Villa luenga, &c. por / Francisco Thamara catedratico en / Cadiz interprete y recopila- / dor desta obra. /

[armoiries de Don Luis Chr. Ponce de Leon]

En Anuers enla enseña del Vnicornio dora- / do, *en casa de Martin Nucio.* / 1550. / CON PRIVILEGIO. /

au v° du dern. f. marque n° 3.

in-8° de 8 ffnch. 321 ffch. par erreur 311, et 11 ffnch. sign: *8, a-z, A-S^{8}.T^{4}.

Exemplaire: Madrid, B.N.
Références: Palau, 146767 (note) - Peeters Fontainas, 1462.

41. Tostado, Alonso, dit Alonso de Madrigal. 10 Février 1551.

L A S XIIII / Q u e s t i o n e s d e l / TOSTADO, A LAS QVATRO DE- / llas por maravilloso estilo recopila toda la / sacrada escriptura. /

 LAS OTRAS DIEZ QVESTIONES / poeticas son acerca del linaje y succession, delos dio / ses de los Gentiles. Intituladas al illustrissimo y muy excelente señor Don Pedro Fernandez de Ve- / lasco Cõdestable de Castilla duque de Frias y con / de de Haro. &c.

Marque n° 3, sans défauts.

IMPRIMIOSE EN ANVERS EN / el unicornio dorado a costa de Martin / Nucio imprimidor Jurado / Con priuilegio Imperial.

à la fin: f° 279 v°: Fue impresso y acabado / el presente libro de las questiones del Tostado en / la muy noble y leal villa de Anvers / a diez dias del mes de Febrero de M.D.LI. años.

au r° du f. suivant, même marque qu'au titre.

in-8° de 279 ffch. (sauf les 8 premiers) et un f. non chiffré. sign: A-Mm^{8}. haut 160 mm.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Fribourg en B, B.U. - Madrid, B.N. - Oña (Burgos), Collegio Max° S. Francisco Javier.

Références: Heredia, 79 - Nuyts, p. 18, n° 2 - Palau, V, 13 - Peeters Fontainas, 850 - Salva, 4023.

42. Alonzo de Madrid, Fray. 1551.

A r t e p a r a / SERVIR A DIOS / Compuesta por fray Alonso de / Madrid, Conel Espejo de illustres / personas, y vna Epistola de sant / Bernardo, dela perfecion / de la vida espiritual. / Añadiose tambien el Memorial dela / vida de Iesu Christo.

Marque n° 1 avec trois défauts.

Fue Impresso en Anuers, enel / vnicornio, en casa de / Martin Nucio. / 1551. / Con Priuilegio Imperial.

in-12. de 204 ff. A-R^{12}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Paris, B.N.

Références: Palau, 146633 - Peeters Fontainas, 848 - Vindel, 1561.

43. Dueñas, Fray Juande. Sans date [1551].

PRIMERA PARTE DEL / E s p e j o de c o n - / SOLACION DE / TRISTES. / Enel quai se muestran ser mejores los ma- / les desta vida, que los bienes della, por muy

/ claros exẽplos dela sagrada escriptura, com- / puesto por vn frayle y predicador dela orden / de nuestro glorioso padre san Francisco.

Marque n° 1 avec trois défauts.

Fue impresso en la villa de Anuers, / en casa de Martin Nucio, / Con Priuilegio Imperial.

in-8º 308 ff.

Exemplaires: Londres, B.M.
Références: Palau, 76516 - Peeters Fontainas, 420.

44. Dueñas, Fray Juan de. 1551.

SEGVNDA PARTE DEL / Espejo de con- / SOLACION. / Enel qualse veran muchas y grandes hysto- / rias dela sagrada escriptura para consolacion de / los que enesta vida padecen tribulacion. Com- / puesto por fray Iuan de Dueñas, predicador de / la orden de sant Francisco. Dirigido ala illustris- / sima señora doña Anna de Cabrera, duquesa de / Medina de Rioseco, condessa de Modica y de / Melgar, vizcõdessa de Bas y de Cabrera, señora / delas villas de Ragoça y Monte Ruso. &c.

Marque nº 1 avec trois défauts.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nucio. / 1551. / Con Priuilegio Imperial.

in-8º de 8 ffnch. 327 ffch. 24 ff. de table et un f. blanc, ou plus probablement, avec la marque de l'imprimeur (ce dern. f. manque à l'exemplaire examiné). sign: *^{8}, A-Z, Aa-Xx^{8}.

Exemplaire: Louvain, J.P.F.
Références: Palau, 76523 - Peeters Fontainas, 421.

45. Dueñas, Fray Juan de. Sans date [1551].

TERCERA PARTE DEL / Espejo de Conso / LACION. / En la qual se veran muchas y grandes historias / de la sagrada escritura, para consolacion de los q̃ / en esta vida padescen tribulaciõ. Compuesto por / Fray Iuã de dueñas predicador de la orden de Sanct / Francisco. Dirigida ala muy yllustre señora doña / Ines manrrique condessa de paredes señora de vi- / lla palacios y villa verde, &c. /

Marque

En Anvers, en casa de Martin Nucio. / Con privilegio Imperial.

in-8º de 20 ffnch. 30^{6} ff. sign: a^{8}, b^{8}.c^{4}, A-Z, Aa-Oo^{8}, Pp^{10}.

Aucun exemplaire ne nous est connu. Titre et collationnement reconstitués d'après la deuxième édition parue sans date mais au plus tôt en 1565, chez Philippe Nucio, et dont un ex. existe au Musée Plantin à Anvers. [A. 3647.]

Comme cela s'est vu souvent, il est tout à fait probable que cette deuxième édition a suivi ligne pour ligne la première de Martin Nucio, bien que publié en 1565, alors que la 4me, 5me et même probablement la sixième partie étaient déjà sorties des presses

nutiennes, cette édition reproduit au f. 19 v° et 20 r° la table des trois premières parties, et ajoute: Este libro llamado espejo de consolacion tiene quatro partes de las quales estan impressas tres, y como sean ordenadas para consolacion de los que tristeza y tribulacion padescen van compuestas quasi por fundamento sobre las sentencias que sigues: (suivent les 'sentencias'), à la fin: las sentencias sobre que va fundada la quarta parte se pondran quando se imprimiere.

Références: Palau, 76528 - Peeters Fontaines, 422.

46. Josephus, Flavius. 1551.

I o s e p h o / DE BELO IV / DAICO. / * /
¶ Fuè impresso enla villa / de Anuers, en casa de / Martin Nucio. / 1551. / Con priuilegio Imperial.
[*ce titre est reproduit dans l'encadrement habituel des éditions de la Silva de Mexia*, *sauf que le corniche est surplombée d'un motif architectural*, *avec les deux cigognes*, *soutenu par deux licornes.*]
au bas le monogramme de Martin Nutius.
in-8° de 328 ffch. 6 ffnch.

Exemplaires: Anvers, M.Pl.
Références: Kockx, 756 - Palau, 125053 - Peeters Fontainas, 746 - Vindel, 1357.

47. Lopez de Mendoça. 1551.

L o q u e c̃ / TIENE ESTE LIBRO / es lo siguiente. / ¶ PROVERBIOS DE / don Iñigo Lopez de Mendo / ça Marques de Santillana. / ¶ LA OBRA QVE HIZO / don Iorge Manrrique ala muerte / del maestro de Santiago don Ro / drigo Manrrique su padre. / ¶ COPLAS DE MINGO / Reuulgo. /
¶ LO QVAL TODO VA / con sus glosas acostumbradas y / corregido y emendado de nueuo /
Marque n° 1, avec trois défauts.
Impresso en Anuers en casa de Mar / tin Nucio. Año de. 1551. / Con Priuilegio. /
in-12 de 191 ff., 1 f. bl.

Exemplaire:.....
Références: Nuyts, p. 19 - Palau, 141488 - Peeters Fontainas, 823 - Vindel, 1497.

48. Sepulveda, Lorenço. Sans date [1551].

R o m a n c e s / NVEVAMENTE SACA- / dos de hystorias antiguas dela cro- / nica de España por Lorenço / de Sepulueda vezino /

de Seuilla. / Van añadidos muchos nũca vistos, / compuestos por vn cauallero / Cesario, cuyo nombre se / guarda para mayo- res cosas. /

Marque n° 1, trois défauts.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nucio. / Con priuilegio. / (sans date).

in-12 de 276 ffch. sign: A-Z^{12}.

La date: Certainement 1551. Ce qui correspond à la dernière année d'usage de la marque n° 1, avec les trois défauts.

Ce recueil, venait de paraître à Séville, en 1550 ou 1551, (l'édition est aujourd'hui perdue) et les presses Anversoises se sont immédiatement emparées de ce texte.

Steelsius, l'édite dans sa forme originale en 1551, Nutius, dans une courte préface, dit que Sepulveda a suivi la voie tracée par lui il y a quelques années, en rassemblant des Romances anciennes, et qu'à présent, 'qu'il lui est venu entre les mains, un livre nouvellement imprimé à Séville, il lui a paru opportun de l'imprimer pour suivre la tradition de l'officine'.

On objectera qu'il est peu vraisemblable que deux éditeurs mettent le même ouvrage en vente en même temps, c'est à notre avis une raison de plus pour attribuer à l'édition de Nutius, la même date que celle de son collègue.

Il semble que ces deux libraires se soient fait une petite guerre sournoise, qui a commencé en 1549 avec la traduction des Apothegmes d'Erasme, le premier éditant le texte de Thamara (25), l'autre la version de Jarava.

Depuis longtemps Steelsius semblait avoir un monopole de fait pour l'impression du *Libro Aureo* de Guevara. Il en donne sa cinquième édition en 1550, qui rencontre la même année celle du *Libro Aureo con el Relox* (32) par Nutius.

En 1551, nous plaçons ici les éditions simultanées des *Romances* de Sepulveda (48).

En 1552, Juan de Mena est imprimé sous le titre de '*Las Obras*' (51) par Nutius, et de '*Las Tresientas*' par Steelsius.

L'année 1554 est consacrée aux récits de voyages: Lopez de Castañena est édité en espagnol par notre imprimeur (65), en français par l'autre, Cieza de Leon (60) et les deux volumes de Lopez de Gomara (66), paraissent en même temps, en éditions distinctes.

En 1555, paraît chez Steelsius sa deuxième édition du *Cavellero Determinado* de La Marche, dans la traduction de Hernando de de Acuña. Nutius en fait paraître une traduction par Geronymo de Urrea (79).

Pour ces motifs, il n'y a rien d'invraisemblable à l'attribution de l'année 1551, pour le Sepulveda paru sans date, chez Nutius.

Exemplaire: New York, H.S.A.

Références: Jerez, p. 123 - Palau, VI, 499.

49. Venero, Fray Alonso. 1551.

E n c h i r i d i o n de / LOS TIEMPOS, COMPVESTO POR / el padre fray Alonso Venero de la orden de / sancto Domingo delos Predicado / res, Agora nueuamente por / el mismo auctor, aña- / dido y emen / dado.

Marque n° 3, brisée.

Fue impresso enla villa de Anuers en / casa de Martin Nucio. / M.D.LI. / Con priuilegio Imperial.

in-8° de 212 ffch. 12 ffnch. sign: A-Ee^{8}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Louvain, J.P.F.
Références: Antonio, III, 53 - Nuyts, p. 19 - Palau, VII, 146 - Peeters Fontainas, 1448 - Vaganay, 212.

50. Calvete de Estrella, Juan-Christobal[(1)] 25 Mai 1552.

EL FELICISSIMO / VIAIE DEL MVY ALTO Y MVY / Poderoso Principe Don Phelippe, Hijo d'el Empera- / dor Don Carlos Quinto Maximo, desde España à / sus tierras dela baxa Alemaña: con la descrip- / cion de todos los Estados de Braban- / te y Flandes. Escrito en qua- / tro libros, / por Iuan Christoual Caluete / de / Estrella.

Grandes armoiries de l'empereur gravées par Arnold Nicolai.

Con Gracia y Priuilegio de la Imperial Majestad, / para todos sus Reynos, Estados y Seño- / rios, por quinze Años. / *En Anuers*, *en casa de Martin Nucio. / Año de* / M.D.LII. /

[à la fin:] Acabose a veynte y cinco de Mayo, Año de M.D.LII. /

Marque n° 5.

petit in-f^{o} de 8 ffnch. 335 ffch. 19 ffnch. sign: *^{8}, A-NNn6.

Le titre est orné d'une gracieuse vignette signée par Arnold Nicolai, mais non pas inventée par lui; le dessin avait déjà paru, en 1551, sur le titre de Molina, Descripcion del Reyno de Galizia, Mondoñedo, Augustin de Paz, 1551 (Vindel 1785).

C'est vraisemblablement Calvete de Estrella qui en a ordonné l'exécution, et en est resté le propriétaire, car nous voyons ce bois,

(1) Bien qu'écrit en latin, nous croyons utile de signaler ici ce livre du même auteur, oeuvre d'un 'Cavallero Caesareo' de l'entourage de Nutius:
Ioannis Chri- / *STOPHORI CALVETI* / STELLAE DE APHRODISIO / expugnato, quod vulgo / Aphricam vocant, / Commen- / tarius. /

Marque n° 1, avec la devise.
ANTVERPIAE / *Apud Martinum Nutium* / M.D.LI. / *Cum priuilegio Caesareo / ad decennium.* /

in-8° de 54 ffch. 6 ffnch. sign: A-G^{8}, H^{4}. Caractères italiques, grav. dépliante page 6. Privilège daté de XV. Cal. Septembr. 1551.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Santiago de Compostela, B.U. (Nuyts, p. 18, n° 1 - Palau 40493).

quitter l'officine de Nutius, pour servir l'année suivante, à orner le titre du 'Cavallero determinado' paru chez Steelsius: les lettres patentes de l'Empereur, datées du 8 décembre 1552, donnaient à Calvete, l'autorisation d'imprimer la traduction de La Marche, composée en rimes par D. Hernando de Acuña.

Cette vignette est reproduite dans Delen, ouvr. cité, planche XXV.

La Société des Bibliophiles Espagnols a réédité cet ouvrage en 1930 (2 vol. in-4°).

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. (riche reliure de Plantin) - Louvain, J.P.F. - Lyon, B.V. - New York, H.S.A. - Santiago de Compostela, B.U.
Références: Jerez, p. 43 - Heredia, 7039 - Nuyts, p. 19 - Palau, 40491 - Peeters Fontainas, 199 - Salva, 3758 - Vaganay, 223 - Vindel, 379.

51. Mena, Juan de. 1552.

T o d a s l a s o b r a s / *DEL FAMOSISSIMO POE- / ta Iuan de Mena con la glosa del Comenda / dor Fernan Nuñez sobre las trezien- / tas: agora nueuamente cor- / regidas y enmen- / dadas.* /

Marque n° 3 avec la brisure.

EN ANVERS. / *En casa de Martin Nucio. / Con priuilegio Imperial de cinco años. An. M.D.LII.*

f° 265 r°: La coronacion / compuesta por el famoso Poe / ta Iuan de Mena, con otras / Coplas añadidas ala fin / hechas por el mes- / mo Poeta.

Marque n° 4.

Fue impresso en Anuers en casa de / Martin Nucio. / *Con priuilegio Imperial.*

in-8° de 343 ffch. 1 f.bl. sign: A-Vv^{8}.

Certains ex. ont la faute Niñez pour Nuñez à la quatrième ligne du titre.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Boston, Public Library - Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Postel, Abbaye.
Références: Gallardo, 3011 - Heredia, 1826 - Jerez, p. 86 - Nuyts, p. 20 - Palau, V, 145 - Peeters Fontainas, 865 - Vaganay, 225.

52. Mexia, Pero. 1552.

H i s t o r i a I m p e r i a l y C e s a / *REA, ENEL QVAL EN SVMMA SE CON-* / TIENEN LAS VIDAS Y HECHOS DE TODOS LOS CESARES / *Emperadores de Roma, desde Julio Cesar hasta el Emperador / Maximiliano: la qual compuso el Magnifico Caua- / llero Pero Mexia, vezino de Seuilla. / Agora nueuamente impressa / con tres tablas muy / copiosas.*

Marque n° 8, ‘à la Licorne’.

CON GRACIA Y PRIVILEGIO / Cesareo por diez años. / EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, Año de / M.D.LII. /

in-4° de 4 ffnch. 400 ffch. 12 ffnch. sign: ¶ 4. A-Z, Aa-Zz, AA-EE^{8}. FF^{4}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Louvain, J.P.F. - Mons, B.V. - New York, H.S.A. - Toulouse, B.V.
Références: Nuyts, p. 20 - Palau, V, 174 - Peeters Fontainas, 904.

53. Dueñas, Fray Juan de. 25 Octobre 1552.

QVARTA PARTE DEL / E s p e j o de c o n s o / LACION. / Enla qual se veran muchas y grandes histo- / rias dela sagrada escriptura, para consolacion de / los que en esta vida padecen tribulacion. Con- / puesto por fray Iuan de Dueñas predicador dela / orden de Sant Francisco. Dirigida ala muy yllus / tre señora doña Ynes Manrrique condessa de Pa / redes señora de Villapalacios y Villa verde, &c. /

Marque n° 4.

EN ENVERS. / En casa de Martin Nucio, Con preuile- / gio Imperial, por diez años. / 1552.

f° 294 v°: ¶ fue impresso en la muy noble villa de An- / vers por Martin Nucio impressor de / libros. Acabose a 25 dias del mes / de Octobre. Año de Mil y qui / nientos y cinquenta y dos años. / au r° du f. suivant, même marque qu'au titre.

in-8° de 16 ffnch. 294 ffch. 2 ffnch. sign: a-b^{8}, a-z, A-O^{8}.

Exemplaire: Paris, B.N.
Références: Palau, 76531, note - Peeters Fontainas, 423.

54. 1. Anonyme.
2. Transpinedo, Fray Alphonsus de.
3. Cherubin de Florencia, Fray. 1553.

¶ F a s c i c u l u s M y r r h e . / *El qual tracta de la passion de nuestro / redemptor Iesu Christo.* / Añadido se vn tractato deuotissimo de la / vida de Christo. / *Y Tambien / Vn Confessionario muy prouechoso para / el pecador penitente.* /

Marque n° 4.

Imprimiose en Anuers el el vnicor- / nio dorado por Martin Nucio. / M.D.LIII. / Con priuilegio Imperial.

au f. 161: TRACTADO DE / *VOTISSIMO DE LA VI- / da de Christo cõ los mysterios del / rosario, y la corona de nues- / tra señora en Ro- / mance.* /

au f° 204: Cõfessionario / *DE FRAY CHERU-* / BIN DE FLORENCIA DE / la orden de los frayles predicadores / Traduzido de lengua Toscana en / nuestra lengua castellana. /

Petit in-8° de 248 ff. chiffrés de 2 à 247 (248 est blanc). sign: A-Hh^{8}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - New York, H.S.A.
Références: Antonio, 1) IV, 339; 2) III, 51 - della Faille, 304 - Jerez, p. 15 - Palau, 86881, note - Peeters Fontainas, 1) 496; 2) 1403.

55. Carion, Juan.
Thamara, Francisco, traducteur. 1553.

S u m a y c o m - / PENDIO DE TODAS LAS / Chronicas del mundo, desde su principio / hasta el año presente, traduzida por el / Bachiller Francisco Thamara / Cathedratico en / Cadiz. / *Es la Chronica de Iuan Carion con diligẽcia / del Traductor quitado todo lo superfluo*, *y / añadidas muchas cosas notables de España.*

Armoiries [des Zuñiga?].

En Anuers por Martin Nucio. / M.D.LIII. / Con Priuilegio Imperial. au feuillet 145 r°, nouveau titre: T a b l a y r e p e r / torio de todas las perso- / nas y cosas memorables, / que hã sido, desde el prin- / cipio del mundo, hasta / el año presente de / M.D.LIII. /

Marque n° 4.

EN ANVERS / *En casa de Martin Nucio.*

Petit in-8° de 195 ffch. & 13 ffnch. sign: A-Cc^{8}.

Exemplaires: Louvain, B.U. (avant mai 1940) - Louvain, J.P.F.
Références: Heredia, 6590 - Nuyts, p. 22, n° 5 - Palau, VII, 27 - Peeters Fontainas, 1376 - Salva, 2776.

56. Lopes de Gomara. 1553.

La segunda parte de la historia de las indias, que contiene la Conquista de Mexico con el descubrimiento de la nueva España, - Descripcion y traza de las Indias.

Anvers. Martin Nucio. 1553.

in-8° de 340 ff.

Sans doute est-ce la même édition que celle plus répandue portant la date de 1554 (voir ci-après) et il doit exister sous le même date un tirage de la première partie portant le titre de Historia de las Indias.

Exemplaire: Librairie Babazan à Madrid (Cat. 19, n° 405).
Références: Nuyts, p. 22, n° 6 - Palau, 141140 - Peeters Fontainas, 817.

57. Vida Chemonensis, Marcus Hieronymus.
Cordero, Juan Martin. Traducteur. Début 1554.

L O S C H R I S / TIADOS DE HYE- / *RONIMO VIDA*, *OBISPO* / DE ALBA, TRADVZIDOS EN VER / SO CASTELLANO POR IVAN MARTIN / *Cordero Valenciano*, *Dirigidos ala sere- / nissima Reyna de Inglaterra*, *Francia*, *y Ybernia*, *y muy alta*, *y muy / poderosa Princesa de / las Españas.*

Marque n° 4

En Anuers en casa de Martin Nucio. / M.D.LIIII. / *Con Priuilegio Imperial.* /

au verso du dern. feuillet, marque n° 6.

in-8° de 252 ffch. sign: A-Hh^{8}, Ii^{4}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A.
Références: Antonio, III, 738 - Gallardo, 1890 - Marti Grajales, p. 169, III - Nuyts, p. 24, n° 9 - Palau, VII, 171 - Peeters Fontainas, 1458.

58. Ariosto, Ludovico.
Urrea, Jeronymo. Trad. 1554.

O r l a n d o F u r i o s o d i r i g i d o / AL PRINCIPE DON PHI- / lipe nuestro Señor, traduzido en / Romance Castellano por don / Ieronimo de Vrrea. / *Corregido segunda vez / por el mismo.*

Marque n° 5.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nucio. Año de / M.D.LIIII. in-4° de 200 ff. et 2 ffnch. 45 Grav.

Exemplaire: New York, H.S.A.

Références: Jerez, 133 - Nuyts, 23, n° 6 - Palau, 16600 - Peeters Fontainas, 57.

59. Cato. 1554.

D i s t i c h a d e m o / RIBVS NOMINE CATONIS / inscripta, cum Latina & hispanica / interpretatione. EPITOME in singula ferẽ disticha. *Dicta sapientum cum sua quoq. inter- / pretatiuncula. Omnia recognita*, *nonnulla adiecta*, / *quaedam immutata.*

Marque n° 6.

ANTVERPIAE, / *In aedibus Martini Nutij.* / 1554. / *Cum Gratia & Priuilegio.*

in-8° de 72 ffch. sign: A-I^{8}.

Exemplaire: Bruxelles, B.R.

Référence: het Boek, XVII (1928), pp. 244 et suiv.

60. Cieça de Leon, Pedro de. 1554.

La Chronica / *DEL PERV*, *NVEVA*- / MENTE ESCRITA POR / *Pedro de Cieça de Leon*, / *vezino de Se- / uilla.*

Marque n° 6.

EN ANVERS / *En casa de Martin Nucio*, / M.D.LIIII. / *Con preuilegio Imperial.* /

in-8° de 204 ffch. sign: A-Bb^{8}, Cc^{4}, Grav. sur bois, parfois répétées.

Contrairement à ce que dit Palau (n° 54648) il ne faut pas de carte géographique hors texte à cette édition. Cette carte, éditée par Bellere, était jointe aux éditions concurrentes faites par cet imprimeur, et par Steelsius.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Paris, B.N. - Toulouse, B.V.

Références: Huth, 1627 - Miró, 604 - Nuyts, p. 24, n° 10 - Palau, 54648 - Peeters Fontainas, 288.

61. Heliodorus. 1554.

Historia Ethi- / opica. Trasladada de Fran / *CES EN VVLGAR CAS*- / tellano, por vn secreto amigo de su patria, y / corrigida segun el Griego por el mismo, diri- / gida al ilustrissimo señor, el señor Don / Alonso Enrriquez, Abad dela / villa de Valladolid.

Marque n° 6.

EN ANVERS, / *En casa de Martin Nucio.* / M.D.LIIII. / *Con Preuilegio Imperial.*

in-8° de 292 ffch. sign: A-Nn^{8}, Oo^{4}.

Cette édition est absolument conforme à la suivante, seule la page de titre diffère, le nom d'Heliodoro étant omis; sans doute est-ce un tout premier tirage corrigé dans la suite.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F.

Références: Gallardo, n° 4517 - Miró, 651 - Nuyts, p. 23, n° 5 - Palau, 112866 - Peeters Fontainas, 696.

62. Heliodorus. 1554.

Historia Ethi- / opica de Heliodoro. Tras- / *LADADA DE FRANCES* / en vulgar Castellano, por vn secreto amigo / de su patria, y corrigida segun el Griego por / el mismo, dirigida al ilustrissimo señor / el señor Don Alonso Enrriquez, / Abad dela villa de Va- / lladolid. /

Marque n° 6.

EN ANVERS, / *En casa de Martin Nucio.* / M.D.LIIII. / *Con Preuilegio Imperial.*
in-8° de 292 ffch. sign: A-Nn^{8}, Oo^{4}.

Exemplaires: Louvain, J.P.F. (exempl. Salva) - New York, H.S.A. - Paris, B.N.
Références: Heredia, 2421 - Jerez, p. 86 - Palau, 112866 - Peeters Fontainas, 696 - Salva, 1620 - Vaganay, 253.

63. Josephus, Flavius. 1554.

LOS VEYNTE LIBROS / DE FLAVIO IOSEPHO, DELAS AN- / tiguedades Iudaycas, y su vida por el mismo escrip- / ta, con otro libro suyo del imperio dela Razon, / enel qual trata del martyrio delos Macha- / beos: todo nueuamente traduzido / de Latin en Romance / Castellano.
Marque n° 5.
Con Gracia y Preuilegio de la Imperial Majestad, / que ningun otro lo pueda imprimir / por cinco años. / *En Anuers*, *en casa de Martin Nucio. / Año de* / M.D.LIIII.
in-f° de 6 ffnch. 412 ffch. 3 ffnch. sign: ¶^{6}, A-ZZZ^{6} (sauf SSs qui est de 4), &^{3}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Paris, B.N.
Références: Heredia, 2980 - Miró, 455 - Nuyts, p. 24, n° 8 - Palau, 125054 - Peeters Fontainas, 747 - Salva, 3566 - Vaganay, 254.

64. Lazarillo de Tormes. 1554.

LA VIDA DE / *LAZARILLO DE / Tormes*, *y de sus for- / tunas y aduer- / sidades.*
Marque n° 7.
EN ANVERS. / *En casa de Martin Nucio.* / 1554. / *Con Preuilegio Imperial.* /
in-12 de 48 ff.

Exemplaires: Londres, B.M. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Tournai, B.V. - Vienne, Bibl. d'État.
Références: Atkinson, p. 519 - Gallardo, 2551 - Heredia, 2552 - Jerez, p. 69 - Macaya Lahmann, n° 3 - Nuyts, p. 25, n° 13 - Palau, 133398, note - Peeters Fontainas, 723 - Vaganay, 257.

65. Lopez de Castañeda, Herman. 1554.

Historia del des- / *CVBRIMIENTO Y CON- / quista dela India por los Portugueses*, / *compuesta por Hernan Lopez de Casta- / ñeda en lenguaje Portugues*, *y tra- / duzida nueuamente en Ro- / mance Castellano* /

Dirigida al muy ilustre señor don Luys / de Auila y Çuñiga Comendador / mayor de Alcantara, &c.

Marque n° 7.

EN ANVERS, / *En casa de Martin Nucio.* / M.D.LIIII. / *Con Preuilegio Imperial.*

in-8° de 225 ffch. 6 ffnch. un f. blanc. sign: A-Ff^{8}.

Exemplaires: Anvers, B.V. - Bruxelles, B.R. - Gand, B.U. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.

Références: Heredia, 3269 - Nuyts, p. 23, n° 7 - Palau, 140958 - Peeters Fontainas, 815 - Salva, 3351 - Vaganay, 255 - Vindel, 1473.

Le bibl. de Montaigne ne comprenait que deux livres en espagnol, dont cette édition ci; l'exemplaire a été adjugé à Londres, dans la Salle Sothebey, le 2 juillet, 1935 à 23 £; il avait été retiré de la vente un an auparavant, sur une offre de 48 £, jugée insuffisante.

66. Lopez de Gomara, Francisco. 1554.

L a H i s t o r i a g e / *NERAL DE LAS IN- / dias*, *y todo lo acaescido enellas / dende que se ganaron / hasta agora.* / Y / La conquista de Mexico, / *y dela nueua España.* /

Marque n° 6.

En Anuers por Martin Nucio. / Con preuilegio Imperial. / M.D.LIIII. /

in-8° de 300 ffch. sign: A-Oo^{8}, Pp^{4}.

L a s e g u n d a p a r / *TE DELA HISTO- / ria general de las Indias.* / que contiene / La conquista de Mexico, / *y dela nueua España.*

Marque n° 6.

En Anuers por Martin Nucio. / Con priuilegio Imperial. / M.D.LIIII. /

in-8° de 340 ffch. sign: A-Tt^{8}, Vv^{4}.

L'édition de Nutius ne comprend pas de carte, comme c'est le cas pour celle de Bellere.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A. - Paris, B.N. (deuxième partie).

Références: Jerez, p. 80 - Nuyts, p. 25, n° 12 - Palau, 141139 - Peeters Fontainas, 818 et 821 - Vaganay, 256 - Vindel, 1484 et 1485.

67. Sallustius, Crispus Caius.
Vidal de Noya, Francisco. Trad. 1554.

S A L V S T I O / *CATHILINARIO*, / Y IVGVRTA.

Marque n° 7.
EN ANVERS. / *Por Martin Nucio.* / 1554.
in-12 de 140 ffch. 4 ffnch. sign: A-M^{12}.

Exemplaires: Gand, B.U. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Postel, Abbaye.

Références: Bibl. Belg., Serie I, S. 13 - Kockx, 763 - Nuyts, 23, n° 4 - Palau, VI, 390 - Peeters Fontainas, 1235.

68. Sanpedro, Hieronymo. 1554.

LIBRO DE / C a u a l l e r i a C e - / *LESTIAL DEL PIE DE / la Rosa Fragante*, *dedicado al ilustrissi- / mo y reuerendissimo señor dõ Pedro / Luys Galcerã de Borja Maestre / dela Ordẽ y Caualleria de nues / tra Señora de Montesa y / de San George. &c.* / Compuesto por Hieronymo / Sanpedro. /

Marque n° 6.

En Anuers en casa de Martin Nucio. / M.D.LIIII. / *Con Preuilegio Imperial.*

in-8° de 367 pp.

Exemplaire: New York, H.S.A.

Références: Gallardo, 3815 - Jerez, p. 120 - Marti Grajales, p. 428 - Palau, VI, 443 - Peeters Fontainas, 1267 - Vaganay, 252.

69. Ximenez Arias, Fray Diego.
Soto, Fray Domingo de. 1554.

ENCHIRIDION, O / M a n u a l d e d o - / ctrina Christiana: hecho / por el R.P. Fray Diego Xi- / menez, de la Orden de los / Predicadores. / VN Sermon dela Magdalena, y la expo- / sicion del Psalmo Miserere, / del mismo autor. / TAMBIEN, / Summa de Doctrina Christiana, hecha por / el R.P. Fray Domingo de Soto, / dela misma Orden.

Marque n° 7.

En casa de Martin Nucio. / 1554 / *Con Preuilegio.* /

Après de f. 1*12*, *nouvelle pagination et titre:* SERMON / MVY DEVOTO, / Y DE PROVECHO DE / la bendissima Magdalena: en que se decla- / ra el Euangelio de su conuersion, y se pone / al cabo algo de su penitente vida, y glorio- / sa muerte, hecho, y predicado por el R.P. / Fray Diego Ximenez Arias de Alcan- / tara, dela Orden delos Pre- / dicadores. / Con vna muy buena exposicion / del Miserere.

Marque n° 6.

Con Preuilegio Imperial.

au f. 30 v°: Exposicion, o / declaracion muy buena / *y nueua del quarto Psalmo peniten- / cial: Miserere mei Deus*,...

au f. 67 r°: SVMMA DELA / *DOCTRINA CHRISTIA / na: copilada*, *y declarada por fray / Domingo de Soto*, *dela Or- / den de Sancto Do- / mingo.* /

au f. 96 v°: Marque n° 6.

in-8° de 112 et 96 ffch. sign: A-C^{8}, A-M^{8}.

Exemplaires: Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N.

Références: Antonio, III, 323 - Nuyts, p. 123, n° 9 - Salva, son catalogue à prix marqués (1826), n° 2291.

70. Alciatus, Andreas.
Cordero, Martin. Trad. Sans date, mais début 1555.

ALCIATO / De la manera / *DE DESAFIO*, *TRADV / zido de Latin en Romance Castella- / no*, *por Iuan Martin Cordero / Valenciano*, *y dirigido al Ilus / triss. y Excelentiss. Se- / ñor Don Hernando / de Gonzaga.* /

[Armoiries de Don Hernando de Gonzaga, dans une ovale.]

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio. / Con gracia y Priuilegio. (sans date)

au dern. feuillet marque n° 6.

La date: certainement début 1555. Dans ses mémoires (voir Marti y Grajales, pp. 147 et suiv.) Martin Cordero, dit avoir fait cette traduction dés son retour d'Angleterre, qui se situe le 24 Novembre 1554. Il semble matériellement impossible que cette traduction soit terminée et déja imprimée avant le 31 Decembre 1554, mais il est certain que l'édition était en lecture, avant le 5 Avril 1555, date du privilège demandé pour éditer les Flores de Seneca, également traduites par Cordero.

in-8° de 116 ff. mal chiffrés 117, les 8 premiers et le dern. non chiffrés. sign: A-O^8, P^4.

Exemplaires: Londres, B.M. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Rome, Bibl. Alexandrine - Sienne, B.V.
Références: Heredia, 7903 - Levi et Gelli, p. 106 - Marti Grajales, 169, II - Nuyts, 26, n° 3 - Palau, 6068 - Peeters Fontainas, 24 - Salva, 1505.

71. Augustinus, Sanctus.
Toscano, Fray Sebastian. 1555.

LAS CONFES- / SIONES DE S. AVGVSTIN, / traduzidas de Latin en Roman- / ce Castellano: por el padre / Maestro fray Sebastian / Toscano, de la or- / den de S. Au- / gustin.

Marque n° 7.

EN ANVERS / *En casa de Martin Nucio. / M.D.LV. / Con Preuilegio Imperial.* /

in-12 de 228 ffch. sauf le premier et le dernier. sign: A-T^{12}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F.
Références: Azevedo, 224 - Nuyts, 26, n° 2 - Palau, VI, 395 - Peeters Fontainas, 1241.

72. Azpilcueta, Martin. 1555.

Manual de con / *FESSORES*, *Y PENI- / tentes*, *que clara y breuemente con- / tiene la vniuersal y particular deci- / sion de casi todas las dudas*, *que en las / confessiones suelen ocorrer delos / pecados*,

absoluciones, *resti- / tuciones*, *censuras*, *y / irregularidades.* / Con repertorio copioso de todas las mate- / rias al cabo, y con el delos capitu- / los al comiençó. /

Marque n° 7.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nucio. / M.D.LV. / *Con Preuilegio Imperial.*

in-8° de 445 ffch. 15 ffnch. sign: *8, B-Lll^{8}, Mmm^{4}.

Exemplaire: Louvain, J.P.F.
Référence: Palau, 21288.

73. Cancionero de Romance. 1555.

CANCIONE- / RO DE ROMANCES / en que estan recopilados la mayor par- / te de los Romances Castella- / nos, que hasta agora se / han compusto. / Nueuamente corregido, emenda- / do, y añadido en muchas partes.

Marque n° 7.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, a la enseña de las dos Cigueñas. / M.D.LV.

in-12 de 300 ff.

Exemplaires: Londres, B.M. - New York, H.S.A.
Références: De Backer, 2941 - Gallardo, 482 - Heredia, 1653 - Jerez, p. 13 - Nuyts, p. 26, n° 7 - Palau, 42015 - Peeters Fontainas, 207 - Salva, 192 - Vaganay, 271 - Vindel, 399.

74. Carion, Juan.
Thamara, Francisco. Trad. 1555.

SVMA / Y COMPEN / DIO DE TODAS LAS / Chronicas del mundo, desde sũ / principio hasta el año presente, / traduzida por el Bachiller Fran- / cisco Thamara Cathedra- / tico en Cadiz. / *Es la Chronica de Iuan Carion*, *qui- / tado todo lo superfluo*, *y aña- / didas muchas cosas notables de / España.* /

Marque n° 7.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nucio, a la ense- / ña de las dos Cigueñas. / 1 5 5 5 .

in-12 de 256 ff. le dern. blanc. sign: A-X^{12}, Y^{4}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Bruxelles, B.R. - Madrid, B.N.
Références: La Romana, p. 146 - Nuyts, p. 28, n° 9 - Palau, VII, 27 - Peeters Fontainas, 1377.

75. Erasmus, Desiderius. 1555.

Preparacion y aparejo / *para bien morir*, *compuesto por el / famoso y excelente doctor De / siderio Erasmo Rote- / rodamo.* /

Marque n° 7.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, a la en- / seña de las dos Cigueñas. / 1 5 5 5 .
in-8º de 40 ffch. sign. A-E^{8}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Oxford, Wadham college - Wolfenbüttel, Bibl. Ducale.
Références: Bibl. Belg., deuxième Série, vol. 14, nº E 1182 - Gallardo, 3432 - Heredia, 173 - Palau, 80365 - Peeters Fontainas, 466 - Vaganay, 273.

76. Erasmus, Desiderius. 1555.

SILENOS / De Alcibiades, compues- / *tos por el muy famoso Doctor Desi- / derio Erasmo Roterodamo: y agora / nueuamente de Latin en lengua / Castellana traduzidos*, *por el / Maestro Bernardo / Perez.* /
Marque nº 7.
EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, a la ense- / ña de las dos Cigueñas. / 1 5 5 5 . /
in-8º de 20 ffch. sign: A-B^{8}, C^{4}.

Exemplaires: Louvain, B.U. (avant mai 1940) - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Oxford, Wadham College - Vienne, Staatsbibliothek - Wolfenbüttel, Bibl. Ducale.
Références: Bibl. Belg., deuxième série, tome 7, E. 267 - Gallardo, 3431 - Palau, 80358, note - Peeters Fontainas, 463.

77. Erasmus, Desiderius. 1555.

Enchiridion / O Manual del Cauallero / Christiano De D. Erasmo Rote- / rodamo En Romance. Van / de nueuo añadidas las cosas siguientes. Vna / carta del Autor a su Magestad, y la respusta / de su Magestad. El Sermon del Niño Iesu / del Autor. Vna Paraclesis a Exorta- / cion al estudio de las letras diui- / nas del mismo Autor. Nue- / uamente corregido. /
Marque nº 7.
En Anvers / En casa de Martin Nucio, a la en- / seña de las dos Cigueñas. / 1 5 5 5 . / Con Priuilegio Imperial.
in-8º de 200 ffch. plus 4 ff. non chiffrés intercalés entre les ff. 16 et 17. sign: A-Z, Aa, Bb^{8}, plus *^{4}, intercalé après la signature B.

Exemplaires: Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Oxford, Wadham college - Santander, Bibl. Menendez y Pelayo - Wolfenbüttel, Bibl. ducale.

Références: Bibl. Belg., deuxième série, vol. 12, E. 1080 - Palau, 80339 - Peeters Fontainas, 461 - Vaganay, 273.

78. Granada, Fray Luis de. Sans date [1555].

LIBRO / De la Oracion / *Y MEDITACION*, *EN / el qual se trata de la consideracion / de los principales mysterios de / nuestra Fe*, *con otras co- / sas prouechosas.* / Compuesto por Fray Luys de Granada, / de la Orden de Santo Domingo. /

Marque n° 6.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio. / *Con gracia y Privilegio.* / [sans date.]

f° 384 v°: Al lector. / Aqui falta, Christianissimo Lector la Ter / cera parte deste libro / que en el Pro- / logo prometimos, la qual dexo de / imprimirse, porque el volumen con las dos primeras partes crecio tanto, que no / parecia dar lugar para esta tercera. Pero plaze / ra a Nuestro Señor, que esta con algunas otras / cosas añadidas a ella, salga a luz en otro pé- / queño volumen, para que no caresca / deste pequeño servicio el que del / se quisiera aprovechar. / fin /.

in-8° de 384 ffch. sign: A-Bbb^{8}.

Date probable, 1555.

L'approbation est de Valladolid xxii août 1553, il semble certain d'après l'avis au lecteur que cette édition se place quelques mois avant la troisième partie, qui est sortie des presses de Nutius en 1556, privilège du 18 février 1555.

Exemplaire: Anvers, M.Pl.
Références: Palau, 107417 - Peeters Fontainas, 638.

79. La Marche, Olivier de.
Urrea, Jeronymo. Trad. 1555.

DISCVRSO / D e l a v i d a h u - / *MANA*, *Y AVENTVRAS / del Cauallero determinado*, *tra- / duzido de Frances por don / Ieronymo de Vrrea.*

Marque n° 6.

EN ANVERS / *En casa de Martin Nucio*, / *M.D.LV. / Con Preuilegio Imperial.*

in-8° de 108 ff. sign: A-N^{8}, O^{4}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.
Références: Cleveria, p. 174 - Gallardo, 4113 - Heredia, 2105 - Jerez, 133 - Nuyts, 26, n° 5 - Palau, 130349 - Peeters Fontainas, 787 - Salva, 1630 - Vindel, 3039.

80. Lazarillo de Tormes. 1555.

LA SEGVN- / DA PARTE DE LAZA- / RILLO DE TORMES: Y / de sus fortunas y ad- / uersidades. /

Marque n° 7.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, a la en- / seña de las dos Cigueñas. / M.D.LV. / *Con Preuilegio Imperial.*

in-12 de 69 ff. chiffrées par erreur 67, et trois ff. blancs. sign: A-F^{12}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Vienne, Bibl. d'État.

Références: Atkinson, p. 519 - Gallardo, 2552 - Heredia, 2552 - Jerez, p. 69 - Macaya Lahmann, n° 3 - Palau, 133399 - Peeters Fontainas, 723.

81. Mexia, Pero. 1555.

Titre dans l'encadrement portugais.

S i l u a d e / VARIA LECION, / vltimamente agora en- / mendada, y añadida la quarta parte della / por el Autor. / Impresso en Anuers por / Martin Nucio. / M.D.LV. Con Priuilegio.

in-8° de 16 ffnch. 367 ffch. un f. blanc. sign: A-B^{8}, A-Zz^{8}.

Exemplaire: Louvain, J.P.F.

Références: Nuyts, 26, n° 8 - Palau, V, 171 - Peeters Fontainas, 893 - Vindel, 1734.

82. Plautus. 1555.

LA COMEDIA / *de Plauto*, *intitulada Milite glorioso*, *traduzida / en lengua Castellana.*

Marque n° 7.

EN ANVERS / *En casa de Martin Nucio. / M.D.LV. / Con Preuilegio Imperial.*

au feuillet (54) r^{o}: nouveau titre: LA COMEDIA / *de Plauto*, *Intitulada Me- / nechmos*, *Traduzida en len / gua Castellana por el mis / mo Author.*

Marque n° 7.

En Anuers, *En casa de / Martin Nucio. / M.D.LV. / Con Preuilegio Imperial.*

à la fin, marque n° 6.

in-12 de 92 ffch. un f. non ch. 3 ff. blancs. sign: A-H^{12}.

Exemplaires: Louvain, J.P.F. - Paris, B.N.

Références: Heredia, 2228 - La Barrera, p. 565 - Nuyts, p. 26, n° 6 - Palau, VI, 127 - Peeters Fontainas, 1146 - Salva, 1356 - Vindel, 2215.

Le traducteur anonyme, était momentanément à Lille, exerçant la charge des finances royales. Ne faudrait-il pas l'identifier avec Augustin Zarate, ‘contador général de cuentas’, qui éditait la même année chez Nutius, son histoire du Pérou?

83. Zarate, Augustin. 1555.

Historia del des / CVBRIMIENTO Y CONQVISTA / DEL PERV, CON LAS COSAS NATV- / rales que señaladamente alli se hallan, y los su- / cessos que ha auido. La qual escriuia Augus- / tin de Çarate, exerciendo el cargo de contra- / dor general de cuentas por su Mages- / tad en aquella prouincia, y en / la Tierra firme. /

Marque n° 7.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, a las dos / Cigueñas. Año. M.D.LV. / *Con Priuilegio.*

in-8° de 8 ff. prel. 273 ffch. 7 ffnch.

Exemplaires: Londres, B.M.

Références: Antonio, III, 179 - Azevedo, 3613 - Nuyts, p. 25, n° 1 - Palau, VII, 250 - Peeters Fontainas, 1481 - Vindel, 3275.

84. 1. Anonyme.
2. San Pedro. 1556.

QVESTION / DE AMOR / Y / CARCEL DE AMOR. /

Marque n° 7.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, à la / enseña de las dos Cigueñas. M.D.LVI. /

au feuillet 122 nouveau titre: CARCEL / DE AMOR, / *del cumplimiento de / Nicolas Nuñez.*

Marque n° 7.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, à la / enseña de las dos Cigueñas. / M.D.LVI.

in-12 de 204 ffnch. sign: A-R^{12}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Londres, B.M. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.

Références: Gallardo, 1069 - Heredia, 6140 - Jerez, p. 13 et 120 - Nuyts, p. 32, n° 7 - Palau, VI, 187 et 422 - Peeters Fontainas, 1175 - Salva, 1211 - Vindel, 2324.

85. Boemus, Johannes.
Thamara, Francisco. Trad. 1556.

EL LIBRO / DE LAS COSTVM / BRES DE TODAS LAS GENTES DEL / MVNDO, Y DE LAS INDIAS. TRADVZI- / do y copilado por el Bachiller Francis- / co

Thamara Cathedratico de Cadiz. / Y dirigido al ilustrissimo Señor / Don Iuan Claros de Guzman / Conde de Niebla, &c. /

Marque nº 7.

EN ANVERS. / *En casa de Martin Nucio*, *a la en- / seña de las dos Cigueñas.* / 1 5 5 6 . / Con gracia y priuilegio.

in-8° de 349 ffch. 3 ffnch. sign: A-Z, Aa-Xx^{8}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Louvain, J.P.F. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N.

Références: Nuyts, p. 31, n° 9 - Palau, VII, 27 - Peeters Fontainas, 1378 - Vindel, 2955.

86. Borja, Sanctus Franciscus de. 1556.

LAS OBRAS / Muy deuotas y / *PROVECHOSAS PARA / Qualquier fiel Christiano: Compues- / tas por el Ilustriss. Señor Don / Francisco de Borja*, *Duque / de Gandia*, *y Marques / de Lombay.* /

Marque n° 7.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nucio. / a la enseña / de las dos Cigueñas. / M.D.LVI. / *Con Gracia y Preuilegio.* /

in-8° de 100 ffch. dont le dernier est blanc. sign: A-M^{8}, N^{4}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Postel, Abbaye.

Références: Nuyts, p. 31, n° 5 - Palau, VI, 406 - Peeters Fontainas, 1252.

Cette édition est faite pour grossir le vol. III° de Granada de la même année. n° 90 ci après.

87. Boscan y Garcilasso de la Vega. 1556.

LAS OBRAS / DE BOSCAN Y ALGVNAS / DE CARCILASSO DE LA / Vega, repartidas en quatro li- / bros. Emendadas agora nue- / uamente, y restituidas à / su integridad.

Marque n° 7.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, à la en- / seña de las dos Cigueñas. / M.D.LVI.

in-12 de 300 pp.

Exemplaires: Madrid, B.N. - New York, H.S.A.

Références: Borghese, 4146 - Gallardo, 1458 - Jerez, p. 29 - Nuyts, p. 31, n° 5 - Palau, 33388 - Peeters Fontainas, 154.

88. Espinosa, Nicolas. 1556.

La segunda parte de Orlando, / CON EL VERDADERO SVCESSO DE LA FAMO- / sa batalla de Roncesualles, fin y muerte de los doze Pares de / Francia: dirigida al muy Ilustre Señor Don Pe- / dro de Centellas Conde de Oliua, &c. / por Nicolas Espinosa nue- / uamente corre- / gida.

Marque n° 5.

EN ANVERS, / En casa de Martin Nucio, a la enseña de / las dos Cigueñas. M.D.LVI. / Con gracia y priuilegio de su Magestad.

in-4º de 3 ffnch. 180 ffch. l.fbl. 35 Gravures. sign: A^4, B-Z^8, Aa^4.

Exemplaire: Santiago de Compostela, B.U.

Références: Nuyts, p. 32, nº 10 - Palau, 16628 - Peeters Fontainas, 60 - Vaganay, 282.

89. Fermo, Serafino de.
Morales, Bonaventura. Trad. 1556.

LAS OBRAS / ESPIRITVALES / DE DON SERAFINO DE FER- / mo, Canonigo reglar: en las quales se enseña / marauillosamente el mejor, mas cierto / y mas seguro camino dela / vida espiritual. /

Trasladadas de lengua Italiana en Romance por / el Licenciado Bonauentura de Morales, y / despues glosadas y declaradas en mu- / chos lugares por el mismo.

Marque nº 7.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, à la enseña / de las dos Cigueñas. / M.D.LVI. / *Con Preuilegio d'el Rey.*

in-8º de 16 ffnch. 272 ffch. sign: *8, a^8, A-Ll^8.

Exemplaires: Evora, Bibl. Provinciale - Louvain, J.P.F.

Références: Palau, 87741 - Peeters Fontainas, 504.

90. Granada, Fray Luis de. 1556.

TERCERA / Parte de la Ora- / *CION Y MEDITACION / Compuesta agora nueuamente por / Fray Luys de Granada*, *de / la orden de Santo / Domingo.*

Marque nº 7.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nucio, à la enseña / de las dos Ciguenas / M.D.LVI. / *Con Preuilegio Imperial.* / En qual esta en el fin del libro. /

8º de 50 ffch. et 2 ff. blancs. sign: A-F^8, G^4.

Exemplaire: Anvers M.Pl.

Références: Palau, 107418 - Peeters Fontainas, 638.

91. Jarava, Hernando. 1556.

LO QVE EN / ESTE LIBRO ESTA / *TRADUZIDO DE LATIN* / en lengua *Castellana* con vna / breue exposicion es lo si- / guiente. / ¶ Los siete psalmos penitenciales. / ¶ Los quinze psalmos d'el canti- / cumgrado. / ¶ Las lamentaciones de Hieremias. /

Lo qual todo la muy poderosa y / christianissima se*ñ*ora *Leonor* Rey / na *de Francia* mando assi traduzir y / componer al maestro *Hernãdo* Ia- / raua su capellan. /

EN ANVERS / En casa de *Martin* Nucio, à la en- / se*ñ*a de las dos Cigue*ñ*as. / *M.D.LVI.* /

in-16 de 178 ff. sign: A-S^{8}.

Ce titre est entièrement imprimé en caractères romains, mais en rouge et noir, les mots en Italiques, correspondent à l'impression en rouge.

Exemplaire: Londres, B.M.

Références: Heredia, 3859 - Nuyts, p. 32, n° 8 - Palau, 68784 - Peeters Fontainas, 471 et 1162 - Salva, 946.

92. La torre, Felipe de.[1] 1556.

INSTITVCION / DE VN REY CHRISTIANO, CO / LEGIDA PRINCIPALMENTE / *de la fanta Escritura*, *y de sagrados* / D*octores*, *por el* M*aestro* F*e- / lipe de la* T*orre:* / Dirigida / A la S.C.R. Magestad d'el Rey Don Fe / lipe, por diuina gracia Rey de España, In- / glaterra, Francia, &c. nuestro Señor. /

Beatus quem tu erudieris Domine, & de / lege tua docueris eum. Psal. 93 /

Marque n° 7.

EN ANVERS, / *En casa de* M*artin* N*ucio*, *à la enseña / de las dos* C*igueñas. Año de* / 1 5 5 6 .

in-8° de 8 ffnch. 127 ffch. et un f. blanc. sign: A-R^{8}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N.

Références: Antonio, IV, 255 - Palau, VII, 48 - Peeters Fontainas, 1395.

93. [Vives, Johannes Ludovicus]. [Moffan, Nicolas de]. [Erasmus, Desiderius]. Cordero, Juan Martin. 1556.

LAS QVEXAS Y / *LLANTO DE POMPEYO* / ADONDE BREVEMENTE SE / muestra la destrucion de la Republica Ro / mana. Y el hecho horrible y nunca oido / de la muerte d'el hijo d'el gran Turco / Solimano dada por su mismo padre, / con vna declamacion de la muer- / te por consolacion de vn ami- / go. Al muy magnifico Se- / ñor Gonçalo Perez.

(1) La Torre, est l'auteur de la grammaire espagnole parue sans nom d'auteur: *Vtil y breve institucion para aprender los principios y fondamientos de la lengua Hespañola*, parue à *Louvain. Chez Barth. Gravius*, *en 1555* (Bibl. J.P.F.). Voir Viñaza, 115, et Encyclopedia Espasa-Calpe, vol. 62, p. 1297.

Marque n° 7.

EN ANVERS, / En casa de Martin Nucio à la enseña / de las dos Cigueñas. / 1 5 5 6 . /

f° 5 r°: ☙ Las quexas y llanto de / *Pompeyo sobre la destrucion de / la Republica Romana.* /

f° 39 v°: El hecho muy horrendo y / *muy espantoso de Soltano Solimano / Emperador de los Turcos*, *sobre / la muerte dada à Soltano Mu / stapha hijo suyo mayor / en el año d'el Señor* / 1554. /

f° 68 r°: DECLAMACION / *DE LA MVERTE POR / consolacion de vn amigo*, *Com- / puesta en Latin por Desid. / Erasmo Roterodamo.* /

f° 87 r° EXHORTACION / *A LA VIRTVD*, *COM- / puesta en Latin por Desiderio Eras / mo Roterodamo*, *acomodada à / qualquier Principe / Christiano.* /

f° 107 r°: LA MANERA DE / *ESCRIVIR EN CASTE-* / LLANO, O PARA CORREGIR / *los errores generales en que todos / casi yerran. Al muy magnisico / Señor Gonçalo Perez*, *Se- / cretario d'el Rey nues / tro Señor.* /

in-8° de 124 ffch. par erreur 127. sign: A-P^{8}, Q^{4}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Lisbonne, Academia das sciencias - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - Paris, B.N.
Références: Antonio, III, 737 - Heredia, 6889 - Marti Grajales, p. 169, V - Nuyts, p. 32, n° 11 - Palau, 153872 et 73 - Peeters Fontainas, 381 - Salva, 2232 - Vaganay, 281.

94. Cancionero general. 1557.

C a n c i o n e r o g e- / NERAL: QVE CON- / TIENE MVCHAS OBRAS DE / diuersos autores antiguos, con / algunas cosas nueuas de mo / dernos, de nueuo corre- / gido y impresso.

Marque n° 7.

EN ANVERS, / En casa de Martin Nucio, à la en- / seña de las dos Cigueñas. / M.D.LVII. / *Con Priuilegio del Rey.*

in-8° de 8 ffnch. et 392 ff. chiffrés par erreur c.c.c.c.ij. (402). sign: A, A-Z, Aa-Zz, AA-CC^{8}.

Exemplaires: Fribourg en B.B.U. - Londres, B.M. - Louvain, B.U. (avant mai 1940) - Louvain, J.P.F. - Lyon, B.V. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Paris, Bibl. de l'Arsenal - Utrecht, B.U.
Références: Azevedo, 565 - Gallardo, 1715 - Jerez, p. 36 - Nuyts, p. 37, n° 11 - Palau, 41972 - Peeters Fontainas, 203 - Vaganay, 299 - Vindel, 396.

95. Espinosa, Nicolas. 1557.

La segunda parte de Orlando, / CON EL VERDADERO SVCESSO DE LA FAMO- / sa batalla de Roncesualles, fin y muerte de los doze Pares de / Francia: dirigida al muy Ilustre Señor Don Pe- / dro de Centellas Conde de Oliua, &c. / Por Nicolas Espinosa nue- / uamente corre- / gida.

Marque n° 5.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, a la enseña de / las dos Cigueñas. M.D.LVII. / Con Gracia y priuilegio de su Magestad.

in-4° de 3 ffnch. 180 ffch. 1 fnch. 35 gravures. sign: A^4, B-Z^8, Aa^4.

On cite une édition de 1559, dont nous mettons l'existence en doute.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A. - Paris, B.N.

Références: Heredia, 1624 - Palau, 16629 - Peeters Fontainas, 61 - Salva, 1527 - Vaganay, 300.

96. Guzman, Francisco de. 1557.

Flor de Senten- / CIAS DE SABIOS, GLO / SADAS EN VERSO CAS- / tellano por Francisco de / Guzman.

[Aigle couronné, tenant l'écu des comtes de Feria]

En casa de Martin Nucio. 1 5 5 7 .

in-8° de 256 ffch. sign: A-Ii^8.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - Paris, B.N.

Références: Gallardo, 2443 - Heredia, 2766 - Palau, 111777 - Peeters Fontainas, 691 - Salva, 2079.

97. Gusman, Francisco de. 1557.

Triumphos mo- / rales de Francisco / de Guzman. /

Marque n° 7.

EN ANVERS, / En casa de Martin Nucio, à la en- / seña de las dos Cigueñas. / M.D.LVII. / *Con Priuilegio del Rey.* /

in-8° de 210 ff.

Exemplaires: New York, H.S.A. - Paris, B.N.

Références: Antonio, III, 431 - Jerez, p. 64 - Palau, 111772 - Peeters Fontainas, 690.

98. Josephus, Flavius.
Cordero, Nartin. Trad. 1557.

LOS SIETE LIBROS / De Flauio Iosefo / LOS QVALES CONTIENEN LAS / guerras de los Iudios, y la destrucion de / Hierusalem y d'el templo: traduzi- / dos agora nueuamente segun / la verdad de la historia / Por Iuan Martin Cordero, / y dirigidos / A la S.C.y.R.M. d'el Rey don Felipe, / por la gracia de Dios Rey de España, &c. / nuestro Señor.

Marque n° 7.

EN ANVERS, / En casa de Martin Nucio, à la enseña de las / dos Cigueñas. M.D.LVII. / Con Priuilegio Real.

in-8° de 16 fnch. 352 ffch. sign: *8, a-z, Aa-Vv^{8}, Xx^{4}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Leyde, B.U. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - Santiago de Compostela, B.U.
Références: Antonio, III, 738 - Faille, 1226 - Gallardo, 1879 - Marti Grajales, 170, 171 - Nuyts, p. 36, n° 10 - Palau, 125055 - Peeters Fontainas, 748.

99. Carrança, Bartholomé. 1558.

COMENTARIOS / DEL REVERENDISSIMO SEÑOR / FRAI BARTHOLOME CARRANÇA DE MIRANDA, AR- / ÇOBISPO DE TOLEDO, &c. SOBRE EL CATECHISMO / Christiano, diuididos en quatro partes: las quales contienen / todo lo que professamos en el sancto baptismo, co- / mo se vera en la plana siguiente. / *Dirigidos al Serenissimo Rey de España*, *&c. / Don Phelipe N.S.* /

Armoiries d'Espagne, avec couronne royale et collier de la Toison d'Or.

EN ANVERS, / En Casa de Martin Nucio. / Año M.D.LVIII. / *Con Priuilegio Real.* /

in-f^{o} de 8 ffnch. 433 ffch. 1 f. blanc. sign: *8, A-Cccc, de 6 ff. sauf Bb. et Cccc qui sont de 8.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A. - Paris, B.N.
Références: Antonio, III, 189 et 190 - Gallardo, 1603 - Nuyts, p. 38, n° 5 - Palau, 45012 - Peeters Fontainas, 222.

100. Mexia, Pero.
Silva de varia lecion... Amberes, Martin Nucio 1558...

avec titre dans un encadrement gravé sur bois.

Édition dont un exemplaire nous a été offert en vente par un libraire de Londres en 1935, malheureusement à la réception de la commande il était vendu - aux dires du libraire - au British Museum; cependant cette édition ne figure pas au catalogue de cette bibliothèque.

101. Dueñas, Juan de. Sans date lisible [1558?].

QVIN [*TA PARTE DEL*] / E s p e [*jo de Con*-] / SO [*LACION.*] / En la qual se mu
[*estra ser mejores los males des*-] / ta vida, q̃ los bienes [*della*, *por muy claros exem*-]
/ plos de la sagrada

esc [*rituta*, *compuesto por Fr.*] / Juan de Dueñas pre [*dicador de la orden de Sant*] / Francisco. Dirigida a [*la muy illustre señora Doña*] / Iuana de Leyua, Mar [*quesa de Astorga y Con*-] / dessa de Trastamara y [*de Sancta Marta*, *y Señora*] / de la casa de Villalobos y [*de las nueue villas de*] / Campos &c. /

Marque n° 6.

[*Anvers*,... *Nucio*, 15...]

in-8°.

D'après l'exemplaire très mutilé du British Museum: titre incomplet de l'adresse, vraisemblablement Martin Nucio, 1558, ou sa Veuve, alors entre 1558 et 1565, ou Philippe 1565 ou peu après.

Palau n° 76534, donne la date de 1560, répétant l'approximation donnée dans le catalogue du British Museum.

Le titre est complété (en italiques) d'après l'édition de Valladolid 1552.

Exemplaire: Londres, B.M.

Références: Peeters Fontainas, 424.

Veuve de Martin I
1558-1565

102. Ariosto, Ludovicus.
Urrea, Geronymo. Trad. 1558.

LA PRIMERA PARTE DE / Orlando Furioso dirigido / AL PRINCIPE DON PHI- / lipe nuestro Señor: traduzido en / Romance Castellano por don / Ieronimo de Vrrea. / *Corregido segunda vez / por el mismo.* /

Marque n° 5.
EN ANVERS / En casa de la Biuda de Martin Nucio. Año de / M.D.LVIII. /
in-4° de 260 ffch. 2 ffnch. un portrait et 45 grav. sur bois. sign: A-Ii^{8}, Kk^{4}, Ll^{2}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A. - Paris, B.N.

Références: Heredia, 1624 - Jerez, 133 - Nuyts, 38, n° 3 - Palau, 16603 - Peeters Fontainas, 58 - Salva, 1520 - Vaganay, 307 - Vindel, 173.

103. Celestina. 1558.

TRAGICOMEDIA DE CALISTO Y MELIBEA....
En Anvers, en casa de la Viuda de Martin Nucio 1558.
in-12.

Édition perdue, on trouve trace de l'existence d'un exemplaire: dans le catalogue de la librairie Robert Schott, de Londres, paru en 1674: *Tragicomedia de Calisto y Melibea*, *8 en Anvers 1558.*

Cette date correspond à l'activité de la Veuve de M. Nutius, de plus Léon Amarita, dans l'introduction de l'édition de la Celestine publiée en 1835, dit avoir établi son texte, entre autres éditions, sur celle: *de la viuda de Martin Nucio.*

Nous avons publié à ce sujet un article dans le premier numéro de la revue 'Papyrus' Barcelone 1936. Palau, en 1950, fait état de cette édition sous le n° 51155. Miss Clara Louisa Penney, dans sa bibliographie de Celestina (Hispanic Society of America) en 1954 cite l'édition en indiquant la source de son renseignement (p. 106).

104. Lopes de Mendoça, Iñigo. 1558.

PROVER- / BIOS DE DON IÑIGO / Lopez de Mendoça, Mar- / ques de Santillana. / LA OBRA QVE HIZO / *don Jorge Manrrique a la muer- / te del maestre de Santiago / don Rodrigo Manrri- / que su padre.* /

¶ COPLAS DE MINGO / Reuulgo. / LOQVAL TODO VA / *consus glosas acostumbradas y cor- / regido y emẽdado de nueuo.* /

Marque n° 7.

¶ En Anvers en casa de la Biuda de / Martin Nucio. Año de 1558. /

¶ Con Priuilegio.

fnch 115 (K^5 r°) nouveau titre: COPLAS DE / MINGO REVVLGO / Glosadas por Her- / nando de Pul / gar. /

Marque n° 7 / AÑO M.D.LVIII.

fnch 157 (O^1 R°) Nouveau titre: GLOSA SO / BRE LA OBRA QVE HI- / *zo Don Georges Mãrrique a la muer / te del Maestre de Santiago don Ro- / drigo Manrrique su padre*, *dirigida / a la muy alta y muy esclarecida y / christianissima Princesa doña / Leonor Regina de / Francia.* /

¶ Con otro Romance y / su glosa. /

Marque n° 7. / Año M.D.LVIII. /

in-12 de 192 ff.nch. sign: A-Q^{12}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A.

Références: Gallardo, 2761 - Heredia, 2734 - Jerez, 77 - Nuyts, 38, n° 4 - Palau, 141490 - Peeters Fontainas, 824 - Salva, 2095 - Vaganay, 306 - Vindel, 1498.

105. Furio Ceriol, Frederico.(1) 1559.

El Concejo, / i Consejeros del / Principe. / Obra de F. Furio Ceriol: / que es libro primero del quin / to Tratado de la Institucion / del Principe.

Marque n° 7.

(1) A cause de son excessive rareté, nous donnons ici la description d'un autre ouvrage du même auteur, que nous avons pu consulter, avant mai 1940, à la bibliothèque de l'Université de Louvain:
FRIDERICI FVRII / CAERIOLANI / VALENTINI / Institutionum Rhetoricarũ libri tres, / AD. / GEORGIVM AB AVSTRIA, / Eburonum Pontificem. / LOVANII / Ex officina Stephani Gualtheri & / Ioannis Barthenij Typpog. Iurat. / ANNO 1554. / Cum Priuilegio Caesareo ad / quatuor annos. /
au f° 152 r° marque de Gualtherius (vulgo Etienne Wauters), Bibl. Belg., n° 1.
in-8° de 152 ff. (sign: A-T^8), partagés ainsi: 19 ppnch. 280 ppch. 5 ppnch. impression italique.

EN ANVERS / En casa de la Biuda de Martin Nucio. / año M.D.LIX. / *Con Preuilegio Real.* /

A la fin Marque n° 6.

in-8° de 12 ffnch. 82 ffch. 2 ffnch. dont le dern. blanc. sign: A-M^{8}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Paris, B.N.

Références: Antonio, III, 363 - Heredia, 382 - Kockx, 767 - Nuyts, 40, n° 4 - Palau, 95915 - Peeters Fontainas, 573.

106. Dueñas, Fray Juan de. 1559.

PRIMERA PARTE DEL / ESPEIO DE CON / SOLACION DE / TRISTES. / En el qual se muestran ser mejores las ma- / les desta vida, que los bienes della, / por muy / claros exEplos de la sagrada escriptura: cõ- / puesto por un frayle y predicador de la or- / dẽ de nuestro glorioso padre san Francisco. /

Marque n° 7.

EN ANVERS, / En casa de la Biuda de Martin Nucio / Año M.D.LIX. / *Con Priuilegio Real.* /

in-8° de 308 (8 ffnch. 276 ffch. de 5 à 276, 28 ffnch.). sign: a-z, A-P8, Q4.

Exemplaire: Louvain, J.P.F.

Références: Palau, 76518 - Peeters Fontainas, 420.

107. Granada, Luis de. 1559.

LIBRO DE LA / Oracion y Meditacion, / en el qua se trata de la Consideracion / de los principales mysterios de nuestra Fe, con / otras cosas prouechosas. Agora nueuamen- / te emendado y en muchos lugares aña- / dido, con señales en los lugares mas / prouechosos, como por la Epistola paresce. / *Compuesto por Fray Luys de Granada*, / *de la Orden de Sancto Domingo.* /

Añadieron le al cabo tres Sermones de la virtud y / perseuerencia de la Oracion del mismo Autor. /

[Médaillon gravé sur bois, représentant la Croix dominant la Cité Sainte.]

EN ANVERS, / En casa de la Biuda de Martin Nucio. / M.D.LIX. / Con Preuilegio Real.

in-8° de 385 ff. et 3 ff. de table.

Nutius, nanti d'un privilège du 18/2/55 avait donné une édition des trois parties en [-1555]/1566 l'année de son décès, 1558, Steelsius donne une édition sans privilège (ex. Bibl. Peeters Fontainas) il semble que la Veuve de M. Nutius, se soit empressée de donner cette édition-ci, pour affirmer ses droits et faire échec à l'édition de son

concurrent habituel. Les trois parties se présentent ici, sans titres distincts, comme dans l'édition de Steelsius.

Exemplaire: Paris, B.N.
Références: Peeters Fontainas, 639 - Palau, 107425.

108. Guevara, Antonio de. 1559.

PRIMERA PARTE / DEL MONTE / CALVARIO, COMPVES- / to por el Illustre Señor Don Antonio de / Gueuara, Obispo de Mondoñedo, / Predicador y Chronista, y del / Consejo de su Magestad. / TRATA EL AVTOR EN ESTE / *libro todos los mysterios del Monte Calvario*, *des- / de que Christo fue a muerte condenado por / pilato*, *hasta que por Ioseph y Nicode- / mos fue metido en el sepulchro.* /

Marque n° 6.

EN ANVERS / En casa de la Biuda de Martin Nucio, / Año M.D.LIX. / *Con Preuilegio Real.* /

SEGVNDA PARTE / DEL MONTE / CALVARIO, COMPVESTO / por el Reuerendissimo Señor Don Anto- / nio de Gueuara, Obispo de Mondo- / ñedo, Predicador y Chronista, / y del Consejo de su / Magestad. / TRATA EL AVTOR EN ESTE / *libro de las fiete palabras*, *que nuestro redemp- / tor Iesu Christo dixo enel arbol dela Cruz.* /

Marque n° 6.

EN ANVERS / En casa de la Biuda de Martin Nucio, / Año M.D.LIX. / *Con Preuilegio Real.* /

2 vol. in-8° de 16 ffnch. 272 ffch. 8 ffnch. 331 ffch. 5 ffnch. sign: ¶^{8}, *8, A-Z, Aa-Ll^{8}. *^{8}, a-z, A-T^{8}.

Exemplaires: Première partie, Boston Public Lybrary, Boston U.S.A. - Deuxième partie, Madrid, Bibl. Nac.
Références: Canedo, 547 et 548 - Foulché-Delbosc, 65 - Nuyts, 315 - Palau, 110371, note - Peeters Fontainas, 684 - Vaganay, 315.

109. Castglione, Balthasar.
Boscan. Trad. 1561.

El cortesano traduzido por Boscan en nuestro vulgar castellano, nuevamente agora corregido.

Anvers. Biuda de Martin Nucio. 1561.

in-8° de 250 ffch.

Exemplaire: .....?

Références: Nuyts, 42, n° 3 - Palau, 47961, note, il cite une édition de 1564 dont nous mettons l'existence en doute - Peeters Fontainas, 226.

110. Eutropius, Flavius.
Cordero, Martin. Trad. 1561.

LA HISTORIA / DE EVTROPIO / VARON CONSVLAR, LA / QVAL CONTIENE BREVEMEN- / te en diez libros quanto passó despues de / fundada Roma hasta la vida de VALENTE /

Emperador con vna suma breue de to- / das las dignidades, oficios, y tierras / que los Romanos posseyeron, / traduzida por Iuan Martin / Cordero, y dirigida / Al muy magnifico Señor FRANCISCO / de SORIA VILLOSLADA, &c. /

Marque n° 7.

EN ANVERS, / En casa de la Biuda de Martin Nucio, / Año de M.D.LXI. / Con gracia y preuilegio Real. /

La dédicace est datée 'De Anuers y de Março alos X. año. 1561'.

in-8° de 8 ffnch. 144 ffch. sign: A-T^{8}.

Exemplaires: Boston (Mass.) Public Library - Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Paris, B.N.

Références: Antonio, III, 738 - Gallardo, 1892 - Heredia, 6892 - Marti Grajales, 171, IX - Nuyts, p. 42, n° 5 - Palau, 84788 - Peeters Fontainas, 486 - Salva, 2782 - Vaganay, 332.

111. Mexia, Pero. 1561.

HISTORIA / IMPERIAL Y CE- / SAREA, EN LA QVAL EN SVM- / MA SE CONTIENEN LAS VIDAS Y HECHOS / DE TODOS LOS CESARES EMPERADORES DE ROMA, / desde Iulio Cesar hasta el Emperador Carlos Quinto: la qual / *compuso el Magnifico Cauallero Pero Mexia*, *vezino de / Seuilla. Agora nueuamente impressa con / tres Tablas muy copiosas.* / ❦ /

Marque n° 5.

EN ANVERS, / En casa de la Biuda de Martin Nucio Año de / *M.D.LXI.* / Con Gracia y Preuilegio. /

in-f^{o} de 4 ffnch. 366 ffch. 10 ffnch. sign: ¶^{4}, A-Qqq^{6}, Rrr^{4}.

Exemplaires: Boston (Mass.), Public Library - Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - Paris, B.N.

Références: Nuyts, p. 42, n° 6 - Palau, V, 173 - Peeters Fontainas, 905 - Vaganay, 333.

112. Mexia, Pero. 1561.

COLOQVIOS / O DIALO- / GOS COMPVESTOS / POR EL MAGNIFICO CA- / vallero Pero Mexia, vezino de / Seuilla, en los quales se dispu- / tan y tratan varias y diuer- / sas cosas de mucha eru- / dicion y doctrina. / *Al illustrissimo Señor don Perafan / de Ribera Marques de Tarifa &c.* /

Marque n° 7.

EN ANVERS, / En casa de la Biuda de Martin / Nucio, Año M.D.LXI. / Con gracia y previlegio Real. /

in-12 (format agenda) de 165 ffch. & 3 ffbl. sign: A-O^{12}. hauteur 137 × 63,5 mm.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Madrid, B.N.
Références: Nuyts, p. 42, n° 7 - Palau, V, 173 - Peeters Fontainas, 903.

113. Guevara, Antonio de. 1562.

Epistolas familiares del señor don Antonio de Gueuara, en las quales ay cosas notables y razonamiẽtos muy altos y curiosos, con exposiciones de figuras, authoridades, medallas, letreros, épitaphios de sepulturas, leyes y costumbres antiguas, doctrinas y exemplos para todo estado de gente al estilo de Marco Aurelio, porque el author es todo uno.

Anvers, casa de la Biuda de Martin Nucio. 1562.

D'après Foulché-Delbosc, n° 66.

II. PARTE DELAS / EPISTOLAS FA / MILIARES DE DON ANTONIO DE GVEVARA OBISPO DE / MONDONEDO, PREDICADOR, CHRO- / nista, y del consejo del Emperador don Carlos, / enlas quales ay cartas muy notables, razo / namientos muy altos y curiosos, con ex- / posiciones de muchas figuras y autori- / dades dela sagrada Escriptura, al / estilo de Marco Aurelio, / porque el Autor / es el mismo. /

Marque n° 6.

EN ANVERS / *En casa de la Biuda de Martin Nucio*, *Año* / M.D.LXII. / Con preuilegio Real.

D'après photographie de l'exemplaire de la B.N. de Madrid. 2 vol. in-8°, 2me vol. 4 ff. 235 ppch.

Exemplaire: Madrid, B.N. (deuxième vol. seulement).
Références: Canedo, 361 - Faille (Della), 1230 - Foulché-Delbosc, 66 - Nuyts, p. 44, n° 4 - Palau, 110216 - Peeters Fontainas, 760 - Vaganay, 341.

114. Mexia, Pero. 1564.

Titre dans l'encadrement portugais.

SILVA DE / VARIA LECION, / ultimamente agora en- / mendada y añadida la quarta parte della / por el Autor. /

En Anveres, Por la Biuda / de Martin Nucio. / M.D.LXIIII, / Con Privilegio.

in-8° de 16 ffnch. 367 ffch. un f. blanc. sign: a, b, A-Z, AA-ZZ^{8}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Paris, B.N. (catalogué erronément avec date 1554).

Références: Nuyts, p. 47, n° 4 - Palau, V, 171 - Peeters Fontainas, 894.

Philippe Nutius
1565-1586

115. Cato. 1565.

DISTICHA / D E M O R I B V S / NOMINE CATONIS INSCRI- / PTA, CVM LATINA ET HISPA- / NICA INTERPRETATIONE. / EPITOME in singula ferẽ disticha. / DICTA SAPIENTVM *cum sua quoque / interpretatiuncula.* /

Omnia recognita, nonnulla adiecta, / quaedam immutata. /

Marque n° 6.

ANTVERPIAE / *Apud Philippum Nutium*, / *Anno*, M.D.LXV. / Cum Gratia & Priuilegio. /

in-8° de 72 ff.

Exemplaire: .....
Références: Palau, 50339 - Peeters Fontainas, 244 - Vindel, 519.

116. Dueñas, Fray Juan de. Sans date [1565].

TERCERA PARTE DEL / E s p e j o d e C o n s o / LACION. / En el qual se veran muchas y grandes historias: de la sagrada escritura, para consolacion de los q̃ / en esta vida padescen tribulaciõ. Compusto por / fray Iuã de dueñas predicador de la orden de sanct / Francisco. Dirigida ala muy yllustre señora doña / Ines manrrique condessa de paredes señora de vi- / lla palacios y villa verde, &c. /

Marque n° 6.

EN ANVERS / En casa de Philippo Nucio. / Con privilegio Imperial. /

in-8° de 20 ffnch. 304 ff. mal chiffrés pour 306. sign: a^8, b^8, c^4, A-Z, Aa-Oo^8, Pp^{10}. haut. 139 mm.

Exemplaire: Anvers, M.Pl.
Référence: Peeters Fontainas, 422.

117. Sepulveda, Lorenço. 1566.

R o m a n c e s / NVEVAMENTE SACA- / dos de historias antiguas de la Cro- / nica de España por Lorenço / de Sepulueda vezino / de Seuilla. / Van añadidos muchos nũca vistos, / compuestos por vn cauallero / Cesario, cuyo nombre se / guarda para mayo- / res cosas. /

Marque n° 7.

EN ANVERS. / En casa de Philippo Nucio. / 1566. / Con Priuilegio. /
in-12 de 276 ffch. sign: A-Z^{12}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. (défectueux) - Londres, B.M. - New York, H.S.A.
Références: Huth, 6711 - Nuyts, 49, n° 2 - Palau, VI, 499 - Peeters Fontainas, 1212 - Vaganay, 364 - Vindel, 2846.

118. Cancionero de romances. 1568.

CANCIONERO / DE ROMANCES EN / que estan recopilados la mayor / parte de los Romances Ca- / stellanos, que hasta ago- / ra se han com- / puesto. / *Nueuamente corregido*, *emenda- / do y añadido en muchas partes.* /
Marque n° 7.
En Anveres / En casa de Philippo Nucio, / M.D.LXVIII.
in-12 de 300 ffch. sauf les 5 premiers. sign: A-bb^{12}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A.
Références: Backer (De), 2941 - Gallardo, 483 - Heredia, 1654 - Jerez, p. 13 - Nuyts, p. 51, n° 2 - Palau, 42017 - Peeters Fontainas, 208 - Salva, 193.

119. Celestina. 1568.

TRAGICO- / MEDIA DE CALISTO / y Melibea. En la qual se contienen / de mas de su agradable y dulce esti / lo muchas sentencias filosofales y / auisos muy necessarios para man- / cebos: mostrandoles los en- / gaños que están en cerra- / dos en siruientes y / alcahuetas.
Marque n° 7.
EN ANVERS / *En casa de Philippo Nucio* / M.D.LXVIII.
in-12 de 168 ffnch. sign: A-O^{12}.

Exemplaires: Louvain, B.U. (avant mai 1940) - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N.
Références: Brunet, I, 1720 - Krapf, 43 - Palau, 51158, note - Peeters Fontainas, 248 - Penney, p. 107 - Vaganay, 654.

120. Boscan et Garcilasso de la Vega. 1569.

LAS OBRAS / DE BOSCAN, Y ALGVNAS / DE GARCILASSO DE LA / Vega, repartidas en quatro li- / bros, emendadas agora / nueuamente y resti- / tuidas à su inte- / gridad. /

Marque n° 7.

EN ANVERS. / *En casa de Philippo Nucio. / Año* M.D.LXIX. /

in-12 de 300 ff. dont les 8 premiers non ch. sign: A-Bb^{12}.

Exemplaires: Boston, Public Library - Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Bew York, H.S.A.

Références: Heredia, 5359 - Jerez, p. 29 - Nuyts, p. 53, n° 3 - Palau, 33388, note - Peeters Fontainas, 155 - Salva, 480 - Vaganay, 389 - Vindel, 310.

121. Guevara, Antonio de. 1569.

Oratorio de re- / LIGIOSOS Y EXERCICIO DE / virtuosos, compuesto por el illustre señor don / Antonio de Gueuara, obispo de Mõdoñedo, pre- / dicador, chronista, y del consejo del Emperador, / y rey nuestro señor. /

¶ Van enesta obra grandes doctrinas para reli- / giosos, muchos avisos para virtuosos, notables / consejos para mundanos, elegantes razones para / curiosos, y muy subtiles dichos para hombres sa- / bios. /

¶ Exponense grandes figuras dela Biblia, de- / claran se muchas auctoridades dela escriptura sa- / cra alegan se dichos de muchos santos, y explican / se exemplos delos padres antiguos. /

¶ Es obra en que el auctor mas tiempo ha ga- / stado, mas libros ha rebuelto, mas sudores ha pas- / sado, mas sueño ha perdido, y la que el en mas al- / to estilo ha compuesto. /

¶ El predicador que es amigo de cosas curiosas / predicar, y el religioso que es amigo de religiosa- / mẽte biuir, y el seglar que tiene gana de los bullici- / os del mundo salir, lean con atẽcion esta obra que / para otro genero de gentes no vale cosa. /

¶ Es obra para que los religiosos la lean en los / refictorios, y para que los virtuosos la traygan en / las manos. /

Fue impresso en villa de Anuers en casa / de Philippo Nucio. / Anno 1569. / Con preuilegio Imperial.

à la fin: ¶ Aqui se acaba el libro llamado Oratorio de / religiosos, y exercicio de virtuosos, cõpuesto por / el illustre señor, don Antonio de Gueuara, obispo / de Mondoñedo, predicador, chronista, y del con- / sejo de su magestad, obra q̃ es de muy / grã doctrina, y de muy alto esti- / lo. Fue impresse enla muy leal / villa de Anuers en casa / de Philippo / Nucio. /

Au v^{o} Marque n° 6.

In-8° de 16 ffnch. 231 ffch. un f. blanc. sign: *^{8}, ¶^{8}, a-z, A-F^{8}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Bruxelles, B.R. - Lisbonne, B.N. - Louvain, J.P.F. - Lyon, B.V. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.

Références: Canedo, 493 - Foulché-Delbosc, 73 - Nuyts, 53, n° 4 - Palau, 110340 - Peeters Fontainas, 688 - Vaganay, 390.

122. Valles, Pedro.
Fuèntès, Diego de. 1570.

HISTORIA / DEL FORTISSI- / MO, Y PRVDENTISSIMO CAPITAN / Don Hernando de Aualos Marques de Pescara, con / los hechos memorables de otros siete excelẽtissimos / Capitanes del Emperador Don Carlos. V. Rey de Es- / pa*ña*; que fueron en su tiempo, es a saber, el Prospero / Coluna, el Duq̃ de Borbon, Don Carlos Lanoy, Don / Hugo de Moncada, Philiberto Principe de Orange, / Antonio de Leyna, y el Marques del Guasto, Re- / copilada por el Maestro Valles con vna adi- / cion hecha por Diego de Fuentes, dõ- / de se trata la presa de Africa y assi / mismo la conquista de Sena / con otras azañas par- / ticulares. /

Marque n° 6.
EN ANVERS / En Casa de Philippo Nutio / 1570.
suivi de: CONQVISTA / DE AFRICA DONDE SE / hallara agora nueuamente recopila- / das por Diego de Fuentes muchas y / muy notables hazañas de parti- / culares caualleros. Dirigida al / Illustrissimo señor don Iu / an Ximenez de Vrrea / Conde de Aranda / y Vizconde de / Viota. &c. mi / Señor. /

Marque n° 6.
EN ANVERS / En casa de Philippo Nutio. / 1570.
in-8° de 8 ffnch. 355 ffch. un f. bl. 72 ffch. sign: A-Z, Aa-Yy^{8}, Zz^{4}, A-I^{8}.

Exemplaires: Anvers, B.V. - Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.
Références: Heredia, 3165 - Nuyts, p. 55, n° 6 - Palau, VII, 110 et 95398 - Peeters Fontainas, 1422 - Salva, 3526 - Vindel, 3077 et 1067.

123. Guevara, Antonio de. 1571.

Primera [y segunda] parte del Monte Calvario.
En Anvers, Philippo Nucio. 1571.
2 vol. in-8° de 16 ffnch. 272 ffch. 8 ffnch. 331 ffch. 5 ffnch.

Exemplaire: .....
Références: Canedo, 551 - Peeters Fontainas, 686 - Palau, 110373.

124. Cancionero general. 1573.

C A N C I O N E - / RO GENERAL: QVE / CONTIENE MVCHAS / obras de Diuersos Autores Antiguos, con / algunas cosas nueuas de modernos, / de nueuo corregido y / impresso. /

Marque n° 9.

EN ANVERS. / En casa de Philippo Nucio, à la en- / seña de las dos Cigueñas. / Año M.D.LXXIII. / *Con Priuilegio del Rey.* /

in-8° de 4 ffnch. 376 ffch. par erreur 386. sign: A^4, A-Z, Aa-Zz, AA^8.

Exemplaires: Lisbonne, Bibl. priv. Eug. Asensio - Londres, B.M. - Louvain, B.U. (avant mai 1940) - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A.

Références: Backer (De), 2942 - Gallardo, 1716 - Heredia, 1646 - Jerez, p. 36 - Miró, 243 - Nuyts, 58, n° 5 - Palau, 41974 - Peeters Fontainas, 204 - Salva, 180 - Vaganay, 432 - Vindel, 397.

125. Castiglione, Balthasar. 1574.

EL / CORTESANO / TRADVZIDO POR / BOSCAN EN NVESTRO / vulgar Castellano, nue- / uamente agora / corregido.

Marque n° 6.

EN ANVERS / En casa de Philippo Nucio / Año M.DLXXIIII. / *Con Gracia y Priuilegio.*

in-8° de 247 ffch. 3 ffnch. sign: A-Gg^8, Hh^{10}.

Exemplaires: Fribourg en B, B.U. - Louvain, B.U. (avant mai 1940) - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Paris, B.N.

Références: Gallardo, 1451 - Heredia, 400 - Nuyts, 59, n° 2 - Palau, 47963 - Peeters Fontainas, 228 - Salva, 1730 - Vindel, 474.

126. 1. Anonyme.
2. San Pedro. 1576.

QVESTION / DE AMOR / Y / CARCEL DE AMOR. /

Marque n° 7.

EN ANVERS. / En casa de Philippo Nucio, à la / enseña de las dos Cigueñas. / M.D.LXXVI. /

ff. 122 r°: CARCEL / DE AMOR, / *del cumplimiento de / Nicolas Nunez.* /

Marque n° 7.

EN ANVERS / En casa de Philippo Nucio a la / enseña de las dos Ciguenas. / M.D.LXXVI. /

in-12 de 204 ffnch. sign: A-R^{12}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - Poitiers, B.V.

Références: Heredia, 6144 - Jerez, 13 et 120 - Nuyts, 63, n° 4 - Palau, VI, 187 - Peeters Fontainas, 1176 et 1261 - Vindel, 1212.

127. Mexia, Pero. 1579.

HISTORIA IMPERIAL Y CESAREA, en la qval en svmma se contienen las vidas y hechos de todos los Cesares, Emperadores de Roma, desde Iulio Cesar hasta el Emperador Carlos Quinto.

La qual compuso el Magnifico cavallero PERO MEXIA, vezino de Seuilla.
En Anvers, en casa de Philippo Nucio. 1579.
in-f°.

Exemplaire: Londres, B.M.
Références: Palau, V, 174 - Peeters Fontainas, 907.

128. Lopez de Mendoza, Iñigo. 1581.

LOPEZ de MENDOZA. Iñigo. - Proverbios. La obra qve hizo don lorge Manrrique a la muerte del maestro de Santiago don Rodrigo Manrrique, su padre. ¶ Coplas de Mingo Reuulgo. Lo qval todo va con sus glosas acostrumbradas y corregido y emendado de nueuo.
¶ En Anvers en casa de Philippo Nucio. 1581.
petit in-12° allongé.

Exemplaire: .....
Références: Heredia, 6248 - Palau, 141492 - Peeters Fontainas, 826.

Martin II
1586-1610

129. Justinus. 1586.

I V S T I N O C L A - / RISSIMO ABREVIADOR / DE LA HISTORIA GENERAL DEL / famoso y excellente historiador T R O G O / P O M P E Y O . En la qual se contienen to- / das las cosas notables y mas dignas / de memoria que hasta sus tiem- / pos han succedido en todo / el mundo. / *Traduzido en lengua Castellana.* /
Marque n° 9.
EN ANVERS, / En casa de Martin Nucio. / - / M.D.LXXXVI. /
in-8° de 4 ffnch. 208 ffch. sign: $*^4$, A-Cc^8.

Exemplaires: Anvers, B.V. - Bruxelles, B.R. - Gand, B.U. - Louvain, J.P.F.

Références: Bibl. Belg., série I, vol. 13, J.I. - Nuyts, p. 66, n° 2 - Palau, 126808 - Peeters Fontainas, 179 - Salva, 2768.

130. Loarte, Gaspar... 1589.

CONSUELO Y ORATORIO SPIRITUAL DE OBRAS DEVOTAS...
... Comme en 1596?...
Anvers. Martin Nucio. 1589.

Exemplaire: .....?
Références: Nuyts, p. 67 - Palau, 139332 - Peeters Fontainas, 589 - Sommervogel, IV, 1881.

131. Loarte, Gaspar. 1590.

CONSUELO Y ORATORIO SPIRITUAL DE OBRAS DEVOTAS....
etc.... comme en 1596....?
ANVERS. Martin Nucio. 1590.

Exemplaire: .....?
Références: Nuyts. p. 67 - Palau, 139332 - Peeters Fontainas, 809 - Sommervogel, IV, 1881.

132. Bovistuau, Pedro.
Perez del Castillo. Trad. 1593.

EL / THEATRO DEL / MVNDO DE PEDRO / BOVISTVAV LLAMADO LAV- / *nay*, *Enel qual amplamente trata las miserias del / hombre. Traduzido de lengua Francesa*, *en la nue- / stra Castellana*, *por el Maestro Baltasar Perez del / Castillo. Dirigido al Illustrissi- / mo Señor don Fernando de Valdes*, *Arçobiscopo de / Seuilla*, *e Inquisidor mayor de Castilla.* / Con vn breue discurso de la Excelencia / y dignidad del hombre.

[Fleuron.]

EN ANVERS. / En casa de Martin Nutio a las dos / Cygoignas. Anno 1593. / *Con Priuilegio.* /

in-12 de 431 ppch. 6 ffnch. sign: $**^{12}$, A-R^{12}, S^{6}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A. - Paris, B.N.

Références: Faille (Della), 1238 - Jerez, p. 107 - Nuyts, p. 70, n° 5 - Palau, 34214 - Peeters Fontainas, 1134.

133. Mexia, Pero. 1593.

S I L VA D E / VARIA LECION, / VLTIMAMENTE AGORA / enmendada, y añadida la / quarta parte della por / el Autor. /

Marque n° 9.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nutio a / las dos Cygoignas. / Anno 1593. / *Con Preuilegio.* /

in-8° de 16 ffnch. 908 ppch. par erreur 929 et deux ff. blancs. sign: $*^{8}$, $**^{8}$, A-Lll^{8}.

Exemplaires: Boston, Public Library - Louvain, J.P.F.

Références: Nuyts, 70, n° 6 - Palau, V, 171 - Peeters Fontainas, 895 - Vaganay, 705.

134. Guevara, Antonio de. 1594.

LIBRO / AVREO DE / LA VIDA Y CAR- / TAS DE MARCO AURELIO / Emperador, y Eloquentissi- / mo Orador, Nueuamente / corregido, y emen- / dado. / Añadiose de Nueuo la Tabla de Todas la *(sic)* / Sentencias, y buenos dichos, que en el es *(sic)* / contienen. /

[Fleuron.]

EN ANVERS. / En casa de Martin Nutio / a las dos Cygoignas. / M.D.XCIIII. / Con priuilegio Imperial. /

in-12 de 12 ffnch. 410 pp. 5 ffnch. un f. blanc. sign: A^{12}, A-R^{12}, S^{6}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Silos, Bibl. de l'Abbaye.

Références: Canedo, 29 - Foulché-Delbosc, 94 - Nuyts, 71, n° 3 - Palau, 110112 - Peeters Fontainas, 660.

135. Guevara, Antonio de. 1594.

EPISTOLAS / FAMILIARES / DE DON ANTONIO DE / GVEVARA, OBISPO DE MON- / doñedo, Predicador, Chronista, y del / Consejo del Emperador Don Carlos: en las qua- / les ay cosas notables, y razonamientos muy altos / y curiosos, con exposiciones de figuras, Autho- / ridades, Medallas. Letreros, Epitaphios de / sepulturas: Leyes y costumbres anti- / guas, doctrinas y exemplos para to- / do estado de gente al estilo de / Marco Aurelio, porque / el author es to- / do vno. /

Marque n° 4.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nucio, a las / dos Cygueñas. Año. / M.D.XCIIII.

II. PARTE DE LAS / EPISTOLAS / FAMILIARES DE DON / ANTONIO DE GVEVARA / Obispo de Mondoñedo, Predicador, Chroni- / sta, y del consejo del Emperador don Carlos: / en las quales ay cartas muy notables, razona- / mientos muy altos, y curiosos, con expo- / siciones de muchas figuras y autori- / dades de la sagrada Escriptura, / al estilo de Marco Aure- / lio porque el Au- / tor es el mismo. /

Marque n° 4.

EN ANVERS / En casa de Martin Nucio, / a las dos Cygueñas. Anno. / M.D.XCIIII.

2 volumes in-8° de 4 ffnch. 551 ppch. & 4 ffnch. 533 ppch. sign: **4, A-LL8, MM4, & *4, A-KK8, Ll4.

Exemplaires: Anvers, B.V. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Paris, B.N.

Références: Canedo, 369 et 370 - Foulché-Delbosc, 95 et 96 - Palau, 110222 - Peeters Fontainas, 672.

136. Lopez de Mendoza, Iñigo. 1594.

PROVER- / BIOS DE DON / Iñigo Lopez de Mendoça, / Marques de Santillana. / *LA OBRA QVE HIZO DON / Iorge Manrrique a la muerte del maestro de / santiago don Rodrigo Manrrique su padre.* / Coplas De Mingo Reuulgo. / *Lo qual todo va con sus glosas acostumbradas / y corregido y emendado de nueuo.* /

Marque n° 4.

EN ANVERS, / En casa de Martin Nucio a las / dos Cygueñas. M.D.XCIIII. / *Con Priuilegio.* /

au f. [*101*]: COPLAS DE / MINGO REVVLGO / GLOSADAS POR / Hernando de / Pulgar. /

Marque n° 4.

Año M.D.XCIIII. /

au f. [*139*]: GLOSA SO- / BRE LA OBRA QVE / HIZO DON GEORGE MAN- / *rrique a la muerte del Maestre de San- / tiago don Rodrigo Manrrique su padre*, / *dirigida a la muy alta y muy escla- / recida y Christianissima Prin- / cesa doña Leonor Reyna / de Francia.* / Con otro romance y su glosa. /

Marque n° 4.

Año M.D.XCIIII. /

in-12° de 174 ffnch. sign: A-O^{12}, P^{6}.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A. - Paris, B.N.

Références: Gallardo, 2762 - Heredia, 2736 - Jerez, p. 77 - Nuyts, 71, n° 5 - Palau, 141493 - Peeters Fontainas, 827 - Salva, 2097 - Vindel, 1499 et 1584.

137. Ribadeneyra, Pedro. 1594.

HISTORIA / ECCLESIASTICA / DEL SCISMA DEL REYNO / DE INGLATERRA. / Recogida de diuersos y graues Au- / tores, por el Padre Pedro de Riba- / deneyra, de la Compania de Iesus. / *Lo que se trata en esta Historia*, *se verá / en la hoja siguiente.* /

Marque n° 4.

EN AMBERES, / En casa de Matin *(sic)* Nucio a las dos / Cygueñas. 1594. /

SEGVNDA PARTE / DE LA HIS- / TORIA ECCLE- / siastica del Scisma de / Inglaterra. / *ESCRITA POR EL PADRE / Pedro de Ribadeneyra*, *de la Com- / pañia de IESVS.* / Dirigida al Principe de España Don / Felipe nuestro Señor.

Marque n° 4.

EN ANVERS, / En casa de Martin Nutio / a las dos Cygueñas. / M.D.XCIIII.

2 vol. in-12°. 12 ffnch. 666 ppch. 9 ffnch. 12 ffnch. 380 ppch. 2 ffbl. sign: *^{12}, A-Ee^{12}, Ff^{6}, *^{12}, A-Q^{12}.

Exemplaires: Bruxelles, B.R. - Gand, B.U. - Londres, B.M. - Louvain, J.P.F.

Références: Nuyts, 72, n° 4 - Palau, VI, 270 - Peeters Fontainas, 1200.

138. Augustinus, Sanctus. 1595.

Libro de las meditaciones y solliloqvios.

Anvers. Martin Nucio. 1595.

D'après Palau, VI, 295; il semble formel en affirmant que cette édition existe. Nous ne connaissons que celle de 1598.

139. Alciatus. Andréas
Cordero. Martin. Traducteur. 1595.

ALCIATO / D e l a m a n e r a / *DE DESAFIO*, *TRADV / zido de Latin en Romance Castella- / no*, *por Iuan Martin Cordero / Valenciano*, *y dirigido al Ilus / triss. y Exclentiss. Se- / ñor Don Hernando / de Gonzaga.* /

[Armoiries de Don Hernando de Gonzaga, dans une ovale.]
EN ANVERS / En casa de Martin Nucio. / Con gracia y Priuilegio. / 1595. /
au r° de dernier feuillet marque n° 6.
in-8° de 116 ff. mal chiffrés 117, les 8 premiers et le dernier n'étant pas chiffrés.
Signatures: A-O^{8}, P^{4}.

Exemplaire: Louvain. J.P.F.
Références: Garcia Donnell n° 10. Palau. 6069.

C'est l'édition de 1555 (n° 70) avec une date ajoutée au moyen d'un cachet à main sur les exemplaires invendus.

140. Loarte, Gaspar. 1596.

CONSUELO Y / ORATORIO / SPIRITVAL, DE / OBRAS DEVOTAS. / y contemplaturas, para / exercitarse el buen / Christiano. / Va añadido vn breve aparejo para el / sacramento de la Penitencia, compuesto / por Emundo Auger de la Compañia de / Iesus. / y un tratado de la Paz del alma, por / el padre Fray Juan de Bonilla, de la orden de S. Francisco. / y unas meditaciones de la passion de / nustro Señor Jesu Christo, conforme a / las siete horas canonicas, compuestas / por el R.P. Garpar Loarto, Doctor Theo- / logo de la Compañia de Jesus. / *Todo de nueno visitado y de muchos yer- / ros purgado por orden del señor canonigo / Syluester Pardo*, *Licenciado en Sacra / Theologia*, *y visitador de / libros*, *por Fray Baltha / sar Vincente.* / Con el Calendario nuevo Gregoriano. / EN ENVERS. / En casa de Martin Nucio, a las dos / Cigueñas. / 1596./

petit in-16 de 281 ppch. 7 ppnch. sign: A-S^{8}.
L'approbation est datée du 5 août 1588.

Exemplaire: Anvers, M.Pl.
Références: Palau, 139332 - Peeters Fontainas, 809a - Sommervogel, IV, 1881.

141. Boscan y Garcilasso de la Vega. 1597.

LAS OBRAS / DE BOSCAN, Y AL- / GVNAS DE GARCI- / LASSO DE LA VEGA, / repartidas en quatro / libros. / *Emendadas agora nueuamente*, *y re- / stituidas à su integridad.* /

Marque n° 4.

EN ANVERS, / En casa de Martin Nucio. / M.D.XCVII. /[(1)]

in-12 de 189 ffch. 3 ffnch. 68 ffch. 1 f.nch. 3 ff. blancs. sign: A-Q^{12}, a-f^{12}.
Édition partagée entre Nutius et Bellere.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A.

Références: Heredia, 5360 - Jerez, 29 - Nuyts, 75, n° 4 - Palau, 33392 - Peeters Fontainas, 158 - Sava, 483 - Vaganay, 740.

142. 1. Anonyme.
2. San Pedro. 1598.

QVESTION / DE AMOR, / Y / CARCEL DE AMOR. /

Marque n° 9.
EN ANVERS, / En casa de Martino Nucio, / à la enseña de las dos Cigueñas, / M.D.XCVIII. /

in-12 de 221 ppch. 1 f. 135 ppch. 6 ffnch. sign: A-I^{12}, K^4, - A-F^{12}, G^2.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Bruxelles, B.R. - Londres, B.M. - New York, H.S.A.

Références: Gallardo, 1071 - Heredia 2696 - Kockx, 782 - Nuyts, 76, n° 2 - Palau, VI, 187 - Peeters Fontainas, 1177 et 1262 - Vindel, 2751.

143. Augustinus, Sanctus. 1598.

LIBRO / D E L A S M E - / DITACIONES Y / SOLILOQVIOS Y MANVAL / del bienauenturado Sant Augu- / stin, Obispo de Yponia, glorioso / Doctor y lumbre de la santa Y- / glesia.

Marque n° 4.
EN ANVERS / En casa de Martin Nucio. / Año M.D.XCVIII. / Con Previlegio Real. /

in-12 de 278 ppch. 4 ffnch. & un f. (blanc?). sign: A-M^{12}.

Exemplaire: Louvain, J.P.F.

Références: Kockx, 783 - Nuyts, 76, n° 3 - Palau, VI, 395 - Peeters Fontainas, 1239.

(1) Certains exemplaires sont datés, au premier titre de M.D.LVI (Copie servile de l'édition qui a servi de texte à celle-ci). Ex.: J.P.F. Louvain.

144. Castillejo, Christobal. 1598.

LAS OBRAS DE / CHRISTOVAL / de Castillejo. / CORREGIDAS, Y EMEN- /
DADAS, POR MANDADO / del Consejo de la Santa, / y General inqui- / sicion. /
Marque n° 4.

EN ANVERS, / En casa de Martin Nutio. / 1598. / *Con priuilegio.* /

in-12 de 6 ffnch. 370 ffch de 3 à 372. sign: A^{16}, B-Hh^{12}. Édition partagée avec Bellere, un ex. non rogné mesure: haut. 145 mm. Larg. 85. Voir cat. Gancia, n° 757.

Exemplaires: Londres, B.M. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - New York, H.S.A. - Poitiers, B.V. - Toulouse, B.V.

Références: Gallardo, 1676 - Heredia, 1935 - Nuyts, 77, n° 4 - Palau, 48017, note - Peeters Fontainas, 233 - Salva, 525 - Vindel, 478.

145. Guevara, Antonio de. 1603.

EPISTOLAS / FAMILIARES / DE DON ANTONIO / DE GVEVARA, / OBISPO DE MONDOÑEDO, / PREDICADOR, CHRONISTA, Y / del consejo del Emperador don Carlos: / *En las quales ay cosas notables*, *y razonamientos / muy altos y curiosos*, *con exposiciones de figuras*, *Au- / thoridades*, *Medallas*, *Letreros*, *Epitaphios de se- / pulturas: Leyes y costumbres antiguas*, *doctrinas y exemplos para todo estado de gente*, *al estilo / de Marco Aurelio*, *por que el Au- / thor es todo uno.* /

Marque n° 11.

EN ANVERES, / En casa de Martin Nucio, a las dos Ci- / gueñas, Año 1603. /

II. PARTE DE LAS / EPISTOLAS / FAMILIARES DE DON / ANTONIO DE GVEVARA. / OBISPO DE MONDONEDO, / PREDICADOR, CHRONISTA, Y / DEL CONSEIO DEL EM- / perador Don Carlos: / *En las quales ay cartas muy notables*, *razonamien- / tos muy altos y curiosos*, *con expositiones de muchas / figuras y authoridades de la sagrada Escritura. / al estilo de Marco Aurelio*, / *porque el Author es / el mismo.*

Marque n° 11.

EN ANVERES, / En casa de Martin Nucio, à las dos Ci- / gueñas, Año 1603.

Deux vol. in-8° de 4 ffnch. 544 ppch. 4 ffnch. 519 ppch. sign: *^{4}, A-LL^8, - *^{4}, A-Ii^8, Kk^4.

Nous avons cité une édition de 1605 qui n'existe pas.

Exemplaires: Braga, B.V. - Lisbonne, B.N. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N. - Oporto, B.V. - Paris, B.N.

Références: Canedo, 373 et 374 - Foulché-Delbosc, 100 et 101 - Nuyts, 83, n° 4 - Palau, 110225 - Peeters Fontainas, 673.

146. Mexia, Pero. 1603.

SILVA / DE VARIA / LECION, AGORA / ULTIMAMENTE EMENDA / da y de la quarta parte añadida, / compuesta por el Magnifico Cavallero PEDRO / MAXIA Vezino de Sevilla. / Dirigida a la Sacra C.C.M.

Marque n° 10.

EN ANVERS. / En casa de Martin Nucio, à las dos / Cigueñas. Anno 1603. / Con Privilegio. /

in-8° de 14 ffnch. 898 ppch. 1 f. bl. sign: *^{8}, **^{8}, A-Kkk^{8}, Lll^{2}.

Édition partagée avec Bellere: L'imprimeur Janssens d'Anvers en a donné également une édition cette même année, mais absolument distincte de celle-ci.

Exemplaire: Bruxelles, B.R.

Références: Heredia, 6391 - Nuyts, 84, n° 5 - Palau, V, 171 - Peeters Fontainas, 898.

147. GUEVARA, Antonio de. 1604.

LIBRO / AVREO DE / LA VIDA Y CARTAS / DE MARCO AVRELIO EM- / perador, y eloquentissi- / mo Orador, nueuamente corregido y emen- / dado. / *Añadiose de nueuo la Tabla de tosas las / Sentencias*, *y buenos dichos que en el se / contienen.* /

Marque n° 11.

EN AMBERES, / En casa de Martin Nucio. / a las dos Cigueñas. / M.DC.IIII. / *Con Priuilegio Imperial.* /

in-12 de 12 ffnch. 382 ppch. 4 ffnch. 1 f. bl. sign.: *^{12}, A-Q^{12}, R^{4}.

Exemplaires: Dresde, B.V. - Louvain, J.P.F. - Madrid, B.N.

Références: Canedo, 31 - Foulché-Delbosc, 102 - Nuyts, 86, n° 9 - Palau, 110116 - Peeters Fontainas, 661.

148. Verga Carpio, Lope de. 1605.

ARCADIA / PROSAS Y / VERSOS, DE LOPE DE / VEGA CARPIO, SECRETARIO / del Marques de Sarria. / *CON VNA ESPOSICION DE LOS / nombres Historicos y Poeticos.* / A DON PEDRO TELLEZ GI- / ron, Duque de Ossuna, &c. /

Marque n° 11.

EN ANVERES, / En casa de Martin Nucio, à la / enseña de las dos Cigueñas, / año M.DC.V. / *Con Preuilegio.* /

in-12 de 471 ppch. 28 ffnch. sign: A-Y^{12}.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Bruxelles, B.R. - Louvain, B.U. (avant mai 1940) - Louvain, J.P.F. - New York, H.S.A.

Références: Heredia, 6417 - Huth, 7693 - Kockx, 801 - Nuyts, 86, n° 8 - Palau, VII, 133 - Peeters Fontainas, 1439 - Salva, 1481.

149. Loarte, Gaspar. 1607.

CONSUELO Y ORATORIO SPIRITUAL DE OBRAS DEVOTAS.... etc.
comme en 1596....?
EN ANVERS. Martin Nucio. 1607.
in-8°.

Exemplaire: .....
Références: Palau, 60415 et 139332 - Peeters-Fontainas, 890b - Sommervogel, IV, 1881.

Héritiers de Martin II
1610-1620

150. Vega Carpio, Lope de. 1607.

LAS / COMEDIAS / DEL FAMOSO / POETA LOPE DE / VEGA CARPIO. / *RECOPILADAS POR BERNARDO / GRASSA.* / AGORA NVEVAMENTE IM- / PRESSAS Y EMENDADAS. / *Dirigidas al Licenciado don Antonio Ramirez de / Prado*, *del Consejo de su Magestad*, *y su Fiscal / en el de la Cruzada.* / Las que en este libro se contienen van a la buelta / desta hoja.

Marque n° 11.

EN AMBERES, / EN CASA DE MARTIN NVCIO, / à las dos Ciguenas, / Año cI□. I□cvii. /

in-8° de 622 ppch. 1 f. bl. sign: A-Qq^{8}.

Palau, cite une édition de Nutius 1611, dont je ne connais aucun exemplaire, sans doute s'agit-il de notre édition avec un titre rajeuni, pour assortir à la deuxième partie, parue chez d'autres éditeurs en 1611. Salva ne la mentionne pas.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. et B.V. - Bruxelles, B.R. - Louvain, B.U. (avant mai 1940) - Louvain, J.P.F.

Références: Heredia, 2368 et 5850 - Nuyts, p. 90, n° 9 - Palau, VII, 129 - Peeters Fontainas, 1427 - Salva, 1469 - Vindel, 3106.

151. VAENIUS, Otto. 1615.

AMORIS / DIVINI / EMBLEMATA / STVDIO ET AERE / OTHONIS VAENI / CONCINNATA. /

Gravure sur cuivre: un globe percé de quatre flèches, au-dessus le devise gravée: PERFIGIT ET SVSTINET.

ANTVERPIAE / Ex officina Martini NutI & Ioannis MeursI, / ANNO MDCXV. / *Cum Gratia & Privilegio.* /

in-4° de 127 ppch. sign: A-Q^{4}. 60 gravures, texte latin, espagnol, flamand et français.

Exemplaires: Anvers, M.Pl. - Louvain, J.P.F.

Références: Nuyts, 95, n° 4.

Table alphabétique

ALCIATO, Andréas. *De la manera de desafio.* s.d. [1555] 70

ALCIATO, Andréas. *De la manera de desafio.* s.d. 1595 139

ALONZO DE MADRID. *Arte de servir a Dios.* 1551 42

ARIOSTO, Ludovico. *Orlando furioso.* 1549 24

ARIOSTO, Ludovico. *Orlando furioso.* 1554 58

ARIOSTO, Ludovico. *Orlando furioso.* 1558 102

AUGUSTINUS, Sanctus. *Meditaciones y Soliloquios.* 1550 27

AUGUSTINUS, Sanctus. *Meditaciones y Soliloquios.* 1595 138

AUGUSTINUS, Sanctus. *Meditaciones y Soliloquios.* 1598 143

AUGUSTINUS, Sanctus. *Las Confessiones.* 1555 71

AZPILCUETA, Martin de. *Manual de Confessores.* 1555 72

BOEMUS, Johannes. *Les costumbres de todas Gentes del Mundo.* 1556 85

BOSCAN Y GARCILASSO DE LA VEGA. *Las Obras.* 1544 6

BOSCAN Y GARCILASSO DE LA VEGA. *Las Obras.* s.d. [1545] 8

BOSCAN Y GARCILASSO DE LA VEGA. *Las Obras.* s.d. [-1456/7] 19

BOSCAN Y GARCILASSO DE LA VEGA. *Las Obras.* s.d. [1550] 28

BOSCAN Y GARCILASSO DE LA VEGA. *Las Obras.* 1556 87

BOSCAN Y GARCILASSO DE LA VEGA. *Las Obras.* 1569 120

BOSCAN Y GARCILASSO DE LA VEGA. *Las Obras.* 1597 141

BORJA, San Francisco de. *Las Obras muy devotas.* 1556 86

BOVISTUAU, Pedro. *El Theatro del Mundo.* 1593 132

CALVETE DE ESTRELLA, Chr. *De Aphrodisio expugnando commentarius.* 1551 50

CALVETE DE ESTRELLA, Chr. *Al felicissimo Viaje.* 1552 50

Cancionero general. 1557 94

Cancionero general. 1573 124

Cancionero de romances. s.d. [1547/8] 22

Cancionero de romances. 1550 29

Cancionero de romances. 1555 73

Cancionero de romances. 1568 118

ÇARATE, voir ZARATE.

CARION, Juan. *Suma y compendio de todas las chronicas del mundo.* 1553 55

CARION, Juan. *Suma y compendio de todas las chronicas del mundo.* 1555 74

CARRANZA DE MIRANDA, Fr. Bartolome. *Commentarios.* 1558 99

CASTIGLIONE, Baltasar. *Boscan. trad. El Cortesano.* 1544 5

CASTIGLIONE, Baltasar. *Boscan. trad. El Cortesano.* 1561 109

CASTIGLIONE, Baltasar. *Boscan. trad. El Cortesano.* 1574 125

CASTILLEJO, Christobal de. *Las Obras.* 1568 144

CATO. *Disticha.* 1554 59

CATO. *Disticha.* 1565 115

CELESTINA. 1545 7

CELESTINA. s.d. [1547] 20

CELESTINA. 1558 103

CELESTINA. 1568 119

CHERUBIN de Florencia. Voir *Fasciculus Myrrhe.* 1553 54

CIEZA de LEON. *Chronica del Peru.* 1554 60

CORDERO. *Las Quexas y llanto de Pompeyo.* 1556 93

CONSTANTINO, El Doctor. Voir PONCE DE LA FUENTE 26

DUEñAS, Fray Juan de. *Espejo de Consolacion de Tristes.* s.d. [1546] 10

DUEñAS, Fray Juan de. *Primera parte del...* [1551] 43

DUEñAS, Fray Juan de. *Primera parte del...* 1559 106

DUEñAS, Fray Juan de. *Segunda parte.* 1551 44

DUEñAS, Fray Juan de. *Tercera parte.* [1551] 45

DUEñAS, Fray Juan de. *Tercera parte.* [1565] 116

DUEñAS, Fray Juan de. *Quarta parte.* 1552 53

DUEñAS, Fray Juan de. *Quinta parte.* [1558] 101

DUEñAS, Fray Juan de. *Sexta parte?*

ERASMUS, Desiderius. *Libro de Apothegmas.* 1549 25

ERASMUS, Desiderius. *La lengua.* 1550 30

ERASMUS, Desiderius. *Enchiridion, o manual del Cavallero Christiano.* 1555 77

ERASMUS, Desiderius. *Silenos de Alcibiades.* 1555 76

ERASMUS, Desiderius. *Préparacion y aparejo para bien morir.* 1555 75

ERASMUS, Desiderius. Voir aussi: CORDERO 93

ESCOBAR, Fray Luis de. *Las quatrocientas respuestas.* s.d. [1550] 31

ESPINOSA, Nicolas. *Segunda parte del Orlando.* 1556 88

ESPINOSA, Nicolas. *Segunda parte del Orlando.* 1557 95

ESPINOSA, Nicolas. *Segunda parte del Orlando.* 1559? 95

EUTROPIUS, Flavius. *La Historia.* Trad. Cordero. 1561 110

Fasciculus Myrrhe. 1553 54

FERMO, Serafino de. *Las Obras spirituales.* 1556 89

FUENTES, Diego de. *La Conquista de Africa.* 1570 122

FURIO CERIOL, Frederico. *El Consejo i Consejero del Principe.* 1559 106

FURIO CERIOL, Frederico. *Institucionum Rhetoricarum.* 1554 106

GRANADA, Fray Luis de. *Libro de Oracion y Meditacion.* s.d. [1555] 78

GRANADA, Fray Luis de. *Tercera parte de la Oracion y Meditacion.* 1556 90

GRANADA, Fray Luis de. *Libro de la Oracion y meditacion.* 1559 107

GUEVARA, Antonio de. *Libro Aureo.* 1594 134

GUEVARA, Antonio de. *Libro Aureo.* 1604 147

GUEVARA, Antonio de. *Libro Aureo con el Relox.* 1550 32

GUEVARA, Antonio de. *Una decada de Cesares.* [1544] 2

GUEVARA, Antonio de. *Menosprecio de Corte.* s.d. [1546] 11

GUEVARA, Antonio de. *Avisos de Privados.* s.d. [1546] 12

GUEVARA, Antonio de. *Arte de Marear.* s.d. [1546] 13

GUEVARA, Antonio de. *Epistolas familiares.* 1544 3

GUEVARA, Antonio de. *Epistolas familiares.* s.d. [1546/7] 14

GUEVARA, Antonio de. *Epistolas familiares.* s.d. [1550] 33

GUEVARA, Antonio de. *Epistolas familiares.* 1562 113

GUEVARA, Antonio de. *Epistolas familiares.* 1594 135

GUEVARA, Antonio de. *Epistolas familiares.* 1603 145

GUEVARA, Antonio de. *Oratorio de Religiosos.* s.d. [1546/7] 15

GUEVARA, Antonio de. s.d. [1550] 34

GUEVARA, Antonio de. *Oratorio de Religiosos.* 1569 121

GUEVARA, Antonio de. *Monte Calvario.* s.d. [1550] 35

GUEVARA, Antonio de. *Monte Calvario.* 1559 108

GUEVARA, Antonio de. *Monte Calvario.* 1571 123

GUZMÁN, Francisco de. *Flor de Sentencias.* 1557 96

GUZMÁN, Francisco de. *Triumphos morales.* 1557 97

HELIODORUS. *Historia Ethiopica.* 1544 61, 62

JARAVA, Hernando. *Los Siete Psalmos.* 1543 1

JARAVA, Hernando. *Los Siete Psalmos.* 1546 16

JARAVA, Hernando. *Los Siete Psalmos.* 1556 91

JARAVA, Hernando. *Leciones de Job.* 1550 36

JARAVA, Juan. *La Philosophia Natural.* 1546 17

JOSEPHUS, Flavius. *De Belo judaico.* 1551 46

JOSEPHUS, Flavius. *Los Veinte libros de las Antiguedades Judaicas.* 1554 63

JOSEPHUS, Flavius. *Los Siete libros de las Guerras de los Judios.* 1557 98

JUSTINUS. *Abréviador de la Hitoria general de Trogo Pompeyo.* 1586 129

LA MARCHE, Olivier de. *Discurso de la Vida Humana.* 1555 79

LA TORRE, Felipe. *Institucion de un Rey Christiano.* 1556 92

LA TORRE, Felipe. *Util y breve institucion* 92

LA VEGA, Garcilasso de. Voir BOSCAN.

LAZARILLO DE TORMES [*Primera parte.*] 1554 64

LAZARILLO DE TORMES *Segunda parte.* 1555 80

LOARTE, Gaspar. *Consuelo y Oratorio spiritual.* 1589 130

LOARTE, Gaspar. *Consuelo y Oratorio spiritual.* 1590 131

LOARTE, Gaspar. *Consuelo y Oratorio spiritual.* 1596 140

LOARTE, Gaspar. *Consuelo y Oratorio spiritual.* 1607 149

LOPE DE VEGA. Voir VEGA CARPIO.

LÓPEZ DE CASTAÑEDA, Herman. *Conquista de las Indias.* 1554 65

LÓPEZ DE GOMARA, Francisco. *Historia de las Indias.* 1553 56

LÓPEZ DE GOMARA, Francisco. *Historia de las Indias.* 1554 66

LÓPEZ DE GOMARA, Francisco. *Historia de la conquista de Mexico.* 1554 66

LÓPEZ DE MENDOZA, Iñigo, Marques de Santillana. *Proverbios.* 1551 47

LÓPEZ DE MENDOZA, Iñigo, Marques de Santillana. *Proverbios.* 1558 104

LÓPEZ DE MENDOZA, Iñigo, Marques de Santillana. *Proverbios.* 1581 128

LÓPEZ DE MENDOZA, Iñigo, Marques de Santillana. *Proverbios.* 1594 136

MADRID, Alonso de. Voir ALONSO. 42

MADRIGAL, Alonso de. Voir TOSTADO. 1551 40

MANRIQUE, Jorge. Voir LÓPEZ DE MENDOZA. 47, 104, 128, 136

MENA, Juan de. *Todas las Obras.* 1552 51

MEXIA, Pero. *Silva de varia lecion.* 1544 4

MEXIA, Pero. *Silva de varia lecion.* s.d. [1546] 18

MEXIA, Pero. *Silva de varia lecion.* 1550 37

MEXIA, Pero. *Silva de varia lecion.* 1555 81

MEXIA, Pero. *Silva de varia lecion.* 1558 100

MEXIA, Pero. *Silva de varia lecion.* 1564 114

MEXIA, Pero. *Silva de varia lecion.* 1593 133

MEXIA, Pero. *Silva de varia lecion.* 1603 146

MEXIA, Pero. *Coloquios y dialogos.* 1547 21

MEXIA, Pero. *Coloquios y dialogos.* 1561 112

MEXIA, Pero. *Historia Imperial y Cesarea.* 1552 52

MEXIA, Pero. *Historia Imperial y Cesarea.* 1561 111

MEXIA, Pero. *Historia Imperial y Cesarea.* 1579 127

MOFFAN, Nicolas de. Voir CORDERO. 93

MORALES, Bonaventura. Voir FERMO. 89

PEREZ DEL CASTILLO. Voir BOVISTUAU. 132

PLAUTUS, Titus Maccius. *Comedia Milite glorioso* [*et Menechmos.*] 1555 82

PONCE DE LA FUENTE, Constantino. *Doctrina christiana*, s.s. [1549] 26

Question de Amor y Carcel de Amor. 1546 9

Question de Amor y Carcel de Amor. 1556 84

Question de Amor y Carcel de Amor. 1576 126

Question de Amor y Carcel de Amor. 1598 142

RIBANENEYRA, Pedro de. *Historia ecclesiastica del scisma de Inglaterra.* 1594 137

ROJAS, Fernando de. Auteur présumé de *La Celestina.* Voir ce nom.

SALLUSTIUS, Crispus Caius. *Cathilinario y Jugurta.* 1554 67

SAN PEDRO, Diego. *Carcel de Amor.* Voir à *Question de Amor.*

SANPEDRO, Hieronymo. *Cavalleria Celestial.* 1554 68

SANTILLANA, Marques de. Voir LÓPEZ DE MENDOZA.

SAVONAROLA, Fray Jeronymo. *Las obras que se hallan romançadas.* s.d. [1550] 38

SEPULVEDA, Laurenço. *Romances.* s.d. [1551] 48

SEPULVEDA, Laurenço. *Romances.* 1566 117

SOTO, Domingo de. *Doctrina christiana.* 1554 69

THAMARA, Francisco de. *Apophtegmas*, 1549 25

THAMARA, Francisco de. *Suma y Erudicion de Grammatica.* 1550 34

THAMARA, Francisco de. *Las Costumbres de todas las Gentes del Mundo.* 1556 85

THAMARA, Francisco de. *Suma y Compendio de todas las Chronicas del Mundo.* 1553 55

THAMARA, Francisco de. *Suma y Compendio de todas las Chronicas del Mundo.* 1555 74

THAMARA, Francisco de. *De la Invencion y Principio de todas las cosas.* 1550 41

TORRE, Felipe de la. Voir LA TORRE. 92

TORRES NAHARRO, Bartolome. *Propaladia.* s.d. [1547/8] 23

TOSCANO, Sebastian. Voir Sanctus AUGUSTINUS. 71

TOSTADO RIBERA, Alonso. *Las quatorze questiones.* 1551 41

TRANSPINEDO, Alphonsus. Voir *Fasciculus Myrrhe.* 1553 54

URREA, Traducteur de ARIOSTO, n° 14, 59,102, et de LA MARCHE, n° 79

VALLES, *Historia del fortissimo capitan Don Hernando Avalos.* 1570 122

VEGA, Garcilasso dela. Voir BOSCAN.

VEGA CARPIO, Felix Lope de. *Arcadia.* 1605 148

VEGA CARPIO, Felix Lope de. *Las Comedias.* 1607 150

VENERO, Alonso. *Enchiridion de los Tiempos.* 1551 49

VAENIUS, Otto. *Amoris divini emblemata.* 1615 151

VERGILIO, Polidoro. *De la Invencion y Principio de todas las cosas.* 1550 40

VIDA, Hieronimus. *Los Christiados.* 1554 57

VIVES, Luis. Voir CORDERO. 93

XIMENEZ, Fray Diego. *Enchiridion.* 1554 69

ZARATE. Augustin de. *Historia del Peru.* 1555 83

LAUS DEO

Éditions recherchées

L'auteur serait particulièrement reconnaissant envers les bibliophiles, bibliothécaires et libraires qui lui feraient connaître où trouver un exemplaire des éditions suivantes:

De l'Officine des Nutius à Anvers:

AUGUSTINUS Sanctus. *Meditaciones.* 1595, n° 138.

CASTIGLIONE. *El Cortesano.* 1561 ou 1564, n° 109.

CATO. *Disticha.* 1565, n° 115.

Celestina. 1558, n° 103.

DUEñAS. *Espejo de Consolacion de tristes.* Tercera parte [1551], n° 45; quinta parte [?], n° 101; sexta parte.

GUEVARA. *Epistolas familiares.* 1544 (n° 3); 1562 (1r vol.), n° 113.

GUEVARA. *Monte Carvario.* 1571, n° 123.

JARAVA, Hernando. *Los siete psalmos.* 1546, n° 16.

JARAVA, Hernando. *Las leciones de Job.* 1550, n° 36.

LOARTE. *Consuelo y oratorio.* 1589, 1590, 1595, n° 130, 131, 147.

LOPEZ DE MENDOÇA. *Proverbios.* 1551 et 1581, n° 47 et 128.

MEXIA. *Silva de varia lecion.* 1558, n° 100.

D'autres officines:

GUEVARA. *Libro Aureo.* Steelsio, 1540.

GUEVARA. *Epistolas.* Bruxelles, Foppens, 1702.

CERVANTES. *Don Quixote.* Amberes, Verdussen, 1670 (SUñE, *Bibliografia critica de Ediciones del Quijote.* Barcelona, 1917, n° 25).

JARAVA, Hernando. *El libro de Job.* Anvers, 1540 (JOS. RODRIGUEZ DE CASTRO, *Bibl. Española*, I. Madrid, 1781, 449, Nijhoff-Kronenberg, 0189).

JARAVA, Hernando. *El Rosario figurativo del Alma cristiana.* Anvers, W. Vorsterman, 1536, 16° (*Catalogue Techener*, I, 1685, Nijhoff-Kronenberg, 01053).

Vocabulario para aprender Franches, *Espannol y Flaminco.* Anvers, W. Vorsterman, 14 Nov. 1520, 4° (Antérieurement à la bibl. Arenberg à Nordkirchen, Nijhoff-Kronenberg, 01236).
La Celestina. Oficina Plantiniana, 1601.

Louvain, *mars* 1955.

Christophe Plantin's Childhood at Saint Just

by Natalie Zemon Davis
(Bronxville, New York)

The childhood years that Christophe Plantin spent with his father at Saint Just-les-Lyon must have had some influence on his later cultural and religious values. The late Abel Lefranc suggested the educational importance of that period,[1] while H.F. Bouchery stressed the orthodox milieu in which Plantin was reared.[2] It therefore seems worthwhile to examine that milieu more closely, to try to give some life to the people of Plantin's childhood.

Our source for Plantin's years at Lyons is the letter of reminiscences written him by his dear friend Pierre Porret.[3] The letter was written from Paris on March 25th, 1567, not long after Plantin's decision to open a branch office in Porret's house on the rue Saint Jacques and thereby to make formal the business errands his apothecary friend had done for him from time to time.[4]

The context of Porret's reminiscences is significant. He had spent two hours with Monsieur *le chevalier* d'Angoulême,[5] who

(1) *Christophe Plantin et la France*, in *Fêtes données en 1920* à *Anvers et à Tours à l'occasion du quatrième centenaire de la naissance de Christophe Plantin. Discours et séances.* (Anvers, 1920), pp. 48-9.

(2) *Aanteekeningen betreffende Christoffel Plantin's houding op godsdienstig en politiek gebied* (De Gulden Passer, XVIII, 1940), p. 121, n. 114.

(3) A facsimile of the letter is found in MAX ROOSES, *Christophe Plantin*, 2nd ed. (Antwerp, 1896), plate 2, after p. 8. M. Rooses' transcription is in *Correspondance de Christophe Plantin*, XII (1893), 74-6.

(4) HENRI STEIN, *La succursale plantinienne de Paris*, Bibliographe moderne, XX, 1920-1, pp. 34-5.

(5) This was Henri d'Angoulême, natural son of Henri II and Lady Fleming, and the *grand prieur* of France. PIERRE CHAMPION, *Catherine de Médicis présente à Charles IX son royaume* (Paris, 1937), p. 446, n. 6.

always asked him news of Plantin. ‘Il vous ayme grandement,’ Porret explained

> et qui plus l'incite à ce, c'est qu'il a bien entendu que jamays on ne vous a sceu faire trover bon ny condescendre à la nouvelle religion, quelque grande liberté qui se soit sceu monstrer par delà...

One of Monsieur's servants, a young German, had been deterred by Plantin from abandoning the holy Catholic church for which Monsieur was most grateful. Whereupon the *chevalier* pressed Porret for an explanation of the intimacy between him and Plantin and for the details of their youth together.

Consideration of Plantin's life followed a consideration of his orthodoxy. Without entering here into the thorny problem of Plantin's religious attitudes, we must note that Plantin *had* previously been suspected of interest in the new religion,(6) a fact of which Porret was aware but of which, we may be sure, he did not apprise Monsieur d'Angoulême, *grand prieur* of France. On the contrary, Porret's account would have reinforced Monsieur d'Angoulême's statements about Plantin's othodoxy:

> Je luy ay récité comme feu vostre père avoit servy aux escolles un mien oncle qui s'appelloit Claude Porret, lequel a despuys esté obéancier de St Just de Lion, avec l'aide d'une sienne seur, qui estoit mariée a Chazelles,(7) païs de Forês, à un nommé Anthoine Puppier. Ledict obéancier trespassa, eagé de 80 ans et plus, en l'an 1548. Or a il eslevé 4 de ses nepveux, enfans de sadicte seur, ascavoyr: Francoys, Anthoine, Charles et Pierre Pupiers, et les a faict tous quatre chanoynes de ladicte esglise de St Just, et les deux ont estés obéanciers, l'ung après l'aultre,

(6) On this question, see ROOSES, *Plantin*, ch. IV and BOUCHERY, *op. cit.* For example, the 1560's saw the confiscation of Plantin's goods for the alleged publication of an unorthodox book, the questioning of him by the authorities regarding other of his publications, and his and Porret's relations with the sect *la Famille de la Charité.* In 1567, the year of Porret's letter, Plantin's name appeared as a Calvinist suspect on a list made by Francisco Pays. 1567 was also the year in which Plantin was attempting to get aid from Philip II for the printing of the polyglot Bible. In order to rid himself of compromising associations that year, he broke of his relations with the *Famille de la Charité* and with his Calvinist business partners: ROOSES, *Plantin*, pp. 51 ff., 79, 100-1.

(7) M. ROOSES read ‘Chapelles’ (*Correspondance*, 74), but there is no Chapelles in Forez. Documents confirm that Chazelles was the home of the Pupier family. *Infra*, p. 111.

> avant qu'il trespassa, car il avoit résiné cum regressu, qui avoit lieu in ce temps-là. Pierre Puppier le feust après son trespas, qui ne dura guère. C'est celluy que vous avés servi à Paris et Orléans, lorsque feu vostre père vous amena chez ledict seigneur obédiencier, fuiant la peste quand tous mouroient en vostre maison. Vous estiés bien jeune et aviés aulcune cognoissance de jamoys avoyr veu vostre mère. Nous feusmes deux ou troys ans ensemble chez mondict oncle, avant que monsieur le docteur Pierre Puppier allast à Orléans ou en ceste ville, et, pour aultant que feu vostre père, qui governoit entièrement la maison, me donoit tousjours des friandises et qu'il m'apelloit son fils, je l'appelloys mon père comme vous.(8) Et voylà, ce (luy dis-je) d'où est venu nostre fraternité.

These are strange reminiscences! Except for the line about the 'friandises,' these are all barren biographical facts which would have been known perfectly to Plantin. These we would have expected Porret to sum up in one line to Plantin(9) and then to have expanded nostalgically upon a possible visit to a printer's shop, a possible expedition to explore the hill of Fourvière at Lyons, etc. Was Porret simply possessed of a tedious streak of pedantry, or was he trying to 'get his story straight' with Plantin, to let him know exactly what details he had given Monsieur d'Angoulême? Did he expect his letter to be intercepted?

When we come to the Pupier and Porret families, we discover another curious feature of this letter. Porret has unmistakeably written 'Claude Porret' and 'Anthoine Puppier'. But all the sources indicate that the *obédiencier* of Saint Just during those years, the uncle in whose home he lived, was named *Antoine* Porret; and that the father of his four Pupier cousins was named *Mathieu* Pupier.(10) The latter's name he might forget over the years, but to forget Antoine Porret - an odd slip of the pen!

The Porret family was a bourgeois family of some prominence and comfortable means in Lyons and the nearby burg of Saint Just. Antoine Porret's father, François, was a merchant and

(8) For some reason, Abel Lefranc thought it was the old canon whom the two boys called 'father': *Op. cit.*, p. 49. But this shows that it was Plantin's father who was so called.

(9) Of course, this would have been our loss!

(10) JEAN TRICOU, *Méreaux et jetons armoriés des églises et du clergé lyonnais*, (*Bulletin historique du diocèse de Lyon*, IV, nouvelle série [1925], pp. 151-3); JEAN BEYSSAC, *Les trésoriers de l'église de Lyon*, (*Ibid.*, p. 244).

bâtonnier[11] of Saint Just. François Porret married Claude Josserand, whose brother François Josserand was a canon and *obédiencier* of the chapter of Saint Just and a *chevalier* of the cathedral chapter of Saint Jean of Lyons.[12] An interesting fact relates François Josserand to the early history of printing at Lyons: the *obédiencier* established the text for the *Distinctiones* of Henri Bouhic, printed in Lyons in 1498 by Jean Syber for the publisher Jacques Buyer.[13] By that date young Antoine Porret had complated studies at the University of Valence, where the better burgher families of Lyons often sent their sons, and had been a canon of Saint Just for one year. In 1501, his uncle François resigned as *obédiencier* of Saint Just in his favor. A year later Antoine became sacristan of the little chapter of Fourvière in Lyons.[14]

Who was the father of Pierre Porret? Probably it was Hugues Porret, who aided municipal preparations for the entry of Louis XII in 1507, who was among the 'notables' of Lyons at a meeting in 1516, and who was described as a 'marchant drapier' on a 1528-29 list of those giving loans to the town government.[15] Other relatives probably include Jacques Porret, merchant of Lyons, who in 1493 owned property outside the city; André Pourret, a judge of Lyons, whose son Antoine was a canon of

(11) An office dating from the late 13th century. The *bâtonnier* informed the lesser clerics of Saint Just of the will of the canons, arrested those lesser clerics accused of crimes, etc.: P. CLERJON, *Histoire de Lyon depuis sa fondation jusqu'à nos jours* (Lyon, 1832), III, pp. 64-5.

(12) TRICOU, *op. cit.*, pp. 151-2; *Obituaires de la province de Lyon*, ed. GEORGES GUIGUE et JACQUES LAURENT (Paris, 1933), I, p. 266. The offices of *chevalier* were much sought after by the upper bourgeoisie of Lyons. Open only to graduates in canon or civil law, the *chevaliers* were subordinate to the noble canon-counts of Lyons.

(13) CHARLES PERRAT, *Barthélemy Buyer et les débuts de l'imprimerie à Lyon* (Humanisme et Renaissance, II, 1935), p. 372.

(14) TRICOU, *op. cit.*, 152.

(15) GEORGES GUIGUE, *Entrée de Louis XII à Lyon*, *le 17 juillet 1507*, (Lyon-revue, VII, 1884), p. 106, n. 1; E. BAUX and V.L. BOURRILLY, *François Ier à Lyon en 1516*, (Revue d'histoire de Lyon, XII, 1912), pp. 116-147; *Inventaire-sommaire des archives communales antérieures à 1709. Ville de Lyon*, ed. M.F. ROLLE (Paris, 1865), III, CC 7666.

Saint Just in 1554; and Guillaume Porret, a canon of Saint Just in the 1540's.[16] We even find a 'Pierre Pourret' reimbursed by the Consulate in 1542-4 for firewood that he has sold it.[17] The status of the Porret family in the social hierarchy of Lyons is clear. The family was not among the wealthy upper bourgeois who made up the Consulate and who, by virtue of that office,[18] were ennobled. The Porrets were not Consuls, but they were 'notables,' and, in the church, their sons achieved positions respected by the Consulate families.

'Je luy ai récité,' Porret wrote Plantin, 'comme feu vostre père avoit servy aux escolles un mien oncle..., lequel a despuys esté obéancier de St Just de Lion, avec l'aide d'une sienne seur...' Sometime before 1501, then, the father of Christophe Plantin was the domestic of the student Antoine Porret, prabably at the University of Valence. A sister of Antoine Porret was evidently his housekeeper during those student days, Antoinette, later wife of Mathieu Pupier of Chazelles in Forez.[19] The Pupiers were of an old Forezian family, not noble but nevertheless of some importance in local administration. A Clément Pupier founded a prebend in the church of Feurs in 1410, and Mathieu Pupier and his descendants continued to name to that prebend.[20] Mathieu held the financial post of *élu en l'élection de Forez.* The *seigneur* of his birthplace Chazelles was the *commanderie* of the *hospitaliers* de Saint-Jean de Jerusalem. The commander of the order appointed such officers of justice as the *châtelain*, which post Mathieu held in 1519.[21]

Four of the children of Antoinette and Mathieu Pupier went to live with their uncle Antoine at Saint Just - Pierre, Antoine,

(16) *Ibid.*, II, CC 16; III, CC 1062; TRICOU, *op. cit.*, p. 152, n. 3.
(17) *Inventaire... des archives*, III, CC 954, 958.
(18) By *lettres patentes* of December, 1495, Charles VIII ennobled members of the Consulate and their descendants: *Histoire de Lyon*, ed. A. KLEINCLAUSZ (Lyon, 1939), I, p. 364, n. 1.
(19) TRICOU, *op. cit.*, p. 244.
(20) JEAN-FRANÇOIS DUGUET, *Feurs*, (Recueil des mémoires et documents sur le Forez, VI, 1880), p. 237.
(21) MAURICE DE BOISSIEU, *Excursion archéologique de la Société de la Diana à... Chazelles-sur-Lyon*, (Bulletin de la Diana, XII, 1901). pp. 445, 463-4.

Charles, and François - and knew in this household the little boys Pierre Porret and Christophe Plantin. Antoinette had at least two other children who remained with her in Chazelles: Sibille, who married François Paparin of Forez and whose son Etienne was canon of Saint Just in 1540, and Jean Pupier, who succeeded his father in naming to the prebend of Feurs.(22)

The communal bourgeois background of the Porrets and the rural administrative background of the Pupiers blended together in the house at Saint Just to which the elder Plantin brought his young son. The little burg of Saint Just sat on the hill that rose from the right bank of the Saône. One left behind the busy ecclesiastical, financial and legal *quartiers* of the *rive droite*, slowly walked up the narrow old Montée du Gourguillon, passed through the wall of Lyons by the porte Saint Just, and crossed over to the burg. The occupants of the burg were the clerical personnel of the collegiate chapters of Saint Just and of the smaller Saint Irénée, and those craftsmen, storekeepers, notaries, etc., closely involved in the maintenance of the two religious institutions. The canons of Saint Just were *seigneurs* of the burg and each night locked its two gates.(23)

The churches of Saint Irénée and Saint Just dated from the fourth century. In the thirteenth century, the canons of Saint Just were a powerful feudal group with immense properties. By the mid fifteenth century, the chapter was in decline, with its properties being whittled away by king, pope, princes, and the canon-counts of Lyons, and with constant disputes between the chapter and its vassals and peasants. At the height of its power the members of the chapter were frequently from noble families

(22) BEYSSAC, *op. cit.*, p. 245; DUGUET, *op. cit.*, p. 237. The fortunes of the Paparin family were on the upsurge. One of Sibille's son, Jacques, was ennobled in 1578; another, Pierre, was bishop of Gap and a poet. H. DE TERREBASSE, *Un poète forézien au XVIe siècle*, (Revue lyonnaise, VIII, 1884), p. 398.

(23) Though not without some opposition. *E.g.*, in 1476 or 1477, the notable lay residents of Saint Just asked the *sénéchal* of Lyons for the keys to the gates. They failed: ANTOINE PERICAUD, *Notes et documents pour servir à l'histoire de la ville de Lyon* (Annuaire de la ville de Lyon et du département du Rhône, 1839), part 2, p. 82.

*1

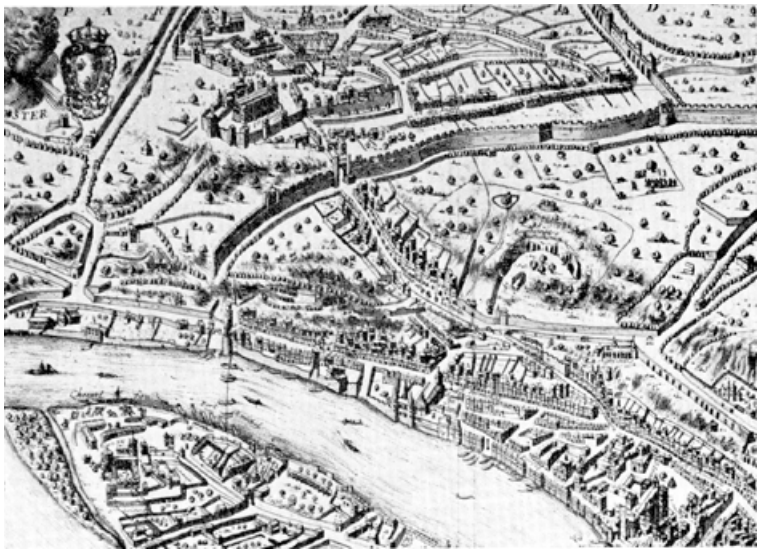

The burg of Saint Just and the streets leading down into Lyons. From a 16th century map.

of the surrounding provinces; in the sixteenth century, only rarely so.[24] However, canonships at Saint Just were sought after by the better families of Lyons. Saint Just still had some power, its heritage was still old and honorable, its *trésor* still very rich.[25] Membership in the chapter put one in close touch with the noble canon-counts and archbishop of Lyons and facilitated ecclesiastical advancement. The archbishop was *abbé* of Saint Just, an honorary position. The chapter was headed by an *obédiencier* and included three other dignitaries and eighteen canons.[26] According to a sixteenth century witness, there were twenty eight houses with interior courts for the lower clergy of Saint Just, and for the canons twelve houses 'fort grandes et spacieuses.'[27]

Christophe Plantin and Pierre Porret must have had comfortable quarters at Saint Just! How profound was their religious instruction is another matter. Saint Just was the parish church for one of the fourteen parishes of Lyons. Already in the fifteenth century there was talk of the bad behavior of the canons, the inadequate conduct of the divine service.[28] Although the chapter possessed the relics of Saint Just and other bishops of Lyons in rich tombs, it sustained into the sixteenth century a violent quarrel with the chapter of Saint Irénée. Each chapter claimed to have Saint Irénée's relics and accused the other of fraud and lies.[29] Of the spiritual qualities of Antoine Porret we cannot speak.

(24) KLEINCLAUSZ, *Histoire de Lyon*, I, p. 64, 273; *Lyon des origines à nos jours*, ed. A. KLEINCLAUSZ (Lyons, 1925), p. 81; J. BEYSSAC, *Les chanoines de l'église de Lyon* (Lyons, 1914), *passim.*

(25) In 1510, Marguerite, archduchess of Austria and Burgundy, tried to reward her protegé Jean Lemaire de Belges with a canonship at Saint Just: PIERRE CHAMPION, *Le canonicat pour Jean Lemaire de Belges à Lyon*, (Bulletin historique du diocèse de Lyon, V, nouvelle série, 1926), pp. 84-5. On the *trésor* of Saint Just, see LEOPOLD NIEPCE, *Les trésors des églises de Lyon* (Revue lyonnaise, VIII, 1884), p. 42.

(26) BEYSSAC, *Les chanoines*, pp. xli-xlii; BEYSSAC, *Province ecclésiastique de Lyon* (Archives de la France monastique, vol. 37), p. 18.

(27) KLEINCLAUSZ, *Lyon des origines*, p. 86.

(28) J.B. MARTIN, *Histoire des églises et chapelles de Lyon* (Lyons, 1908), I, p. xiv; KLEINCLAUSZ, *Histoire de Lyon*, I, 273.

(29) A. STEYERT, *Nouvelle histoire de Lyon* (Lyons, 1899) III, p. 115.

We do know that he had a successful ecclesiastical career - twenty eight years as sacristan of Fourvière and forty five years as *obédiencier* of Saint Just - and that at least he seems to have taught the techniques of ecclesiastical preferment to his Pupier nephews. Antoine Porret resigned as *obédiencier*, as Pierre Porret reminded Plantin, in 1546 in favor of Pierre Pupier, whom Christophe and his father had served at Orleans and Paris. Pierre Pupier resigned this in favor of his brother Antoine Pupier in 1550, and Antoine passed the office on to a nephew, François II Pupier, in 1555.(30) Another office which was kept within the family by more complicated means was that of *trésorier* of Saint Jean, a post giving its holder responsibility for the great treasure of the cathedral of Lyons. Pierre Pupier held it, then his brother Antoine, and then their nephew Étienne Paparin.(31)

Such were the companions, such was the atmosphere of Plantin's early years in Lyons. It would be interesting to know something of what he did there. To what extent was he touched by the life of cosmopolitan Lyons? Was he taken to a fair? Did he visit a printing *atelier*? We can furnish only a few reasonable speculations.

Assuming Plantin to have been born in 1520,(32) we would expect to find him in Lyons in the mid 1520's. It is possible that Plantin and Porret received their early instruction right in the cloister of Saint Just. However, in the 1520's, a canon of Saint Just, Antoine Barailhon, had a house on the rue de la Bombarde in Lyons, in which lived Claude de Cublise, ‘maistre

(30) TRICOU, *op. cit.*, pp. 152-3; BEYSSAC, *Les trésoriers*, p. 244.

(31) The sacristan of Saint Jean presented to this office with the chapter's approval. The chapter balked at the presentation of Pierre Pupier in 1542, as it wanted someone who had been a *chapelain perpétuel* at Saint Jean and knew something of the chapter. Whereupon Pierre was made a *chapelain perpétuel.* His brother Antoine became a *chapelain perpétuel* on June 4, 1548. The next day Pierre resigned as *trésorier* and Antoine got the office. A more involved arrangement was worked for their nephew Etienne Paparin, who got another relative to resign as *chapelain perpétuel only* for the few days necessary for the resignation of Antoine and the accession of Etienne as *trésorier*: *Ibid.*, pp. 66-7, 244-5.

(32) For full discussion of the validity of this assumption, see Rooses, *Plantin*, pp. 4-6.

en arts... lequel... y fait escolle.'[33] This was not an overlong walk from the cloister, as the rue de la Bombarde was merely the lower extension of the Montée du Gourguillon. Cublise directed the school until 1533 when he was made regent of the recently founded municipal school, the Collège de la Trinité. It was he who introduced humanist erudition into the Collège by his choice of teachers.[34] If the young Christophe did study earlier at the rue de la Bombarde, we would not be surprised if it was Cublise who first stimulated that love of letters of which Plantin later spoke wistfully:

> Oncques je n'eu l'aisance
> Le temps, ne la puissance
> Comme j'ay eu le coeur,
> De vacquer a l'étude...[35]

If the years 1524-5 found Plantin at Saint Just, then he must certainly have been impressed by the important personnages there. François Ier, on his way to the wars, left Marguerite d'Alencon and the regent Louise de Savoie in Lyons in October, 1524. Marguerite stayed until August of the following year, when she left for Spain to help her ailing brother. The court did not finally leave Lyons until the end of January, 1526. Except for May through September, 1525, the court sojourned at the cloister of Saint Just.[36]

Marguerite's presence gave impetus to both literary and religious developments in Lyons. She herself wrote her poetic dream drama *Le dialogue en forme de vision nocturne* during that

(33) *Inventaire... des archives*, II, CC 38.

(34) Such as Jean Pellisson of Condrieu, Charles de Saint Marthe, Claude Bigothier, and Barthélemy Aneau. On Cublise, see L. GERIG, *Le Collège de la Trinité, à Lyon avant 1540* (Revue de la renaissance, X, 1909), pp. 149-53.

(35) Quoted in LEFRANC, *op. cit.*, p. 50.

(36) On this sojourn in Lyons, see *Les lettres de Marguerite d'Angoulême*, ed. F. GENIN (Paris, 1841), I; PIERRE JOURDA, *Repertoire analytique et chronologique de la correspondance de Marguerite d'Angoulême* (Paris, 1930), pp. 43 ff.; JOURDA, *Marguerite d'Angoulême* (Paris, 1930), pp. 91 ff.; AIMÉ CHAMPOLLION-FIGEAC, *Captivité du roi François Ier* (Paris, 1847); G. JACQUETON, *La politique extérieure de Louise de Savoie* (Paris, 1892); PAULE HENRY-BORDEAUX, *Louise de Savoie* (Paris, 1954), 254 ff.

winter at Saint Just.[37] Although the piety of her praying at Saint Jean was noted by others, Marguerite had in her entourage *aumôniers*, such as Michel d'Arande, who were sympathetic to the new religious ideas. The evangelical Pierre Sébiville was released from prison through her intervention, and he wrote in December, 1524 (with some exaggeration, to be sure), 'il n'y a point aujourd'hui en France plus évangélicque que la Dame d'Alencon.'[38] A few months later Marguerite's husband Charles d'Alencon died in the *obédiencier*'s house at Saint Just.[39]

Meanwhile Louise de Savoie was conducting affairs of state from Saint Just. It was there in the early hours of March, 1525 that she received the news of the king's defeat and capture at Pavia. It was there she dealt with ambassadors and arranged treaties. Such prominent figures as Antoine Duprat, chancellor of France, and Florimond Robertet, treasurer of France, stayed at Saint Just for a time.

The court was also concerned with the burg of Saint Just, inadequately fortified, it was an excellent spot for the launching of an enemy attack upon Lyons. Robertet told the Consulate of Lyons in the spring of 1525 that either the burg was to be fortified or it was to be torn down. The notables bemoaned damage to 'deux si belles églises,' but some preferred their destruction to the spending of municipal funds. Robertet agreed that the canons should subsidize the work; but a few years later, after some repairs had been undertaken, the Consulate was still complaining 'bien que Messieurs de l'Esglise tiennent la pluspart des biens et terres nobles, neantmoings ils en furent soullagés et n'en paierent rien, et est le tout tombé sur le populaire et habitans de ladict ville.'[40]

Did little Christophe witness any of these events? What vistas were opened for him, what phrases overheard? Did he see the *libraire* Constantin Fradin come to Saint Just one November

(37) PIERRE JOURDA, *Sur la date du* '*Dialogue en forme de vision nocturne*' (Revue du 16e siècle, vol. 14, 1927).
(38) JOURDA, *Marguerite*, I, pp. 91 ff.
(39) CLAUDE DE RUBYS, *Histoire véritable de la ville de Lyon* (Lyons, 1604), p. 361.
(40) P. CLERJON, *op. cit.*, IV, pp. 276-9. PERICAUD, *op. cit.*, (1840), part 2, p. 49.

day in 1525 and did he hear of the *privilège* to print certain books granted him by the regent?[41]

But to return to firmer ground - After a few years Christophe Plantin and his father left Saint Just to serve Pierre Pupier while he studied at Orléans and Paris sometime in the late 1520's. Pierre Porret described the next years as follows:

> ... apres que son maistre fust chanoyne, [votre père] se retira à Lion et vous laissa icy, en ceste ville, quelque peu d'argent pour vous entertenu a l'estude en atendant qu'il iroit à Toulouze, là où il vous debvoit mener. Mais il s'en alla sans vous, ce que voyant, vous vous en allastes à Caen servir un libraire...

Pierre Pupier was first made canon in early October, 1534; he resigned it the 19th of the same month, perhaps in order to remain at his legal studies. He became a canon permanently in March, 1537,[42] and it was probably after this date that Christophe's father returned to Lyons. The trip to Toulouse may have been for the education of another brother - not Antoine, who studied at Avignon,[43] but perhaps of Charles or François Pupier.

After some years in Caen, Plantin married. Porret became an apprentice apothecary, and, as he wrote Plantin, 'puys vous amenastes vostre mesnage en ceste ville, où nous avons tousjours estés ensemble, et en l'an 1548 or 49 vous allastes à Anvers où vous estes encores.' While Plantin was developing the great printing press of northern Europe, the companions of his youth pursued their different paths. Old Antoine Porret finally died in 1548. His successor Pierre Pupier died in 1551. An incident from the life of the next *obédiencier*, Antoine Pupier, shows that some interest in the antique had been stimulated in another member of the household. In 1553 Antoine discovered in his garden the funeral stone of a Roman merchant, had his arms engraved upon it, and mounted it. Antoine died in 1559, and his brothers, the canons Charles and François, died a few years after.[44]

(41) *Ibid.*, 46.
(42) BEYSSAC, *Les trésoriers*, 244.
(43) *Ibid.*
(44) ABBE H. GREPPO, *Observations sur la cippe funeraire d'un macellarius lyonnais* (Revue du lyonnais, XII, 1st series, 1840), pp. 258-9; TRICOU, *op. cit.*, 153; PIERRE RICHARD, *Pérégrinations*, *en 1562*, *des reliques de la collégiale de Saint-Just de Lyon* (Bulletin de la Diana, IX, (1896-7), p. 264.

Christophe Plantin had, of course, many business dealings with printers and booksellers of Lyons, but he never returned there. Pierre Porret did go back, and in his letter to Christophe described his reactions to this trip so as to enhance further the impression of perfect Catholic orthodoxy:

> J'ay esté despuys quelques moys à Lion où vis je vostre cousin Jacques Plantin, fort vieux et quy jamays n'a proffite despuys qu'il a veu le ravage, de quoy ces mauldis rebelles, ennemis de Dieu, du roy et de nature, ont faict à St Just et St Irenee,(45) les deux plus anciennes esglises de la crestienté. N'estant content d'avoyr tué le reste de nos amys par delà, défenceurs du repos public et de la religion catholicque, ils ont renvercé jusques aux fondements ses deux anticques esglises, si bien servies et plaines de tant belles antiquités, et la maison où vous et moy avons esté nourris si amiablement et avec si gens de bien. Il y a quelques ans que vous parliez d'aller revisiter la sépulture de feu vostre père et luy faire un service, mays vous auriés bien affaire, à present, de trouver le lieu où il a esté enterré. Je suys joyeux de vous ramantevoyr de nos jeunes ans, mays le cueur me plourer de voyr une si grande désolation.

It is easy to understand Porret's grief as he stood at Saint Just and saw only rubble where once had been his childhood home. An internal revolution aided by Protestant captains from Dauphiné had made the Protestants masters of Lyons on May 1st, 1562. The next morning the Protestant soldiers entered the burg of Saint Just, attacked the churches, destroyed statues, pillaged the treasures, and organized a procession to ridicule the relics and cult objects. Motivated by religious conviction and by apprehensions of invasion through Saint Just, the Protestants later organized systematic demolition of all the buildings of the chapters of Saint Just and Saint Irénée.(46) The Protestants relinquished their control of Lyons in July, 1563, but the character of the burg of Saint Just was forever changed. When the church of Saint Just was rebuilt some years later, it was located farther down the hill within the city walls. The Protestants had begun

(45) M. Rooses read this as Saint Lievin (*Correspondance*, XII, 75). But there was no such church in Lyons, and the reference is to Saint Irénée, as can be verified by the facsimile of the letter (Rooses, *Plantin*, plate 2).

(46) See *Destruction de l'église Saint Just, du cloître et de la partie de faubourg, par les protestants en 1562. Enquête et procès-verbeaux* (Lyon, 1878); NIEPCE, *op. cit.*, p. 40, n. 1; MARTIN, *op. cit.*, I, pp. 155 ff.

for military reasons the construction of a new large road up to Saint Just, and by 1569 the Chemin Neuf was finished and was being lined with inns and shops. In 1585 the burg of Saint Just was incorporated into Lyons.(47)

When old Jacques Plantin saw Pierre Porret during that visit to Lyons, he must have told him about a curious episode of the Protestant occupation in which relatives of Porret played a part. The *obédiencier* of Saint Just in the spring of 1562 was François II Pupier, nephew of the Pupier canons with whom Porret was raised and probably the son of Jean Pupier. The canons of Saint Just had neglected to call their vassals to defend the burg and escaped themselves before the Protestants' arrival. In an act dated February 19, 1564, François II Pupier described his actions at that time. He had taken most of the relics, reliquaries, and other treasures of Saint Just to his house at nearby Montrottier. There toward the middle of May, 1562, 'ledict Pupier auroit esté adverty par ses parentz qui sont des principaulx de la religion' that the Protestant commander of Lyons knew of Pupier's escape with the treasure, that he would soon send someone to get it, and that if the *obédiencier* did not comply, he would be hung. Ignoring the exhortations of 'lesdicts parentz,' the *obédiencier* left with the treasure, eluded the Protestants in Forez and the Auvergne for several months, and ultimately took it to his ancestral home at Chazelles. A few years later, before returning the treasure to the chapter, François II Pupier requested that the canons reimburse him for the expense of these travels and for the damage the Protestants had done to his home at Montrottier.(48)

Who were these prominent Protestants who warned their Catholic relative of his impending arrest and possible death? Surely one was 'honorable homme Antoine Pupier, bourgeois et citoyen de Lyon,' who inventoried the movables in the cloister of Saint Just and the monastery of the Minimes, May 8, 1562.

(47) KLEINCLAUSZ, *Lyon des origines*, pp. 88-9.

(48) 'Fraiz faictz par Francois Pupier, obéancier de Sainct Just de Lyon, pour la salvation et conservation de certains reliquaires de ladicte église...'. Fonds de Saint Just, liasse 7, Archives départmentales du Rhône, reprinted in RICHARD, *op. cit.*, pp. 259-67.

On a January, 1568 list of Protestants whose goods were to be confiscated, he was described as 'Antoine Pupier surnommé La Croix-Blanche de Chazelles.'[49] He was probably the brother of François II Pupier.

But Pierre Porret did not hint a word of this to his 'brother' Christophe. Oddly enough, the name 'Antoine Pupier' does appear in the letter, once in connection with the canon Antoine Pupier and once as an error for *Mathieu* Pupier. Again we are left with a feeling of uncertainty about Porret's letter. Were the errors conscious or unconscious?[50] Who besides Plantin was expected to read this letter?

(49) NIEPCE, *op. cit.*, pp. 41-2; MARTIN, *op. cit.*, I, 64. 'Ordonnance de messieurs les Seneschal et gens tenans le Siège Presidial en la ville de Lyon,... Ensemble les noms et surnoms des seditieux et rebelles contre la Majeste du Roy... 1568,' reprinted in E. and E. HAAG, *La France protestante*, 2nd ed., ed. H. Bordier (Paris, 1877-88), I, article 'Annibal'. A maître Benoît Josserand is on the same list and may have been a distant relative of François II Pupier. Most of the Pupier family remained Catholic. *E.g.*, André Pupier, who presented to the church of Feurs in the late 16th century: DUGUET, *op. cit.*, pp. 23-7. Catherine Pupier, nun at Ste Claire de Montbrison, 1629: J. LE CONTE, *Recherches sur les anciennes religieuses... de Sainte Claire* (Recueil de mémoires et documents sur le Forez, VII), p. 137.

(50) If a 'Claude Porret' had been an active Protestant in Lyons in the 1560's, it would be clear that Porret's errors were conscious and meant to convey some message to Plantin. I have found a Protestant printer, Louis Pourret, in Lyons in 1630 (NATALIS RONDOT, *Les protestants à Lyon*, *depuis la promulgation de l'Edit de Nantes*, Revue du lyonnais, X, 5th series [1890], p. 424), but have not found a Claude Porret.
After this article was submitted in the summer of 1955, appeared an article by V.L. SAULNIER, *Sur le séjour à Lyon de Christophe Plantin* (Bibliothèque d'humanisme et renaissance, XVIII, 1956, pp. 96-100). Among other differences, M. Saulnier dates the return of Plantin's father from Paris to Lyons in Oct., 1534, when Pierre Pupier was first made a canon. Since Pupier resigned as canon a few days later, I speculate the return was in 1537 when he became a canon permanently (*supra*, p. 117). Secondly, although M. Saulnier notes that Pierre Porret felt 'assez curieusement le besoin de raconter au destinaire (comme dans certain discours de réception académique) sa propre jeunesse' (p. 96), he does not express the suspicions I do about the letter. He feels that Porret's slips on the Christian names of his relatives are not 'especially astonishing', given the habits of the time regarding variant first names. However, no record cited by him or found by me gives such variations. M. Saulnier does not discuss either the context of Porret's letter (i.e. the question of Plantin's orthodoxy) or the role of Porret's Protestant relatives in Lyons.

Een onbekende paneelstempel van de Antwerpse binder Jan van Wouw, alias Johannes de Wouda

door Luc Indestege *(Dilbeek)*

Tot dusverre waren er van de Antwerpse binder Johannes de Wouda vier naampanelen bekend, die we om dit overzicht te vergemakkelijken, beknopt zullen beschrijven[(1)]. Het zijn:

I. Een paneelstempel (85 × 60 mm.), voorstellende een gekroonde dubbele adelaar, ingeschreven in een ruit die in een rechthoek staat. In de zwikken zit een vogel met lange snavel en gespreide vlerken. In de randlijst leest men, in een scherp gegraveerde gotische minuskel, **Iohannes de - wouda - antwerpie - me fecit**. Deze tekst is behalve op de vier hoeken, ook nog na ieder woord door een lovermotief onderbroken.
Deze paneelstempel is tweemaal geprent op elk bandvlak van een vijftiendeeuws getijdenboek, in het bezit van de Premonstratenser abdij te Heeswijk, in Nederland.

II. Een paneelstempel (69 × 52 mm.), voorstellende een gekroonde dubbele adelaar in een ruit, ongeveer zoals bij I. In de zwikken een vogelgedrocht. In de randlijst staat, in gotische minuskel: **iohannes de - wouda - antwerpie - me fecit**. De tekst is op elke hoek door een bloesemtwijg, en tussen de woorden in door een bloempje onderbroken.
Deze paneelstempel versiert tweemaal elk bandvlak van een band waarin vijf incunabelen verenigd zijn (twee Parijse drukken,

(1) Men raadplege de degelijke bijdrage van Prosper VERHEYDEN, *De vijftiendeeuwsche Boekbinder(s) Jan van Wouw te Antwerpen*, in *Baekelmans ter Eere*, dl I, blz. 95-106, Antwerpen, 1945.

twee Baselse, één Zwolse), gedrukt tussen de jaren 1494 en 1500. Deze band maakt sedert enkele jaren deel uit van een particuliere verzameling in Engeland[2].

III. Een paneelstempel (61 × 42 mm.), voorstellende een gekroonde leeuw, ingeschreven in een ruit die in een rechthoek staat. Een draak kronkelt zich in de zwikken. Het randschrift, in gotische minuskel, door een bloem en een lovertakje, als naar gewoonte, onderbroken, luidt ook hier **Iohannes de - wouda - antwerpie - me fecit**.
Dit paneel versiert een band (tweemaal op elk plat) met drie postincunabelen, waarvan twee gedrukt te Parijs en een te Rouen (de jongste in 1520). Het boek is in de bibliotheek van Westminster Abbey[3].

IV. Een paneelstempel (84 × 60 mm.), voorstellende de Burcht van Antwerpen. De randlijst heeft, met de gebruikelijke bloem- en lovermotieven, de vermelding **Iohannes - de wouda - me fecit - antwerpie**.

Deze stempel komt voor op de band van een handschrift, waarin *de coren van der stat van Antwerpen*, staan opgetekend, en dat dateert uit de 15de eeuw. Het wordt bewaard in het Antwerps Stadsarchief.

Vatten we samen, dan ziet het lijstje er uit als volgt:

I. Een paneelstempel met de gekroonde adelaar. II. Een gelijkaardige stempel, maar iets kleiner. III. Een paneelstempel met een gekroonde leeuw. IV. Een met de Antwerpse Burcht. Vier heraldische panelen dus, betrekking hebbende hetzij op het Rijk of het Markgraafschap, het Hertogdom Brabant en de Stad Antwerpen.

Te oordelen naar de stijl, of zo men wil naar de uitvoering, komen de drie eerste ongetwijfeld uit het werkhuis van dezelfde zegelsteker. Dit kan eveneens het geval zijn voor het vierde paneel,

(2) Over herkomst en lotgevallen van deze band zie men blz. 98 van de geciteerde bijdrage door P. Verheyden.

(3) Het is deze band die beschreven staat onder nummer 329 in W.H.J. WEALE, *Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library South Kensington*, II *Catalogue*, London 1894. Weale had *de Woudix* gelezen, een fout die hij zelf later verbeterd heeft.

Band met twee paneelstempels, waarvan één gemerkt: *me fecit iohannes de wouda in antwerpie*, bewaard in de bibliotheek van Ushaw College, Durham. Zie blz. 123-124.

maar omwille van de onduidelijke indruk die het op de gehavende bandvlakken heeft nagelaten, is dit niet zo gemakkelijk na te gaan.

Normaal gesproken, kunnen de vier, of ten minste de drie eerste paneelstempels door dezelfde binder zijn gebruikt. En aangezien de onder I en IV beschreven panelen op banden voorkomen waarin een handschrift zit uit de 15de eeuw, zouden die nog in de loop van die eeuw door de binder in kwestie kunnen gebonden zijn. De band waarop het onder II beschreven paneel geprent is, kan bezwaarlijk vóór 1500 zijn ontstaan, en die waarop paneel III voorkomt, op zijn vroegst in 1520.

Op die redenering - welke in het kort Verheydens uiteenzetting weergeeft - is voor zover ik zie niet veel aan te merken. Maar we zouden vaster grond onder de voeten hebben, indien we over precieser gegevens konden beschikken aangaande het tijdstip waarop het Antwerps cartularium en het Heeswijks getijdenboek, de bandversiering gekregen hebben die wij er nog heden op aantreffen. Het getijdenboek kan gedurende het laatste kwart van de eeuw zijn gebonden en voor het keurboek, dat niet meer in zijn oorspronkelijke band zit, kan dit eveneens het geval geweest zijn[4]. Maar veronderstellen we nu een ogenblik dat dit aldus is gebeurd, dan zou daar de logische gevolgtrekking uit te maken zijn, dat Johannes de Wouda gedurende een veertigtal jaren zijn eerzaam beroep heeft uitgeoefend.

Maar het wordt tijd onze aandacht te wijden aan het pas ontdekte bandpaneel van onze Antwerpse binder, het vijfde in de rij, en dat ons een verrassing heeft bereid[5].

Het meet 79 bij 53 mm. en vertoont een dubbele rij van vijf

(4) Zie blz. 100 van Verheydens boven geciteerde bijdrage.

(5) De ontdekking gebeurde als volgt. Een tijdje geleden kreeg ik van de heer J.B. Oldham, bibliothecaris van de vermaarde Shrewsbury School, en historicus van de Engelse boekband, een wrijfsel toegezonden van een dieren-in-rankenpaneel, dat onmiskenbaar vlaams leek, en waarvan hij de tekst niet ontcijferen kon. Dat we inderdaad met een vlaamse paneelstempel te doen hadden, zag men op het eerste gezicht, maar vooraleer het regeltje schrift kon ontcijferd worden (dank zij de medewerking van prof. E. Strubbe uit Gent) had ik er geen vermoeden van dat Jan van Wouw hier mede zou gemoeid zijn. Ik meen intussen graag de gelegenheid te baat om de heer J.B. Oldham te danken dat hij mijn aandacht op de paneelstempel heeft willen vestigen.

dieren en fabelwezens, waaronder draken of lindewormen, vogels, een leeuw, een hond, die zich keren en draaien in de bochten van een slingerende tak. De omlijsting bestaat uit twee, door elkaar gewerkte twijgen, met een vierblad of een bloem als vulling van de bochten. In de middenstrook, tussen de dubbele dierenrij in, staat in ineengedrongen gotisch schrift met afkortingen:

mefecitihsdewoudaiantwpie

of voluit gelezen: **me fecit iohannes de wouda in antwerpie** (zie de afbeelding).

De stempelsnijder van dit paneel had de letter wat groot genomen voor de beschikbare ruimte, en zo werd hij er toe gebracht om afkortingen opeen te stapelen in plaats van kwistig met lovertakjes te werken.

Dit paneel is geprent, samen met een louter ornamenteel paneel, op een band die bevat Platina, *Vitae Pontificum*, gedrukt te Parijs, bij F. Regnault, in 1505 en bewaard in de bibliotheek van Ushaw College, Durham (Engeland)[6].

Dit tweede, 77 bij 54 mm. metend paneel, vertoont een grote bloem die het middelpunt vormt van een netwerk uit rankenslingers, met op elke hoek een groot uitwaaiend blad. Er is verder een omlijsting bestaande uit een slingerende bloemtak, op de hoeken onderbroken door een groot gestileerd blad. De twee paneelstempels zijn op het bandvlak van elkaar gescheiden door een rolornament in Renaissance-stijl en met driedubbele filets omraamd.

Het laatste paneel is van een type dat ook in Engeland gebruikt werd tijdens de laatste jaren van de 15de, en in het begin der 16de eeuw. Het vertoont gelijkenis met dat wat viermaal geprent staat op de twee platten van een incunabel, *Epistolae diversorum philosophorum*, in griekse letter gedrukt bij Aldus Manutius, Venetië 1499, en bewaard in het Museum Plantin te Antwerpen[7]. Het blijkt intussen zeldzaam genoeg te zijn in Engeland zelf, want

(6) Mijn dank gaat insgelijks uit naar de bibliothecaris van Usham College, de Rev. B. Payne, voor zijn bereidwilligheid in het bezorgen van foto's, en het verstrekken van inlichtingen over het boek.

(7) Zie P. VERHEYDEN, *Banden met blinddruk bewaard in het Museum Plantin Moretus*, in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, IV, blz. 119-120.

de heer Oldham deelde mij onlangs mede dat het bij zijn weten slechts op één ander dan het te Durham bewaarde boek wordt aangetroffen, namelijk op de band van een manuscript uit de 15de eeuw, in de kathedraal van Peterborough.

Gaan we ons nu een ogenblik bezig houden met de binder zelf, met de Antwerpenaar Johannes de Wouda, dan lijkt het al aanstonds of de Antwerpse archiefstukken het er op aanleggen de zaak gecompliceerd te maken. Inderdaad, mannen die de naam Johannes de Wouda dragen, en boeken schrijven of binden, schijnen in het 15de-eeuws Antwerpen niet zeldzaam geweest te zijn.

Zo is er een Jan van Wouwe, of Johannes de Wouda, als *boec-scrivere* vermeld in 1465, en bijna gelijktijdig, als boekbinder, want in 1468-69 wordt hij betaald 'van den parochiemissale te verbindene ende te limene'. Deze Jan was in 1453 *guldebroeder* van de Sint Lucasgilde, en in de jaren 1456, 1460, 1470 en 1479 *regerder* van die Gilde. Hij moet voor 1493 gestorven zijn[8]. Zijn vader zou eveneens Jan hebben geheten, maar verder is er niets over hem bekend. In 1499 betaalde een Jan van Wouw de doodgift van Peeter Tack aan O.L. Vrouwe Kerk in Antwerpen. Het ziet er naar uit dat deze Jan van Wouw, die we gemakshalve Jan III zullen noemen, de man is die in aanmerking komt voor het binden van de vier banden, die tot dusverre bekend waren.

Maar, gesteld dat dit inderdaad het geval is, zullen we hem dan ook het dierenpaneel toeschrijven?

Zal een binder, die vier verschillende panelen met Rijks- en Stadswapens gebruikt, en dus positief meegaat met zijn tijd, anderzijds ook nog naar de oude opvattingen en geplogenheden terugkeren door het aanwenden van de traditionele dieren-in-rankenstempels?

Die vragen zonder meer met een ja of een neen beantwoorden gaat niet op. Het gebruik van dierenpanelen neemt immers geen einde met de overgang van de 15de naar de 16de eeuw. Gedurende het eerste kwart van die eeuw blijven verschillende binders hun banden beprenten met monsters en gedrochten in cirkels of

(8) Voor de archivalia in verband met deze ingewikkelde familiegeschiedenis verwijs ik de lezer naar het meermalen geciteerd opstel van P. Verheyden, in *Baekelmans ter Eere.*

ranken gevangen. Aldus Ludovicus Bloc te Brugge, Joris de Gavere te Gent, Johannes de Dutche te Brussel, Johannes Bosscaert te Antwerpen.... En de lijst is verre van volledig[9]. Maar al deze binders zetten zodoende een oude, diepgewortelde traditie voort en de enige toegeving die enkele onder hen lijken te doen, is bij voorbeeld, het vervangen van die monsters door zingende en musicerende engelen[10].

Al is dus het gebruik van dergelijke paneelstempels, bij een groot aantal Vlaamse binders heel gewoon, toch lijkt het minder in de lijn van een binder die zo resoluut de nieuwe richting is ingeslagen als onze Jan van Wou. Er zijn dan ook, naar het mij toeschijnt, twee verklaringen voor dit geval mogelijk:

1° Het dierenpaneel heeft toebehoord aan de Johannes de Wouda van de vier andere. In dat geval, is de veronderstelling gewettigd dat hij die vier panelen pas heeft gebruikt nadat hij het 'ouderwetse' had afgedankt. Dat hij, zoals wordt aangenomen, de eerste binder is geweest die heraldische paneelstempels heeft laten graveren, zou dan als een argument voor onze veronderstelling kunnen dienen. En heeft hij zijn naam en beroep duidelijker willen vermeld zien, dan leende zich daartoe het randschrift met de grote ruimte tussen de woorden, ontegensprekelijk beter dan de dicht-ineengedrongen tekst van het dierenpaneel.

2° Het dierenpaneel komt uit het bezit van Jan's voorganger, van Jan II bijgevolg. Ook deze hypothese is aanvaardbaar, want het is immers niet uitgesloten dat vader en zoon van Wouw, dus Jan II en Jan III, een zekere tijd, bij voorbeeld in de tachtiger jaren der 15de eeuw, samen aan het werk zijn geweest.

Nemen we deze laatste veronderstelling aan, dan rijst de vraag naar de man die tien, vijftien jaren na de dood van Johannes II, diens dierenpaneel op een band geprent heeft.

Welnu, dit is helemaal niets buitengewoons. Herhaaldelijk komt het voor dat het alaam van een boekbinder, zijn matrijzen en stem-

(9) Zie L. INDESTEGE, *De boekband in de zuidelijke Nederlanden tijdens de 16de eeuw*, in *De Gulden Passer*, (*Gedenkboek der Plantin-Dagen* 1555-1955), 34ste jaargang, blz. 40-65; inzonderheid blz. 47-52.

(10) Zie nummers 145 en 242 in de *Catalogus van de Wereldtentoonstelling voor Koloniën, Zeevaart en Oud-Vlaamsche Kunst*, dl V., *Boekbanden*, 1930.

pels, in andere handen overgaan na zijn overlijden. In de handen van verwanten of van vreemden[11]. Indien nu Johannes II aan Johannes III zijn alaam inderdaad heeft overgelaten, is het voor de zoon net of hij zijn eigen paneelstempel gebruiken blijft. En dit kan, in het geval dat ons bezighoudt, heel goed zijn gebeurd.

Een ogenblik heb ik aan de mogelijkheid gedacht dat het dierenpaneel van Jan van Wouw, na diens afsterven, in het bezit zou zijn geraakt van een naar Engeland uitgeweken binder uit Vlaanderen, die het aldaar zelf kon hebben gebruikt, of aan aldaar gevestigde vakgenoten hebben overgelaten[12]. Maar die mogelijkheid is vrijwel uitgesloten, want inmiddels is dank zij navraag gebleken, dat de bibliotheek van Ushaw College pas na de Franse Revolutie is tot stand gekomen en haar boekenbezit grotendeels van het vasteland afkomstig is.

Een nieuwe vondst van een met de Wouda's dierenpaneel beprente band zou mogelijk meer licht werpen op de ingewikkelde historie. Wat ons inmiddels niet verhindert er ons om te verheugen, dat de lijst van de vele honderdtallen Vlaamse paneelstempels weer met een nummer is aangegroeid.

A newly-discovered panel-stamp of the 15th century Antwerp binder Johannes de Wouda

Four different armorial stamps, bearing the inscription *Johannes de Wouda antwerpie me fecit*, occur on bindings of 15th century manuscripts and on books printed between 1494 and 1520.

(11) Zo gebruikt de Limburgse kartuizermonnik Jacobus van Gruytroey († 1475) omstreeks het midden der 15de eeuw, een heel wat oudere paneelstempel, met dieren in cirkels en de naam *frater Hubertus ordinis minorum me fecit.* En zo gebruikt Joris de Gavere, bij de aanvang van de 16de eeuw, samen met zijn eigen paneelstempel, een naamstempel gemerkt Johannes Guilebert. Joris de Gavere was nl. bij Guilebert in de leer geweest en had diens alaam aangeworven.

(12) Zie b.v. G.D. HOBSON, *Blind-stamped Panels in the English Book-Trade*, *The Bibliographical Society*, London 1944.

Some time ago, a fifth panel-stamp was found on a binding in the Library of Ushaw College, Durham. Unlike the four other panels it is of the animals in foliage type, and has an inscription which reads: *me fecit Iohannes de wouda in antwerpie.* The binding covers a book printed in 1505.

Johannes de Wouda (flemish Jan van Wouw) is known to have exercised his craft at Antwerp, from 1453 till about 1493, the year in which he died. Another Johannes de Wouda, probably his son, is referred to in 1499.

The newly-discovered panel no doubt was used first by de Wouda senior, and afterwards by his son, who as the custom was, continued his father's business and inherited his tools and stamps.

I am indebted to Mr. J.B. Oldham, Librarian of Shrewsbury School Library, who brought the panel to my notice, by sending me a rubbing of it, as well as to the Reverend Father B. Payne, Librarian of Ushaw College Library, for supplying a photograph of the binding and giving me some more information about the book itself.

Een Plantin-uitgave van H. Ranzovius' hygiënisch traktaat

door Dr L. Elaut
(*Gent*)

Hygiënische traktaten zijn van in de oudheid zeer in trek geweest. Aristoteles zou het niet beneden zijn taak geacht hebben, ten gerieve van zijn koninklijke leerling, Alexander, een boekje met gezondheidsregelen op te stellen(1). De middeleeuwen zagen een overproduktie van dergelijke verhandelingen die kumuleren in het vermaarde *Flos Medicinae* of *Regimen Salernitanum*(2). De bloeitijd van de scholastiek kende in de kapittelscholen en abdijen veel 'clercken' die zich met geneeskunde bezighielden en uit de griekse en latijnse vakboeken hygiënische leefregelen en farmaceutische voorschriften tot één traktaat ekscerpeerden. Zo stelden Thomas van Cantimpré en Jacob van Maerlant na hem, encyklopedieën op waarin zij hygiënische verhandelingen verwerkten(3).

De renaissance deed het voort ofschoon onder de invloed van de universiteiten met hun in de wetenschap doorgevoerde differentiëring, de medische vakken stilaan het aandeel werden van gestudeerden uit de medische fakulteiten. Schreef de niet-medicus Ulrich von Hutten (1488-1523) geen belangrijk traktaat over de syfilis, en liet de medicus Gerolamo Cardano (1501-1576) over

(1) A.A. VERDENIUS, *Heimelykheid der Heimelykheden* (Amsterdam, A.H. Kluyt, 1917).
(2) A. CASTIGLIONI, *A History of Medecine* (New York, Alfred A. Knopf, 1947), blz. 309.
(3) J. VAN MIERLO, *Jacob van Maerlant* (Turnhout, Van Mierlo-Proost, 1946).

niet-medische problemen niet veel oorspronkelijks verschijnen? De humanisten met hun kosmopolitische levensgewoonten en met hun op de algemene kennis gerichte geest, waren vaak van een universele ontvankelijkheid die wijsbegeerte, godgeleerdheid, taalkunde, biologie, geneeskunde, literatuur, kunst en natuurwetenschap omvatte. Picco della Mirandolla's genie, hoewel wat aangedikt in de loop van de tijden, moge gelden als de illustratie van dat enorm geestelijk bezit.

In het skandinaafs-duits randgebied liet een man uit het grafelijk geslacht der von Rantzau zich als een van die universele geesten gelden. Hij was veldheer, historicus, diplomaat, astroloog, dichter, mecenas, stadhouder, en wijdde een van zijn talrijke geschriften aan de hygiëne.

We verwijzen naar de studies welke zich met de verschillende aspekten van deze von Rantzau hebben beziggehouden en beperken ons tot de bespreking van zijn hygiënisch traktaat dat enkele opmerkelijke kenmerken vertoont waarop nergens in de literatuur betreffende deze humanist de aandacht werd gevestigd.

Henricus Rantzovius (Heinrich von Rantzau) behoorde tot een oude familie uit Sleeswijk-Holstein; zijn vader Johannes R., generaal en goeverneur, was de eerste uit het geslacht die de reformatie aankleefde. Henricus werd te Steinberg op 13 maart 1526 geboren en overleed te Breitenberg op 31 december 1598[4].

Met Keizer Karel aan wiens hof hij zeven jaar in zijn jeugd had vertoefd, vocht hij vóór Metz. De keizer zelf, de koningin van Engeland, de koning van Denemarken, de steden Antwerpen, Hamburg, Danzig en Lübeck schoot hij reusachtige geldsommen voor. In de oorlog tegen Zweden legde hij grote moed en krijgsmanskunst aan de dag en in het tot standkomen van de Vrede van Lübeck in 1570, speelde hij de voornaamste rol; van 1556 tot aan zijn dood was hij goeverneur van zijn geboorteprovincie onder drie koningen.

Heel die tijd bleef hij een vriend van geleerden die hij edelmoedig steunde. Hij besteedde een groot deel van zijn aktiviteit aan de

(4) Sommigen schrijven op 1 januari 1599.

literatuur en de wetenschap; bij voorkeur ging hij om onder geestesgenoten met wie hij in zijn vorstelijke woning een akademie in stand hield. Ranzovius schreef over geschiedenis, krijgskunde, en genealogie; een zestal werken behandelen de astrologie; hij dichtte epigrammen en oden; zijn korrespondentie is van een bonte omvangrijkheid en behelst brieven van en naar koningen, naast missieven van en naar een keur van geleerden onder wie Justus Lipsius, Mercator en Tycho-Brahé(5).

***

Van Ranzovius' hygiënisch traktaat geeft de *Catalogue général des Livres Imprimés de la Bibliothèque Nationale* (Paris, 1937), t. 146, kol. 516 de volgende uitgaven op:

I. *Henrici Ranzovii*, *de Conservanda valetudine liber*, *in privatum liberorum suorum usum ab ipso conscriptus*, *ac editus a Dethlevo Silvio Holsato*, *In quo de diaeta*, *itinere*, *annis climactericis*, *et antidotis praestantissimis*, *brevia & utilia praecepta continentur*, *Lipsiae*, *imprimabat J. Steinman*, *typis Voegelianis*, *1576*, In 8°, pièces liminaires, 169 p., armoiries;
II. *1580. Altera editio. - Antverpiae*, *ex officina C. Plantini*, In 8°, 141 p., armoiries;
III. *1584. 3a ed.* - Ibid. In 8°, 143 p., armoiries;
IV. *1585. 3a ed.* - Ibid. In 8°, 143 p., armoiries;
V. *1596. 4a ed. - Seorsim accessit Guillielmi Grataroli... Francofurti*, *sumtibus Vae. P. Fischeri.* In 16°, 239 p.
VI. *1597. 6a ed. Seorsim accessit Guilielmi Grataroli... Francofurti*, *Typis N. Hofmanni*, *sumptibus haeredum J. Fisheri*, In 16°, 239 p.

De *British Museum Catalogue of Printed Books* (London, 1894), R-Ragwald, kol. 272 geeft op:

I. de uitgave Leipzig 1576;
II. een uitgave Leipzig 1580;

(5) CHR. G. JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten Lexikon* (Leipzig, 1751), Bd III, blz. 1902; *Enciclop. Universal Ilustr. Europeo-Americana*, Bd 49, blz. 677; M.G.L. FROBEN, *Epistolae Consolatoriae ad Henr. Ranzovium scriptae* (Frankfurt, 1574).

III. *Quinta editio*, *auctior... seorsim accessit G. Grataroli... Francofurti*, *1604*, in 16°

Indien die gegevens juist zijn, zouden er acht uitgaven van Ranzovius' verhandeling verschenen zijn. De katalogus van de *Bibliothèque Nationale* gewaagt van twee derde uitgaven, in 1584 en 1585, bij Plantin; hij vermeldt een zesde editie te Frankfurt in 1597, terwijl de katalogus van het *British Museum* een vijfde editie, Frankfurt 1604, aangeeft. Het komt ons veel juister voor dat er zes uitgaven van Ranzovius' verhandeling verschenen, waarvan twee gedeeld met een gelijkaardig traktaat van de italiaanse arts Grataroli.

De eerste uitgaaf van Ranzovius' *De Conservanda Valetudine Liber*, kwam te Leipzig in 1576 van de pers; voor die uitgaaf gaf de dichter Dethlev Silvius een paar bladzijden ten geleide mede[6].

De drie daaropvolgende uitgaven zouden reeds te Antwerpen op Plantin's persen gedrukt worden in 1580, 1584 en 1585[7]. Wat de schrijver ertoe aangezet heeft een drukker buiten het duitse gebied een opdracht te geven, ligt voor de hand. De soliede faam van *De Gulden Passer* kon voor degelijke uitvoering en ruime verspreiding instaan. We weten daarenboven dat de stad Antwerpen bij Ranzau, de schatrijke Kresus uit Sleeswijk-Holstein, grote geldsommen had geleend. Er waren dus geestelijke en stoffelijke affiniteiten tussen de Scheldestad en het Baltikum om Ranzovius met het humanistisch centrum waar Plantin aktief was, vertrouwd te maken. In de korrespondentie van Chr. Plantin vinden we twee brieven van deze laatste aan Ranzovius gericht[8]; het bewijst dat de schrijver en de drukker geen vreemden voor elkander waren.

Voorts moge als bewijs dat Ranzovius met de Plantijnse druk-

(6) Over Dethlev Silvius, cfr. JÖCHER's *Allgemeines Gelehrten Lexikon*, Bd II, kol. 964; hij was een Holsteiner, tijdgenoot van R., een diergenen welke in de kring van de humanist verkeerden; schreef latijnse oden.

(7) De *Index Librorum qui ex Typographia Plantiniana prodierunt. Antverpiae*, *ex Officina Plantiniana*, *apud Viduam et Filios Jo. Moreti*, 1615, blz. 31, blijft daaromtrent in het duister; hij geeft alleen de titel en het formaat op.

(8) J. DENUCÉ, *Correspondance de Chr. Plantin* (Antwerpen-'s-Gravenhage, 1920), dl VIII-IX, nrs 1126 en 1558.

kerij en met de familie van de aartsdrukker relaties onderhield, aangestipt worden dat de tekenaar en plaatsnijder Filips Galle, die veel voor Plantin werkte, de beeltenis van Ranzau graveerde en liet verschijnen in *Imagines L Doctorum Virorum qui bene de Studiis Literarum meruere*(9), waarvoor Fr. Raphelengius, Plantins schoonzoon, een inleiding schreef; plaat 31 geeft de afbeelding van Ranzovius, een van de mooiste uitvoeringen van het hele boek. Het onderschrift in latijnse verzen van Fr. Raphelengius luidt: *Ranzoviae cui non est cognita gloria gentis*? / *Henrici cui non gloria Ranzovii*? / *Qui genus antiquum varijs virtutibus ornat*, / *Vates et medicus*, *miles et Astrologus*. Bij de Plantins moet Ranzovius dus als een medicus aangemerkt geweest zijn; was het omdat hij over de hygiëne had geschreven?

***

We beschikten voor deze studie over de derde uitgaaf van Ranzovius' hygiënisch traktaat, die we in bruikleen ontvingen van het Museum Plantin-Moretus. Het eksemplaar is in een perkamenten kaft genaaid met op de rug de vermelding *Ranzovius. D. conserv. Valetud.*; 15,5 cm bij 10,5 cm., katalogusnummer A 424.

Het boekje telt 143 bladzijden. Fig. 1 toont de titelpagina. Dethlevius Silvius Holsatus schreef een voorbericht, gedateerd *Segebergae Anno 1573*, blijkbaar geschreven voor de eerste uitgaaf. Bladzijde 6 brengt een afbeelding van het grafelijk schild der von Ranzau, met in drie distichons de verklaring van dit schild; blz. 7, 8, 9 en 10 brengen vier puntdichten voor en over de auteur, van de hand van *Gregorius Bersmanus*, *Professor Acad. Lips. publicus* en *Christophor. Kellinghausen* geeft een verzentirade voor de lezer ten beste. Wie die dichters zijn, hebben we niet achterhaald; kennelijk zijn het vrienden van Ranzovius die met de overvloed van hun inspiratie de mecenas bedenken uit wiens overvloed zij hebben geput, maar poëzie is het niet.

De auteur schreef een *Prefatio ad Filios*; blz. 16 geeft een afbeelding van Ranzovius in wapendracht, met een spreuk van

(9) *Antverpiae*, 1587, door Galle zelf gedrukt en uitgegeven.

boven en een onderschrift met zijn adeltitels (fig. 2). De plaat draagt geen handtekening en nergens wordt de etser genoemd; ze vertoont een opvallende gelijkenis in de gravure met de plaat 31 uit de *Imagines L Doctorum Virorum*; we vermoeden een verwantschap met Filips Galle's naald. Een index van twee bladzijden somt de 59 hoofdstukken op.

Het voorbericht van Dethlev Silvius verhaalt hoe het geschrift in druk werd gegeven. Hij richt zich tot de zonen van Ranzovius voor wie het traktaatje werd opgesteld. Onder het snuffelen in de grafelijke biblioteek was het scriptum in zijn handen gekomen; het bleek zo interessant te zijn dat om toelating tot publiceren werd verzocht. Tijdens de ziekte waaraan hij in zijn jeugd leed, was Ranzovius er toe gebracht het werkje te schrijven. Het zal bevreemdend voorkomen dat de graaf, die toch geen arts is, een geneeskundig onderwerp behandelt, doch de geschiedenis getuigt hoe voortijds heroën, koningen, zelfs de apostelen zich met geneeskunst bezig hielden, o.m. Euphorbius, Attalus, Mithridates, Cato de Oudere, Pompeius, en ook Christiaan III van Denemarken. Het moge dan een parel te meer zijn aan de kroon van een geleerde vader.

Het moet de tijdgenoten als iets ongewoons opgevallen zijn, dat Ranzovius aan de geneeskunde een geschrift wijdde. Eén van de bovenvermelde rijmelaars die met zijn inspiratie geen weg wist, besteedt een respektabel aantal distichons om hetzelfde feit vast te stellen en goed te praten.

In de *Praefatio* richt Ranzovius zich tot zijn zonen en komt op datzelfde tema terug: ‘Ons lichaam is de tijdelijke behuizing van onze ziel; plicht is het voor dat kranke lichaam zorg te dragen. Om u daarin behulpzaam te zijn heb ik dit boekje geschreven en ten allen kante bij geneeskundigen de nuttigste dingen bijeengegaard. Ik heb mij er vooral op toegelegd bondig te zijn zoals Celsus dat ook in zijn boek *De Re medica* doet. Aanvaardt dus dit geschrift als een geschenk van uw vader; bewaart het zorgvuldig en schikt er u naar, het zal zeer nuttig zijn, zoals het ook aan mij uitstekende diensten heeft bewezen. In mijn jeugd leed ik aan astma, de erfelijke kwaal van de Ranzaus; door te leven zoals

ik het hier neerschrijf, heb ik mij kunnen bevrijden van de kwaal en geniet ik thans van een tamelijk goede gezondheid. Ik zal u vooral die dingen aanwijzen, die het lichaam ondermijnen en ten grond richten, en voor welke gij u in het bijzonder dient te hoeden.'

***

Van het eerste hoofdstuk af beklemtoont de schrijver de verderfelijke invloed van een ongeordende levenswijze op het menselijk organisme; die levenswijze moet daarom niet losbandig zijn, zelfs het ontbreken van regelmaat in de levensgewoonten, in de voeding, in het werk en in de rust, in de ontspanning en het spel, in de jacht, in de liefde en in de hartstochten is uit den boze. Ranzovius werpt zich op als kampioen van orde en regelmaat; hij houdt voor, zonder het nadrukkelijk te schrijven, aan het lichaam die zorgen te besteden waarvan de gekultiveerde griek zoveel werk maakt. Lichamelijke uitspattingen waaraan men zich overgeeft blijven nooit ongewroken. Hij aanziet de ziekte voor een weerwraak van de gekrenkte natuur; hij zoekt geen natuurlijke verklaring voor de ziekelijke afwijkingen die de irrationele levenswijze in de organen teweegbrengt, maar houdt zich aan de bovennatuurlijke etiologie van het ziekteproces. Die bovennatuurlijke kausale faktor van de ziekten is de eerste en de voornaamste; de tweede oorzaak is de funeste invloed van de hemellichamen en de slechte gesteldheid van de lichaamskonstitutie.

Eén uitdrukking komt immer terug onder de pen van Ranzovius en wordt door hem aan het begrip 'ziekte' als een korrelatie vastgekoppeld. Hij spreekt onveranderlijk van *caussa morborum et destructionis depravationisque corporum nostrorum*(10) - de oorzaak van de ziekten, alsmede van het te gronde gaan en van het bederven van onze lichamen. Over heel zijn traktaat worden het begrip 'ziekte' en het begrip 'lichamelijk verval dat op de volkomen aftakeling uitloopt' bij elkander geplaatst. Het hoofdtema van Ranzovius' hygiënisch systeem luidt: laten we de *dexter*

(10) Cfr. blz. 17.

ordo et modus, de rechte orde en de maat, in ons leven leggen, zo zullen we de *mutatio*, *destructio et corruptio* - de aftakeling, de vernietiging en het verderf - vermijden[11].

Dat tema klonk ongewoon in de toenmalige gezondheidstraktaten en werd nimmer zo pregnant tot leidmotief van een hygiënische verhandeling genomen. Het is maar jammer dat Ranzovius in de formulering van zijn programma een onwetenschappelijke nadruk legt op het bovennatuurlijke en op de geheimzinnige invloed van de hemellichamen alsof, volgens het juiste koncept van Thomas Aquinas, het bovennatuurlijke niet eerst en vooral de natuur onderstelt en alsof Hippokrates niet afgerekend had, vier eeuwen vóór Chr., met de bovennatuurlijke oorsprong van de ziekten.

Ranzovius' gezondheidszorg kan geen aanspraak maken op specifieke of nieuwe metodes; zijn traktaat is een verzameling van leefregelen en diëetvoorschriften die kennelijk uit de geneeskunde van de oudheid met het oog op de individuele lichaamsgezondheid door een medisch ingesteld filosoof tot een kompendium werden samengebracht; het was bedoeld om in het bereik van ontwikkelde en gegoede leken te zijn. In die zin werd het al te klaarblijkelijk opgevat en uitgewerkt.

Ranzovius snijdt in zijn verhandeling alle problemen van de individuele hygiëne aan, maar men zal steeds in alles maat houden: *Et hoc loco generale praeceptum repetendum est*, *quod in cibo*, *potu*, *labore*, *somno*, *et vigilia*, *denique in Venere mediocritas omnino sit servanda*[12]. Om het ten overvloede voor zijn zonen te demonstreren, heeft hij alle auteurs nagelezen, zal hij bij voorkeur de niet-geneesheren onder hen aanhalen, alsof hij zich wilde dekken voor de opmerking: wat hebt gij daar nu meer over te vertellen dan iemand die vakkundig onderlegd is?

De vraag naar gezondheidsboekjes was in de renaissance en met het humanisme waarvan de beoefenaars opgingen in de kultus van de oudheid zeer groot. Medici schreven er af en toe

(11) Cfr. blz. 20.
(12) Cfr. blz. 72.

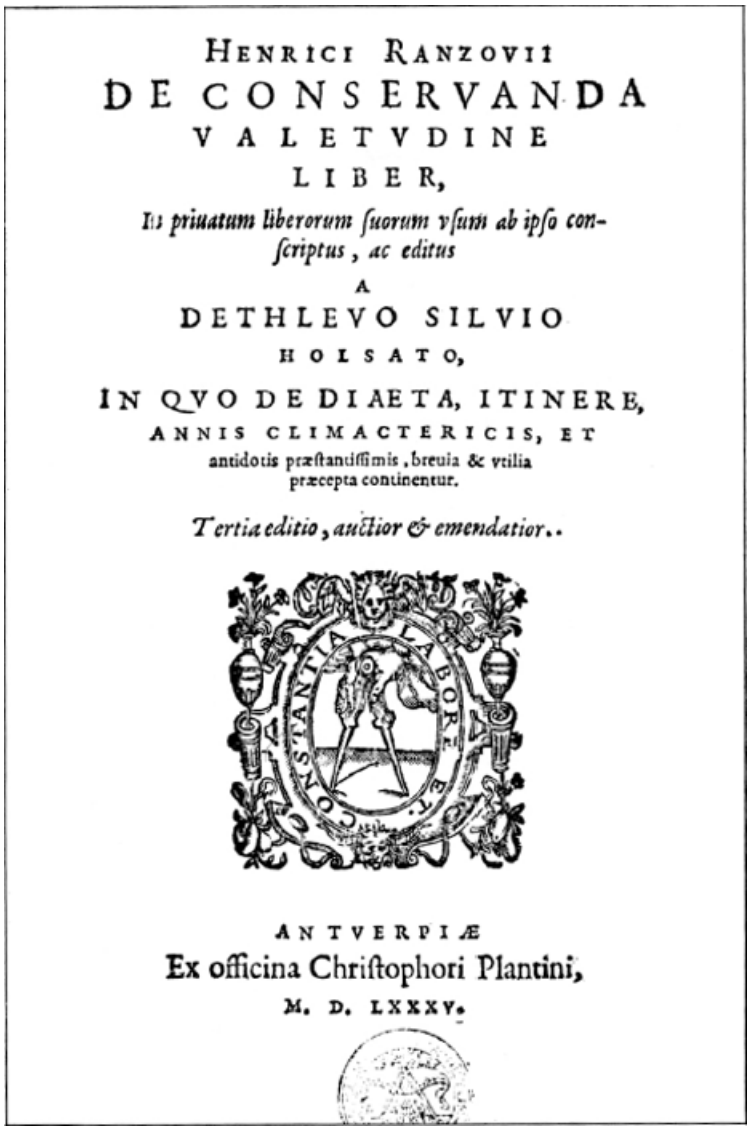

HENRICI RANZOVII
DE CONSERVANDA
VALETVDINE
LIBER,
In priuatum liberorum ſuorum vſum ab ipſo conſcriptus, ac editus
A
DETHLEVO SILVIO
HOLSATO,
IN QVO DE DIAETA, ITINERE,
ANNIS CLIMACTERICIS, ET
antidotis præſtantiſſimis, breuia & vtilia
præcepta continentur.
Tertia editio, auctior & emendatior..

CONSTANTIA LABORE

ANTVERPIÆ
Ex officina Chriſtophori Plantini,
M. D. LXXXV.

Fig. 1. - Titelpagina van Ranzovius' hygiënisch traktaat.

FORTIOR EST QVI SE, QVAM QVI
FORTISSIMA VINCIT MOENIA NEC
VIRTVS ALTIVS IRE POTEST
HINRICVS · RANTZOVI9 IOH: RANTZOVII
F. REGIS DANIÆ IN DVCATIBVS SLESVI
HOLSATIÆ AC DITMARSIÆ VICARI9 PRÆ:
FECT9 SEGEBERGENSIS DNS IN BREDEN:
BERG RANZOVISHOLM WANDESBVRGI
TVSCVLABRANI NVSCOV ET MELBECK.

Fig. 2. - Afbeelding van Ranzovius, waarschijnlijk door F. Galle gegraveerd; zie blz. 16 van het traktaat.

een als om uit te rusten van zwaardere opgaven, en een echt humanist vond dat een kolfje naar zijn hand. Is het te verwonderen dat Ranzovius opging in hetzelfde streven? Men moest toch in de geneeskunde niet gestudeerd hebben om die algemeen bekende dingen op een oorspronkelijke manier voor te stellen, om recepten tegen slapeloosheid, kaalhoofdigheid, obstipatie uit te schrijven, om Petrus Aponensis' likkepot tegen hartbezwaren aan te bevelen, om pastas te leren bereiden die een zeer bekende, maar niet genoemde hertogin gebruikte om haar tanden wit als sneeuw te maken, om een drankje te mengen dat de heer Hieronymus Brunswick zijn leven lang gebruikt had en hem tot zijn honderd en tiende jaar een schitterende gezondheid heeft bezorgd. Het was allemaal en altijd door Ranzovius afgekeken waar hij het ook ontmoet had, maar het was zodanig uitgekozen dat het paste in het kraam van zijn primordiale stelling: ik heb het beproefd, ik heb er mij goed bij bevonden, waarom zoudt u, mijn waarde zonen, het uw vader niet nadoen? Maat houden is de gulden regel van elke hygiëne. De Horatiaanse *mediocritas* heeft nooit een beter verdediger gehad dan Ranzovius met zijn gezondheidsboekje.

***

Een tema dat zo een universele belangstelling genoot in de zestiende eeuw als de individuele hygiëne, op het ogenblik dat het individu zich vrijvocht van vele middeleeuwse beklemmingen, had de humanist Ranzovius aangegrepen. Dat hij voor het publiceren van een geschrift dat zijn eigen vizie op het probleem vertolkte een beroep deed op de grote aartsdrukker der Nederlanden, moet voor een teken van die tijd aangezien worden.

Dat het gezondheidstraktaat een zekere opgang maakte en zes uitgaven kende in de loop van het laatste kwart der humanisten-eeuw getuigt van zijn gewildheid. Plantin heeft met deze uitgave het zijne bijgedragen om aan de vraag naar hygiënische verhandelingen te voldoen. Hij heeft in Ranzovius een auteur getroffen die een zeer leesbaar en handzaam geschrift op een oorspronkelijke manier opgesteld had. Er zat geen medicus achter de schrijftafel

wanneer dit gezondheidsboekje geredigeerd werd, maar een algemeen gekultiveerd man, die zoveel uit de boeken van Galenus, Avicenna, Rhazes en andere herauten van de medische oudheid en middeleeuwen had samengelezen dat hij daarmee zijn gelijkbesnaarde tijdgenoten hoopte van dienst te zijn. Ranzovius, eksponent van een renaissanceïdeaal, bleef met zijn gezondheidsboekje in één humanistische samenklank met al zijn andere gewrochten.

Une édition plantinienne d'un traité d'hygiène de H. Ranzovius

Le mécène Henri de Rantzau (Henricus Ranzovius), originaire du Slesvig-Holstein, qui a brillé simultanément sur le front de l'historiographie, de la poésie, de la diplomatie, de l'astrologie et de l'art militaire, est également l'auteur d'un traité d'hygiène dont la troisième édition sortit des presses de Plantin à Anvers en 1585. Manifestement inspiré des auteurs médicaux gréco-romains et arabes, ce traité n'est pas l'oeuvre d'un médecin mais d'un humaniste, émule du savant universel et cosmopolite tel que le seizième siècle se glorifie d'en posséder plusieurs. Ranzovius se fait le défenseur d'une hygiène individuelle en s'inspirant de la *aurea mediocritas* d' Horace: ‘Évitons à tout prix les écarts de régime et des régles de vie qui ostensiblement portent préjudice aux bonnes fonctions de notre organisme et de notre esprit’ tel est le thème majeur de la monographie de Ranzovius. Toute maladie est considérée par lui comme la conséquence d'un trouble de l'équilibre idéal que la divinité, l'interférence des astres et les bonnes dispositions créent en chacun de nous. Ce thème lui avait été inspiré au cours d'une maladie d'adolescence qui l'avait condamné à l'inaction et dont il a souffert sa vie durant (asthme). Le traité d'hygiène de Ranzovius illustre une fois de plus l'universalité de cet esprit magnifique qu'incarnent les humanistes tant médicaux et autres au seizième siècle; ils ont pour ainsi dire transsubstantié l'homme grec et ses idéals au delà de la renaissance.

De Antwerpse graveur Filips Galle en zijn kroniekje over de opstand (1579)

door Dr B.A. Vermaseren
(*Breda*)

In 1580 publiceerde de Frankfurter uitgever Sigismund Feyerabend een tweedelig werk in één band onder de titel *Annales*, *sive Historiae rerum Belgicarum.* Het bevatte een herdruk van verschillende grote en kleine geschiedboeken over de Nederlanden. Daaronder bevond zich ook een *Brevis rerum in Belgio ab anno 1566 usque ad annum 79 gestarum designatio* van de hand van de in de titel genoemde Galle.

Dit vrij onbekende kroniekje biedt de gelegenheid iets te weten te komen over de politieke houding van zijn maker, over wie men, al met al, nog weinig van belang weet! Filips Galle, die te Haarlem bij Dirck Volkert Coornhert het vak geleerd heeft, moet zich omstreeks 1560 te Antwerpen gevestigd hebben. Dáár had hij althans vóór 1564 de werkplaats, welke een middelpunt is geweest van kunstenaars, die in de beroemde meester-graveerder eerbiedig hun meerdere erkenden. En in de Scheldestad is hij ook na een arbeidzaam leven in 1612 overleden(1). Galle heeft dus de vele wisselvalligheden beleefd, die de revolutie van Oranje meebracht: eerst in 1576 de schijnbare totale overwinning, dan in 1579 de

(1) F. SWEERTIUS, *Athenae Belgicae...* (Antverpiae, 1628), blz. 642; J. DENUCÉ, *Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn* (2 dl., Antwerpen, 1912-1913), I, blz. 221-227; Filips' oudste zoon Theodoor werd te Antwerpen gedoopt op 16 Juli 1571: H.F. BOUCHERY en F. V.D. WIJNGAERT, *P.P. Rubens en het Plantijnsche Huis* (Antwerpen-Utrecht, 1941), blz. 70. Over Filips Galle bestaat slechts één artikel, nl. J.B. VAN DEN BEMDEN, *De familie Galle* (De Vlaemsche School, VI, 1860), blz. 27-28; 34-36).

kentering en in 1585 de omkeer, wanneer Alexander Farnese de kroon op zijn werk zet door Galle's woonplaats onder de obediëntie van de Spaanse koning terug te brengen.

Een origineel latijns exemplaar van de door Feyerabend afgedrukte tekst der *Brevis designatio* is niet bekend geworden. Gelukkig doet Galle zelf in de hierna te bespreken vertaalde edities enige mededelingen, die ontstaan en opzet van het oorspronkelijke toelichten.

De auteur liet het geschriftje op het eind van 1578 voor het eerst verschijnen, en wel in het Latijn, als uitleg bij een kaart der Nederlanden, die het verloop van de opstand in beeld moest brengen. Zulke kaarten kwamen wel meer voor en Galle's idee was niet nieuw: hij had al met Frans Hogenberg en George Braun op dit terrein samengewerkt(2). Het is spijtig te moeten constateren dat tot op heden geen enkel exemplaar van deze kaart te voorschijn gekomen is. Hoogstwaarschijnlijk wordt er wel in de rekeningen van Plantijn op gedoeld; daar komt vanaf 10 December 1578 veelvuldig de naam *Belgica* voor(3). De kaart is vrij groot geweest, want de vertalingen van de kroniek hebben plaats gehad in klein-octavo formaat om diegenen te gerieven, die geen plaats hebben om de kaart op te hangen of die hem niet in de hand kunnen houden.

Kaart en tekst waren - blijkens mededelingen in de dedicatie der vertalingen - opgedragen aan aartshertog Matthias van Oostenrijk, die sinds 20 Januari 1578 door de Staten-Generaal officieel tot landvoogd was uitgeroepen(4). Het verhaal zelf is vrij kort: het bestaat uit losse, dikwijls weinig samenhangende,

(2) Zie over zulke kaarten B.A. VERMASEREN, *De katholieke Nederlandsche geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe eeuw over den opstand* (Maastricht, 1941), blz. 99-101.

(3) DENUCÉ, *t.a.p.*, I, blz. 224-225; E. DE BUSSCHER in BNB., s.v. GALLE, PHIL. Ik heb de kaart tevergeefs gezocht in Kon. Bibl. Brussel, Alg. Rijksarch. Brussel, Sted. Prentenkab. Antwerpen, Mus. Plant-Mor. Antwerpen, Stadsarch. Antwerpen. Ook in het Oesterreichiches Staatsarchiv te Wenen heeft men, blijkens gedane mededeling, niets kunnen vinden.

(4) J.C.H. DE PATER, *De Raad van State nevens Matthias* (*1578-1581*) ('s-Gravenhage, 1917), blz. 48-51 geeft een uitvoerig exposé van de feiten.

beknopte berichtjes, die juist voldoende geven ter toelichting bij een kaart. Een persoonlijke noot ontbreekt niet, want, bij een mededeling over de plundering van Antwerpen door de woedende Spaanse troepen, zegt Galle, dat hij zelf toeschouwer was en zelfs deel had in deze algemene ramp. De aantekeningen eindigen met het feit, dat opgestane Waalse vendelen Menen innemen (20 Oct. 1578) en dat Johan Casimir aanrukt en zich op 26 Augustus bij het Staatse leger voegt. Het geheel is hevig en onverbloemd anti-spaans, wel te begrijpen bij een inwoner van een stad, waar de regering van de opstandige beweging was gevestigd en waar men de ellende van de roof- en moordpartij nog lang niet te boven was gekomen(5).

Galle's uitgave moet nog al in de smaak zijn gevallen. Naar eigen zeggen ontving hij het verzoek om het kroniekje in het Frans en Nederlands te vertalen; hetgeen hij dan gedaan heeft. Allereerst volgde in klein-octavo (60 blz.) de Nederlandse uitgave onder de titel *Een cort verhael van de gedincweerdichste saken die in de xvij. Provincien vande Nederlanden van daghe tot daghe geschiet zijn/ sedert den iare ons Heeren M.D.LXVJ. totten iare M.D.LXXJX. T'Antwerpen*, *By Christoffel Plantijn voor Phlips Galle. M.D.LXXIX*(6). Ditmaal is de opdracht gericht tot Jean de Bourgogne, heer van Froidmont of Fromont, lid van de pasopgerichte Raad van State nevens Matthias. Ter motivering van de dedicatie zegt schrijver o.m. dat zijn edele beschermer altijd geleerden heeft ondersteund. Bovendien heeft hij bewezen vrij te zijn van alle passies. Immer heeft hij het vaderland met een zuiver geweten gediend en hij staat bekend als een ‘natuerlick beschermheere ende onderstant van goede ende eerlicke persoonen/ ende een toevlucht ende troost van aerme ende benaude menschen’.

(5) Om te achterhalen wanneer Galle permissie heeft gevraagd om zijn kaart te drukken heb ik, overigens tevergeefs, enige banden met requesten uit het Fonds Papiers d'Etat et de l'Audience in het ARA. te Brussel nagezien, nl. nr 568, 569 en 570 (over 1 Sept. 1578 tot 1 Maart 1579).

(6) Het boekje is zeer zeldzaam. In Nederland is één exemplaar aanwezig te Leiden, Bibl. Rijksuniv. België bezit drie exemplaren, waarvan twee in de Kon. Bibl. Brussel, en één in het Mus. Plant-Mor. Antwerpen. Ze zijn alle drie precies aan elkaar gelijk.

De ondertekening dateert van 1 Januari 1579, hetgeen er op duidt, dat de vertaling in de loop van December gereed kwam. Matthias keurde op 5 Januari 1579 druk en verspreiding goed.

Jean de Bourgogne, van wie Galle hier zoveel goeds zegt, was een van de vele kinderen van Charles de Bourgogne, een jongere telg van Boudewijn (van Rijsel), een natuurlijke zoon van Filips de Goede. Deze Boudewijn had in 1503 Froidmont gekocht, een leen van de graaf van Namen. Charles nu erfde dit goed in 1519 van zijn oudere broer Maximiliaan, toen deze abt van Middelburg werd(7). Charles († 1538) was gehuwd met Margaretha van Werchin, dochter van Nicolaas de Werchin, drost van Henegouwen. Van de negen kinderen uit dit huwelijk, die allen geziene gasten aan het hof waren, was Jacques de oudste zoon (later gehuwd met Yolande van Brederode) en Jean, die ons hier bezig houdt, de derde. Jacques erfde van een oom Fallais bij Hoei, terwijl hij reeds tal van andere goederen bezat(8). Ofschoon de vader van deze uitgebreide familie een vroom katholiek was, neigden de kinderen allen over tot het Calvinisme. Jacques had te Leuven gestudeerd, was een bewonderaar van Erasmus en stond in zeer nauwe relaties met Calvijn. Het kasteel te Fallais werd aldus een plaats, waar de broers en zusters regelmatig met geloofsgenoten in stilte bijeenkwamen om predikaties te horen en godsdienstoefeningen te houden. De regering liet echter enige leden der familie arresteren en sprak in 1546 over Jacques, die had kunnen vluchten, de verbanning voor eeuwig uit en confisceerde zijn goederen(9). Ook Jean werd door aangifte van zijn zuster Françoise van ketterij overtuigd en, daar hij niet zo gelukkig was geweest

(7) Deze Maximiliaan van Bourgondië dient niet te worden verward met de gelijknamige stadhouder van Zeeland, de heer van Vere.

(8) Een complete stamboom van de familie kan men vinden bij J. FICHEFET, *Histoire de Jemeppe-sur-Sambre et Froidmont.* (Namur, 1937), blz. 56. Zie ook E. POSWICK, *Les seigneurs de Fallais de la maison de Bourgogne* (Bulletin de l'institut archéologique Liégeois, XIX, 1886, blz. 301-322).

(9) Over hem en de hele familie kan men uitvoerig lezen bij L. GALESLOOT, *Jacques de Bourgogne*, *seigneur de Falais*, *et sa famille. Un épisode des poursuites contre les sectaires aux Pays-Bas* (Revue Trimestrielle, XXXIV, 1862, blz. 5-51), aan te vullen door POSWICK, *t.a.p.*, blz. 322-336. Over de confiscatie der goederen ook stukken vermeld in M. BRUCHET, *Archives départementales du Nord. Répertoire numérique. Série B (Chambre des Comptes de Lille)*, I (Lille, 1921), nrs 19499, 19500.

om te ontsnappen, in 1549 ter dood veroordeeld; zijn goederen werden eveneens in beslag genomen. Een moment vóór de terechtstelling wilde Karel V echter het leven van zijn bloedverwant sparen; hij liet hem opsluiten in de abdij van Lessies. Hier werd Jean een voorbeeld van vroomheid voor allen, zodat Philips II hem begenadigde en zijn bezittingen terug gaf[10]. In 1559 is hij gehuwd met Louise de Croy, de weduwe van Maximiliaan van Bourgondië, heer van Vere, die in 1558 gestorven was. Toen nu in 1577 Don Juan Namen overrompelde was Jean de Bourgogne daar plaatsvervangend gouverneur voor Charles van Berlaymont, heer van Hierges. Hij was over deze aanslag, die hij misschien als een persoonlijke belediging beschouwd heeft, zó verstoord, dat hij in het verzet tegen de landvoogd aanstonds de zijde van de Staten van Brabant en de Staten-Generaal koos. Al van 16 October 1576 af had hij de zorg voor de uitvoering der resoluties van de Staten-Generaal[11], waarin hij zetelde als afgevaardigde voor de adel van Namen, zodat zijn openlijk partij-kiezen geen verbazing kan wekken. Gedurende de dan volgende jaren heeft Jean de Bourgogne een niet onbelangrijke rol in de politiek gespeeld. Toen de Raad van State naast Matthias werd ingesteld, werd hij lid van dit hoge college. Eind 1578 en begin 1579 werd hij met de Antwerpse secretaris W. Martini naar Anjou gezonden[12]. Op 18 Januari 1580 werd hij dan chef van de Raad van Financiën, eerst voorlopig en na een jaar definitief. Op 19 Juni 1581 legde hij

(10) Over Jean en zijn veroordeling: GALESLOOT, *t.a.p.*, blz. 38-51. Over hem ook J. FICHEFET, *La seigneurie de Froidmont au 16e siècle et son cartulaire* (Annales de la Société archéologique de Namur, XLIV, 1943-44, blz. 61-118).

(11) R. BIJLSMA, *De regeeringsarchieven der Geünieerde en der Nader Geünieerde Nederlandsche Provinciën*, *1576 September - 1588 Mei* ('s-Gravenhage, 1926, blz. 23-24); N. JAPIKSE, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*. I ('s-Gravenhage, 1915), blz. 3.

(12) Een aardige bijzonderheid is de volgende: op voorstel van de heer van Fromont werd op 21 Febr. 1578 door de Raad van State beslist, dat er in het kasteel van Fallais tien soldaten zouden worden gelegerd. Het kasteel was in het bezit van Charles de Bourgogne, een broer van Jean. Charles verzoende zich in 1587 met de koning (JAPIKSE, *t.a.p.*, II, blz. 155, 187-188).

het lidmaatschap van de Raad van State weer neer[13]. In April 1583 behoorde hij zelfs tot de weinige intimi, die aanwezig waren bij het huwelijk van Oranje met Louise de Coligny te Antwerpen[14]. In 1585 is hij dan overleden; wij weten niet zeker of hij zich toen met de koning had verzoend[15].

Het *Cort Verhael* van Galle, dat dus aan een voornaam regeringspersoon was opgedragen, wijkt in sommige opzichten van de latijnse tekst af. Het is in het algemeen wat uitgebreider en loopt door tot eind December 1578. Meermalen komt de auteur uitdrukkelijk op voor de handhaving der privileges, doordat hij telkens zegt, dat ze geschonden zijn, zo bv. bij het gevangenzetten van Egmont en Horn. Schrijver is Matthias, 'edel man gesonden door God tot nut van de staat', welgezind; zijn aankomst in November wordt breed verhaald. Verder is het boekje onversneden anti-spaans gebleven.

Een merkwaardig verschil met de latijnse tekst wordt gevonden bij de behandeling van 1569. Daarvan zegt Galle min of meer geheimzinnig: 'Van den iare 1569 t'ghene dat weerdich te schriven is/ wort hier om zeker reden wtgelaten ende gheremitteert tot de generale Historie'. Deze woorden vinden een nadere verklaring in een nawoord tot de lezer. Daarin wil schrijver hen waarschuwen, die menen dat de meegedeelde feiten niet helemaal waar zijn of die oordelen, dat de stijl meer verzorgd had moeten zijn. Men bedenke dan dat de blaam hiervoor niet op Galle terug valt, want hetgeen hij voorlegt is 'meest ghetrocken' uit stukken, die Dr Roy in handen gegeven zijn 'om te beschrijven de generale Historie vande Nederlanden, de welcke hij onder handen heeft...' en waarvan derhalve niet meer dan het hier gebodene wordt gepubliceerd 'waerinne dat hy my heeft gherieft tot tghemeyne proffijt...'

Die Dr Roy was de jurist Dr Gilbert Roy of Regius uit Nozeroy

(13) DE PATER, *t.a.p.*, blz. 125, 136. In 1582 en 1584 diende Jean de Bourgogne bij de Staten-Generaal nog requesten in om betaling van zijn honorarium als lid van de Raad van State (JAPIKSE, *t.a.p.*, III, blz. 481 nt 2; IV, blz. 674 nt 2).

(14) CALENDAR OF STATE PAPERS, Foreign Series, 1583 (London, 1913), nr 220, blz. 238.

(15) In BRUCHET, *t.a.p.*, nr 3574 en 3577 staat een Jean de Bourgogne genoemd als troepenaanvoerder in dienst van Spanje voor de jaren 1582 en 1584.

in Bourgondië, een beschermeling van Oranje[16]. Hij was in deze jaren woonachtig te Antwerpen, waar hij begin 1578 en medio 1579 vergeefse pogingen deed om door de Staten-Generaal tot officieel historiograaf benoemd te worden. Later werd Roy door de Staten-Generaal aangezocht om een oordeel te geven over een door Gerard van Prouninck of Van Deventer opgestelde *Justification des Estats du Païs contre le Roy d'Espagne et pour le Duc d'Anjou*, welke geschriftje overigens, naar het schijnt, nimmer gedrukt is.

Met dat al werpt dus het ontstaaan van Galle's kroniekje wel enig licht op zijn ideeën en kennissenkring in deze jaren: Galle werkt in dienst van de Oranje-propaganda[17].

Bijna twee weken na de Nederlandse uitgave was de Franse voor verspreiding gereed. In de loop van de opdracht zegt Galle, dat 'l'oeuvre n'a pas si tost été publié, que quant et quant je n'aye esté importuné de le mettre en françois'. Het boekje verscheen in klein-octavo formaat van 52 bladzijden[18]. Er is een nauwe aansluiting te bespeuren bij de Nederlandse tekst, met twee kleine uitbreidingen. De eerste uitbreiding betreft het beleg van Haarlem: met betrekking hierop wordt verteld, dat na de inname van de stad door Alva de garnizoenscommandant Rossini werd onthoofd, hetgeen de Nederlandse editie verzweeg. Vervolgens laat de Franse tekst Bossu een aanval doen op het stadje Aerschot (blz. C_4^r), hetgeen men niet in het voorbeeld terug vindt (blz. C_8^r). Bovendien is een klein verschil te constateren. De Nederlandse druk vertelt, dat Marnix van St Aldegonde 'ende een persoon van aanzien' naar de Rijksdag te Worms werden gezonden; de Franse tekst

(16) B.A. VERMASEREN, *Dr Gilbert Roy of Regius*, *een gunsteling van Prins Willem van Oranje* (Bijdr. Gesch. Nederl., X, 1955-56, blz. 40-68).

(17) Het is mogelijk, dat Roy ook de kaart van Galle ontworpen heeft.

(18) *Sommaire annotation des choses plus memorables aduenues de jour à autre és XVII. prouinces du païs-bas*, *dés l'an LXVI. iusques au premier jour de l'an LXXIX. A Anvers*, *Pour Philippe Galle. M.D.LXXIX.* Ook een beschrijving in C. RUELENS et A. DE BACKER, *Annales Plantiniennes* (Bruxelles, 1865), blz. 207-208. Deze uitgave is vrij zeldzaam. Exemplaren vond ik in Kon. Bibl. Brussel, Univ.-Bibl. Gent, Mus. Plant-Mor. Antwerpen, Stadsarch. Antwerpen. Geen in Nederland!

spreekt alleen over Marnix en laat dat woordje ‘ende’ weg, zodat 'sPrinsen medewerker met een bijzonder epitheton ornans versierd wordt.

De Franse uitgave heeft, behalve de dedicatie aan Jean de Bourgogne, dd. 1 Jan. 1579, eveneens het nawoord tot de lezer, waarin de verklaring over Roy is opgenomen en bovendien nog een speciaal voorwoord, dd. 12 Jan. 1579. In dit voorwoord staat o.m. de reeds boven meegedeelde verklaring, dat Galle de tekst van zijn kaart apart drukt ten dienste van het publiek. In de opdracht kan men in afwijking van die in de Nederlandse versie nog lezen, dat Galle graag de Franse vertaling verzorgd heeft ten behoeve van het algemeen welzijn, opdat de vreemde naties, die momenteel tot onze hulp geroepen zijn en die geen Latijn verstaan, zullen weten onder welke rampen, wreedheden en tyrannieën wij lijden ‘et dont un chacun bon patriot en doit avoir ressentiment’; de rechtvaardigheid en rechtmatige verdediging van onze zaak ziende, zullen zij ons helpen.

Deze Franse uitgave schijnt het zeer goed gedaan te hebben. Er is nog een tweede editie nodig geweest om aan de vraag ernaar te voldoen. Zij verscheen in een omvang van 46 blz. en had het uiterlijk van een zelfstandig geschiedkroniekje gekregen[19]. Het woord tot de lezer van 12 Jan. 1579 is gebleven, doch het nawoord over Roy is weggelaten en in verband daarmee ook de opmerking bij het jaar 1569. De dood van Rossini en Bossu's aanval op Aerschot zijn weer verdwenen. Bovendien is het uitvoerig bericht van Matthias' komst van 21 November 1577 ineens heel kort geworden. Het is niet duidelijk of deze inkorting samenhangt met de vermindering van Matthias' invloed in de loop van 1579. Hij wordt nog wel genoemd ‘l'ange et noble esprit duquel Dieu par sa grâce veuille advancer à l'utilité de la république’. Men is geneigd hieruit te besluiten, dat Galle nog niet zag dat de ster van de Oostenrijker aan het dalen was.

(19) De titel bleef dezelfde. Er is mij slechts één exemplaar bekend, aanwezig in de Kon. Bibl. Den Haag (W.P.C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek.* I, 's-Gravenhage, 1889, nr 403).

Het bovenstaande bewijst wel, dat Galle, zoals zovele anderen, hetzij van harte, hetzij omdat de tijd zo was, meegegaan is met de in 1579 heersende stromingen te Antwerpen. Het vindt een krachtige steun in het feit, dat hij op 1 October van dit jaar een Christuskop tekende, met het bijschrift ‘Geen vruecht/ Sonder deucht’, in het *album amicorum* van Jacob van Marnix, de zoon van Filips[20]. Na de overgave van de stad zijner inwoning aan Parma, is Galle niet weggetrokken. Hij schijnt dan aan de gestelde eisen van katholiciteit en politieke betrouwbaarheid ten genoege van de regering voldaan te hebben.

Le graveur anversois Filips Galle et sa petite chronique au sujet des troubles (1579)

Le graveur anversois Philippe Galle est un personnage peu connu.

En 1578-1579 il publia une carte avec une petite chronique latine mentionnant les faits divers du commencement de la guerre de 80 ans. Cette chronique a été traduite en français et en néerlandais; aujourd'hui elle est presque introuvable.

Elle nous apprend par son dédicace à Jean de Bourgogne, personne d'importance dans le milieu révolutionnaire, ainsi que par son contenu qu'en 1579 l'auteur était anti-espagnol et pro-orangiste. Ce fait se trouve confirmé par un dessin de Galle dans l'album amicorum de Jacques de Marnix, fils de Philippe de Marnix de St.-Aldegonde.

(20) G. KALFF, *Verslag van een onderzoek in Engelsche bibliotheken in het jaar 1910* ('s-Gravenhage, 1911), blz. 24.

Deux bibliophiles: Corneille-François Nelis et Paul-Antoine Wins

par C. de Clercq
(*Anvers*)

Une curieuse correspondance de la fin du XVIIIe siècle est celle échangée entre Corneille-François Nelis, vicaire-général de Tournai, ensuite évêque d'Anvers, et Paul-Antoine Wins, étudiant en théologie à Louvain, puis bibliothécaire et secrétaire du prélat. Avec une générosité dont nous lui sommes vraiment reconnaissant, Mr le juge honoraire Camille Wins, de Mons, nous a fait don de 59 lettres adressées par Nelis à Paul-Antoine Wins: 3 de 1782, 5 de 1783, 8 de 1784, 1 non datée mais antérieure à 1785, 5 de 1785, 3 de 1786, 1 de 1787, 5 de 1788, 3 de 1790, 8 de 1791, 2 de 1792, 5 de 1793, 8 de 1794, 1 de 1795, 1 de 1796; les lettres de 1794 datent des mois de janvier-mars, s'occupent d'un conflit entre Nelis et Wins d'une part, le chapitre collégial de Saint-Pierre à Turnhout d'autre part, et sont cousues en un cahier spécial de pièces concernant ce litige[(1)]. Une lettre de Nelis à Wins, de juillet 1794, fait partie de la Collection d'autographes des Archives de la ville d'Anvers, tandis que 6 lettres de Wins à Nelis, allant d'août 1794 à octobre 1796, se trouvent dans un *Brievenboek*, ou Recueil de lettres reçues par Nelis pendant cette période, actuellement déposé aux Archives de l'évêché de Bréda[(2)]. Toute cette

(1) Que nous appelons ‘Cahier concernant Turnhout’, entièrement en notre possession grâce à la générosité de Mr Camille Wins.

(2) Cfr notre article *Les dossiers C.F. Nelis à Bréda et à Louvain*, dans *Archives*, *Bibliothèques et Musées de Belgique*, t. XXVIII, 1957, p. 95-113.

correspondance est en français, sauf la lettre de Nelis du 5 décembre 1795 qui est en latin.

Paul-Antoine Wins naquit le 19 décembre 1760 à Boussu-lez-Mons, alors dans le diocèse de Cambrai. Il était le neuvième enfant de Jean-Joseph Wins, négociant[3], et de sa première épouse Marie-Françoise Cambier[4]. Il étudia au Collège de Houdain à Mons, il sortit de la classe de rhétorique en juillet 1780, il se rendit ensuite à Louvain, où, après deux années de philosophie à la Pédagogie du Château, il passa au Grand Collège des théologiens. Déjà à ce moment Wins est un bibliophile; peut-être par l'intermédiaire du président du Collège, Jean van der Auwera[5], qui était un correspondant de Nelis, Wins entre en contact épistolaire avec celui-ci, lui envoie les catalogues des ventes de livres qui ont lieu à Louvain et fait des achats au nom de Nelis. Wins est également en rapport avec un amateur louvaniste du nom de van de Weyer; il s'agit peut-être de Jean-Baptiste van de Weyer, originaire de Bautersem, qui acquit droit de bourgeoisie à Louvain en 1779, et dont le fils, Josse, acheta en 1803 une patente de bouquiniste, peu de temps après avoir eu un fils du nom de Sylvain, le futur homme d'État.

La première lettre conservée de Nelis à Wins date du 22 octobre 1787. Nelis est vicaire-général à Tournai mais réside généralement à Bruxelles où il est membre de la Commission royale des Études et de l'Académie impériale et royale des Sciences et Belles Lettres: celle-ci songe à éditer les anciens historiens belges, Nelis s'associe à cette entreprise, mais, sachant combien de tels organismes sont lents à passer aux réalisations pratiques, il fait copier à ses frais le plus grand nombre de manuscrits possible et cherche des scribes à cet effet. Il demande à Wins d'en trouver parmi les étudiants moins fortunés de Louvain, cependant les manuscrits

(3) Plus tard mayeur de Boussu et ce pendant 24 ans; né le 24 octobre 1717, décédé le 24 mars 1801.

(4) Mariée le 18 juin 1741 et décédée le 6 décembre 1767. Jean-Joseph Wins épousa en seconde noces Marie-Françoise Lambert, dont il eut encore plusieurs enfants.

(5) Il mourut le 12 mai 1783.

à transcrire lui parurent ensuite trop difficiles pour être confiés à des débutants. Nelis donne aussi à Wins des instructions sur la façon d'expédier dans un sac de toile les livres achetés et sur les prix à payer aux ventes: il distingue entre les vrais livres et les bouquins[6]. Avec l'autorisation de l'Ordinaire de Cambrai, Wins reçoit la tonsure des mains du cardinal de Franckenberg, à Malines, le 11 mars 1783[7]. Les rapports de Nelis et de Wins deviennent de plus en plus cordiaux: Wins se dessaisit de certaines de ses propres acquisitions en faveur de Nelis, celui-ci le remercie le 27 juillet 1783 du 'Beau Sénèque d'Elzevir... que je vais faire habiller d'écarlate', et, le 10 juin 1784, d'un Tite Live en deux volumes, d'un caractère plus gros que l'exemplaire qu'il utilisait jusqu'alors pour lire chaque année cet auteur. Lorsque Wins passe par Bruxelles, il se rend chez Nelis.

Bientôt un événement important vient changer la vie des deux amis: Nelis est nommé évêque d'Anvers en novembre 1784. Wins de son côté songe à se faire ordonner sous-diacre au titre de son patrimoine, de façon à être libre vis-à-vis de l'évêque de Cambrai et à pouvoir accepter n'importe quel bénéfice ecclésiastique qui deviendrait vacant[8]. Nelis est donc le protecteur tout indiqué. Le père de Wins constitue à son fils le titre clérical sous forme d'hypothèque sur la maison familiale et sur une prairie; Nelis confère à Paul-Antoine le 17 décembre 1785 les ordres mineurs et le sous-diaconat[9], le 11 mars 1786 le diaconat, le 10 juin suivant la prêtrise en même temps qu'il le nomme à un canonicat du chapitre collégial de Turnhout[10]. Un autre biblio-

(6) Cfr la lettre de Nelis du 22 novembre 1792, que nous publions *infra* sous le n^{o} I.
(7) Le certificat d'ordination se trouve dans la collection de Mr Camille Wins.
(8) Fin 1784-début 1785 Wins demande conseil à ce sujet à son cousin L.J. Cambier, curé de Ramecroix; celui-ci lui écrit notamment le 9 février 1785 une belle lettre sur le ministère sacerdotal; elle se trouve actuellement, avec d'autres du même correspondant, dans la collection C. Wins.
(9) Certificats des différentes ordinations conférées à Anvers, *ibid.*
(10) Certificat d'installation du 13 juin 1797, *ibid.*; cfr également le *Liber Actuariatus 1720-1797* du chapitre Saint-Pierre de Turnhout, aux archives de cette église, à la même date.

phile, Simon-Pierre Ernst[11], séjourne à ce moment pour quelques semaines à l'évêché d'Anvers[12], il impose les mains à la suite de l'évêque à l'ordinand Wins[13]; il aura sans doute également eu d'érudites conversations avec lui. Nelis avait nommé Wins à une des prébendes turnhoutoises[14], dont il avait la collation pendant les mois non apostoliques[15], en obtenant du détenteur précédent[16] de démissionner pendant un de ces mois. Déjà son prédécesseur Malderus avait nommé son secrétaire à cette prébende sans que celui-ci y résidât[17]; d'autres évêques d'Anvers avaient ensuite fait de même pour une autre prébende[18]. Le droit canonique permettait à l'évêque d'avoir à son service deux chanoines d'un chapitre cathédral ou collégial, qui étaient dès lors dispensés du service du choeur; mais il demeurait disputé si cela

(11) Cfr notre article *Simon-Pierre Ernst et* '*L'Art de vérifier les dates*', dans *De Gulden Passer*, t. XXXI, 1953, p. 149-190.
(12) Du 20 mai au 15 juillet 1786.
(13) Le 20 novembre 1788, Nelis fait écrire de Hoeven une lettre à Ernst 'par la main... d'un Monsieur que vous avez aidé à faire Prêtre et Chanoine': l'écriture est celle de Wins, la lettre est conservée au séminaire de Rolduc (Limbourg Hollandais).
(14) La huitième, dite sous-diaconale, parce qu'il suffisait d'être sous-diacre pour l'obtenir.
(15) C'est-à-dire pendant lesquels la collation n'était pas réservée au pape.
(16) Hugues Mac-Mahon, président du Collège irlandais à Anvers († 1787); cfr notre édition *Twee dagboeken van Cornelius Franciscus Nelis*, dans *Bijdragen tot de Geschiedenis*, t. XXVIII, 1937, p. 88.
(17) '1618, 6 7bris. Spirincx (Adrianus) Ill.mi Antverpiensis Episcopi sacellanus; intuitu cuius attribuens sibi privilegium trahendi fructus in absentia: tandem domini de capitulo anno 1624 responderunt velle sibi exhiberi dictum privilegium infra tres septimanas, interim anno sequenti domini annuerunt ipsi quinque sextaria nisi intercurrat damnum. Sed sub eodem episcopo Ioanne Maldero... obitu sui sacellarii...' *Decanorum... brevis catalogus...*, p. 154 (Archives de l'église Saint-Pierre de Turnhout).
(18) La onzième prébende, dite de S. Jean-Baptiste: '17 aug. 1696. Marck (Michaël Angelus van) Bruxellensis, secretarius predicti episcopi [van Beughem] et tempore requisito domini de capitulo admiserunt illum petentem admitti ad grossos fructus suae prebendae, modo sufficienter doceat de privilegio sibi competere ratione sui officii apud prefatum episcopum secretarii et postquam efflavit animan... 21 junii 1720. Holthausen (Martinus) Coloniensis et sacellanus Il.mi D.ni Petri Josephi [Francken-Sierstorpff] Antverpiensis episcopi...', mais Holthausen meurt avant que la question de sa résidence se pose. *Ibid.*, p. 195.

s'appliquait à un chapitre collégial *exempt.* Or tel était le cas de celui de Turnhout depuis sa fondation, malgré les restrictions que les évêques d'Anvers avaient réussi à apporter à cette exemption[19]. Nelis voulait donc avoir un homme dans la place, Wins, qui se ferait l'ami du doyen du chapitre, Nicolas Vigneron, natif d'Ath, hennuyer comme Wins et de caractère avenant. La question de la résidence - comme dans la plupart des chapitres - ne se posait pas la première année, pendant laquelle le nouveau chanoine devait abandonner les fruits de sa prébende. Wins va faire un voyage en Hollande pour acheter des livres, il passe ensuite quelque temps en famille à Boussu et projette déjà le catalogue de la bibliothèque de Nelis[20], avant de venir s'établir au palais épiscopal d'Anvers fin novembre comme bibliothécaire en titre. Non seulement Wins classe les livres de Nelis, mais il s'occupe des nouvelles acquisitions faites pour le prélat, notamment par Ernst. Dans une lettre à ce sujet[21], Nelis en outre se plaint de ce que la *Correspondance littéraire secrète*[22] soit distribuée chez lui, dans les cafés et ailleurs à Anvers, et se délecte au contraire à l'idée de la lecture des gazettes de Gand et de Leyde.

A la mi-avril 1787 Wins accompagne Nelis à Bruxelles où pendant huit mois vont siéger les États de Brabant pour manifester leur opposition à Joseph II. Nelis et Wins habitent au refuge des évêques d'Anvers, rue du Fossé aux Loups; Wins donne toute sa mesure comme collaborateur politique du prélat, il obtient de

(19) Notamment par le droit de visite et de correction. Le concile de Trente, session VI *de reformatione*, permet à l'évêque d'agir par autorité du Saint-Siège. Cfr J. JANSEN, *Turnhout in het verleden en in het heden*, t. I, 1905, p. 221-222, 295. Cependant, vers les années 1660-1670, le doyen du chapitre Nicolas Cuylen ‘exemptionem ex regia fundatione a jurisdictione Ordinarii Capitulo concessam contra Ill.mum Ambrosium Capello in Consilio Brabantico defendit, et expensis parti adjudicatis triumphavit’. *Decanorum... brevis catalogus*, p. 18.

(20) Cfr la lettre de Nelis du 17 septembre 1786, que nous publions *infra* sous le numéro II.

(21) Lettre adressée par Nelis, de Lierre, le 19 janvier 1787 à Wins, qui est à Anvers: nous la publions *infra* sous le n° III.

(22) Feuille publiée de 1775 à 1793 à Neuwied par Metra, ancien banquier de Frédéric II de Prusse, et auquel un ex-bénédictin, de Boudeaux, et d'autres collaboraient.

ne devoir faire qu'une courte apparition à Turnhout le 13 juin pour commencer sa résidence[23] et n'y revient que le 22 décembre, conduit par l'abbé Garzés, le scribe qui à l'évêché d'Anvers a remplacé les copistes occasionnels d'anciens documents[24]. Wins envoie un pain d'épices de Turnhout pour le Nouvel An à Nelis[25], il prend pension dans la famille de Monsieur Charles Lemmens, avocat et juge des domaines, et s'y plaît fort[26]. Nelis profite de la présence de Wins à Turnhout pour annoncer qu'il viendra faire la visite canonique de l'église Saint-Pierre, le chapitre délibère à ce sujet le 23 février, Nelis arrive et loge à l'hôpital, le 27, deux chanoines viennent lui présenter une lettre de protestation du chapitre, Nelis maintient ses droits, fait la visite de l'église et du

(23) De Bruxelles il écrit le 26 juillet au doyen Vigneron, qui lui répond le 30 que le chapitre permet à Wins de s'absenter tant que durera l'assemblée des États (lettre conservée par Mr C. Wins).

(24) Garzés écrit le 5 janvier 1788 à Wins comment se passa son retour: ‘Vous savez que nous avons échappé bel en y allant malgré la quantité d'eaux que nous avons du traverser; sans doute votre qualité de Chanoine ou votre Sainteté en a été la cause; mais en revenant, étant à Meersel et tout étant engélé, il a fallu, pour ne pas casser les jambes aux chevaux prendre quelques détours dans les bruyères, où nous avons eu l'honneur de renverser à quatre, c'est-à-dire la Chaise, un cheval, le Coché et moi; heureusement pour nous que le cheval qui étoit resté debout, n'étoit pas tout à fait jeune, et pour comble de bonheur qu'il étoit boiteux depuis 9 ans, ce qui lui a empêché de prendre le large et de faire le mutin; autrement j'aurois été joliment promené, Dieu sait prénant quel chemin...; mais grâce au Ciel, j'en ai été quitte pour avoir du relever la Chaise moi seul, tandis que le Coché dirigeoit les chevaux n'ayant personne pour nous assister...’

(25) Nelis écrit à Wins le même 5 janvier: ‘D'abord, grands remercimens pour votre excellent pain d'Epices, dont je vous prie cependant de m'en envoyer rarement, parce que, quand je le vois, je fais comme les enfants; j'en demande, je l'aime; mais ce gâteau ne m'aime pas.’

(26) Garzés tient Wins au courant de ce qui se passe à l'évêché, il lui écrit le 18 février: ‘Il y a une semaine que je n'ai pas eu l'honneur de parler Mgr, non pas parce qu'il est fâché contre moi, mais à cause del Signor Castello di San Pietro, Prévôt de Gand, qui après avoir séjourné six semaines à l'Archevêché, a trouvé encore à propos de faire une neuvaine à l'Évêché d'Anvers. C'est M. le Chevalier de Nelis qui s'est donné la peine de le conduire jusqu'au Palais Épiscopal, où il a pris racine lui-même l'espace de quatre jours, après lesquels il a eu la cruauté d'abandonner M. le Prévôt à son malheureux sort. Vous jugez bien, que se sont tous les jours des diners, plus ou moins grands, et après le Salut des parties de cartes...’

baptistère et prêche le 28[27]. Il obtient du doyen que Wins vienne le rejoindre à Anvers après Pâques[28], Wins accompagne de nouveau Nelis à Bruxelles lors de l'Assemblée des États du 22 mai au 13 juin, revient à Anvers, passe la première moitié du mois d'août à Boussu puis, lorsque Nelis part en tournée de confirmation avec son secrétaire Adrien Oomen[29] le 25 août, Wins regagne de son côté Turnhout. Nelis, fatigué de ses démêlés avec le gouvernement autrichien dans la question du séminaire général, tombe malade fin septembre à Hoogstraten, franchit la frontière hollandaise et va s'établir chez le curé de Hoeven, localité où l'évêché d'Anvers possédait des propriétés. Le 13 octobre, Oomen écrit à Wins de venir le remplacer à Hoeven, Nelis ajoute un Postscriptum pour engager Wins à venir rapidement[30], Wins repart avec le porteur du billet et écrit le lendemain au chapitre, qui répond en lui accordant un congé[31]. Wins revient avec Nelis à Anvers le 25 janvier 1789 et, comme le prélat reçoit aussitôt du Gouvernement l'interdiction de quitter la ville, ils continuent ensemble avec zèle le travail commencé à Hoeven, c'est-à-dire l'ultime mise au point, avant l'impression, des cinq premiers entretiens de *L'Aveugle de la montagne* et du *Belgicarum rerum prodromus*, les deux grandes oeuvres de Nelis. Le 8 avril, le doyen Vigneron écrit à Wins que ‘la permission de rester auprès de Sa Grandeur est illimitée’[32], lorsque le 24 juillet Nelis peut enfin quitter Anvers, il semble bien que ce soit Wins qui l'accompagne dans ses déplacements vers la capitale. Nous ne savons pas où demeura Wins lorsque Nelis dut se cacher à cause des Autrichiens du 26 octobre au 12 décembre; le 17, la Révolution brabançonne ayant triomphé, Wins rejoint Nelis dans son refuge à Bruxelles

(27) *Liber Actuariatus* du chapitre, aux dates indiquées. Cfr notre article *Twee dagboeken...*, p. 110.
(28) Lettres de Nelis à Wins, des 26 mars et 5 avril 1788.
(29) Curé de Gierle de 1790 à 1803, exerça différentes fonctions à Breda et y mourut le 8 janvier 1817.
(30) La lettre se trouve dans la collection de C. Wins.
(31) Réponse du secrétaire du chapitre, P. Naets en date du 18 octobre 1788 (Cahier concernant Turnhout).
(32) *Ibid.*

et l'aide dans ses importantes tâches publiques. Le 10 janvier 1790 le doyen Vigneron meurt, Wins participe le 12 février à Turnhout à l'élection d'un successeur: le choix de la majorité[33] tombe sur Ferdinand van der Sloten, natif de Ranst[34], pléban depuis le 19 juin précédent, esprit assez rigoriste. Puisque Wins retourne à Anvers c'est lui qui est chargé de demander confirmation de l'élection à Nelis, qui l'accorde le 16 février.

Lorsque le sort des armes se montre défavorable aux Patriotes, divers esprits redressent la tête contre Nelis et ceux qu'il protège. Wins doit s'expliquer sur les raisons de son absence de Turnhout[35]; après le retour des Autrichiens, il est officiellement mis en demeure par le secrétaire du chapitre de reprendre résidence[36]. Nelis juge l'affaire assez sérieuse pour se rendre lui-même à Turnhout au début de janvier 1791, mais il y vient avec ses pleines prérogatives épiscopales: le 7 il célèbre la messe en l'église Saint-Pierre, y prêche, et porte la communion aux malades; le 8, il demande au chapitre de pouvoir garder encore quelque temps Wins à Bruxelles, où les circonstances politiques exigent cette présence; le 9, le chapitre délibère et consent[37]. Grâce à l'appui de Nelis auprès du comte Alexandre-Joseph de Ribaucourt, celui-ci désigne Wins[38] comme titulaire d'un bénéfice simple dans la chapelle de Mondragon dans l'église de la citadelle d'Anvers, le chapitre cathédral ratifie la nomination faite par le collateur[39].

(33) *Ex pluralitate votorum*, dit le *Liber Actuariatus* de Turnhout.
(34) Né le 13 septembre 1775, professeur au séminaire d'Anvers d'octobre 1783 à juin 1789, arrêté par les Français en janvier 1798, déporté en Guyanne, meurt dans la brousse de Conomana le 22 novembre 1798.
(35) Le cahier concernant Turnhout contient la minute d'une lettre adressée le 10 novembre 1790 au chapitre.
(36) Cette lettre arrivée à Anvers alors que Nelis s'y trouvait mais que Wins était demeuré à Bruxelles, l'évêque la lui transmet avec un commentaire sévère pour le chapitre.
(37) *Liber Actuariatus*, aux dates citées. Lettre de Nelis à Wins du 10 janvier 1791.
(38) La lettre de nomination, du 18 février 1791, se trouve dans la collection C. Wins. Ce bénéfice comportait la charge d'une messe quotidienne et perpétuelle fondée par Diego d'Espinosa, gouverneur de la ville et de la citadelle d'Anvers.
(39) L'acte d'installation, du 7 mars 1791, se trouve dans la collection Wins; elle se fit par procureur, Wins étant toujours à Bruxelles.

Wins s'occupe toujours de suivre les ventes de livres pour Nelis, en mai 1791 il est à Gand, en novembre en Hollande, Nelis lui adresse trois lettres à La Haye, il met à sa disposition une lettre de crédit de 2000 florins hollandais - coquette somme pour l'époque -, il l'engage à aller également à Leyde et à Utrecht. A la Haye, Wins prend contact avec les libraires Aillaud, Bool, van Cleef et Scheerder, à Utrecht avec la maison Wild et Altheer(40), il demeurera en correspondance avec eux de même qu'avec C. Plaat d'Haarlem qu'il a sans doute également été visiter(41). Wins s'applique ainsi à constituer pour Nelis une bibliothèque de tout premier ordre, bientôt la première occupation française le fait oublier quelque peu par le chapitre de Turnhout.

Nelis écrit d'Affligem à Wins, qui est à Anvers, le 31 août 1793: 'je vous prie donc, mais instamment, d'arriver lundi soir, 2 septembre, à Bruxelles. J'y ai besoin de votre main, autant que de votre tête; de la main d'un *Scriba velox*.' A ce moment un canonicat devient vacant à Soignies, Wins le postule dans l'idée de se libérer de celui de Turnhout, mais les choses traînent en longueur; en novembre, à la suite de la promotion à une cure d'un de ses secrétaires(42), Nelis nomme officiellement Wins pour remplacer celui-ci, le chapitre de Turnhout y voit une provocation (son accord du 9 janvier 1791 concernant le séjour de Wins à *Bruxelles*), et décrète, le 10 janvier 1794, que Wins ne touchera les revenus de sa prébende que pour le temps de sa présence effective à Turnhout(43). Wins y arrive le 8 février et essaye en vain d'amadouer le chapitre. Charles de Lorraine signe le 18 mars la nomination de Wins comme chanoine de Soignies(44), mais ici aussi la pre-

(40) Dans le catalogue de la vente de la bibliothèque de Wins en 1835 nous trouvons sous le n° 295: *Catalogus librorum qui prostant venales Trajecti ad Rhenum in bibliopolis B. Wild et J. Altheer*, *1792*.

(41) Cfr notre article cité *Les dossiers C.F. Nelis à Bréda et à Louvain*, p. 100.

(42) Adrien Meeussen, nommé curé de Pulderbos.

(43) Ce décret signé par P. Naets arriva entre les mains de Nelis à Anvers le 26 janvier, Nelis le transmit à Wins à Bruxelles avec une lettre: décret et lettre se trouvent dans le cahier concernant Turnhout.

(44) Le ministre plénipotentiaire Metternich Winnebourg écrit à Nelis le 18 mars 1794: 'Son Altesse Royale a conféré ce matin le Canonicat vacant de Soignies à M. l'abbé Wins. Ce Serenissime Prince, en annonçant sa résolution au Conseil Privé, lui a fait connoitre qu'Elle s'y étoit déterminée à cause de l'intérêt très marqué que Vous aviez, Monsieur, témoigné en sa faveur, et de son désir de vous prouver sa gratitude des services distingués, rendus par vous relativement aux dons patriotiques et aux prêts sans intérêts, dans votre diocèse.' Ces dons et prêts étaient destinés à soutenir l'effort militaire des Autrichiens contre les Français. - Copie de cette lettre et l'original de l'acte de nomination du lendemain font partie de la collection C. Wins.

mière année ne comporte ni revenus ni résidence, Wins se borne donc à demander au chapitre de Turnhout un congé de 19 jours et prend possession de sa stalle à Soignies le 31 mars(45). Au retour, Nelis lui remet un certificat par lequel il déclare avoir besoin de Wins pour les affaires de son Église à partir du 14 avril, le chapitre de Turnhout refuse de délibérer à ce sujet et Wins le quitte sans permission(46). Il demeure auprès de Nelis, se présente devant le chapitre de Turnhout le 23 juin, demande à nouveau

(45) Le doyen du chapitre de Soignies, Le Cancelier, écrit à Paul-Antoine Wins le 23 mars 1794: '... outre 150 frs qu'on doit payer à la fabrique &c, vous donnez à diner à tout le chapitre le jour de votre prise en possession. C'est un repas de corps: on n'y admet point d'étrangers laïques. Le lendemain, on invite aux reliqua qui on veut, parents, parentes, amis &c. Les frais dépendent de la dépense que l'on fait, surtout le 2e jour.... Tout est fort cher à présent, surtout le vin qui n'est pas le moindre article dans un repas capitulaire. En ne faisant rien de trop, vous dépenserez aisément 50 louis, en y comprenant les f. 150 ci-dessus.' Cette lettre, et l'acte d'installation du 31 mars, se trouvent dans la collection C. Wins.

(46) Nelis avait déjà écrit au chapitre de Turnhout le 12 mars. Le certificat original, daté du 8 avril 1794, nous a été donné par Mr C. Wins, Paul-Antoine n'ayant même pas eu l'occasion de le faire accepter officiellement par le chapitre, ainsi qu'il le raconte dans un mémoire sur le litige: 'Ledit Wins communiqua amiablement ces ordres à son chapitre le 11 avril, et demanda en conséquence la permission de pouvoir partir le lundi suivant, 14 avril, avertissant en même tems que si ledit chapitre ne vouloit pas réconnoitre ces ordres présentés de bonne grace par leur confrere, celui-ci les feroit insinuer par un Notaire qui se trouvoit à cet effet tout préparé. M. Le Doyen, pour pouvoir délibérer plus librement, fit sortir du lieu capitulaire le chanoine Wins qui étoit l'objet de la délibération; et le chapitre assemblé prit une résolution qu'ils chargèrent l'actuaire de communiquer audit chanoine, savoir qu'ils s'en ténoient à ce qu'ils avoient répondu à Mgr à sa lettre du 12 mars, dont on a parlé plus haut, sans parler de permission de partir; et sans autre façon, M. le Doyen et MM. les Capitulaires s'enfuirent à toutes jambes du lieu du chapitre, et de l'Église, sans qu'il fût plus possible de les rassembler, et même ce fut tout en fuyant que M. l'actuaire fit connoitre au chanoine Wins ladite résolution capitulaire.' (Collection C. Wins). Le *Liber Actuariatus* ne parle pas de ces incidents.

de pouvoir être absent toute l'année comme secrétaire de Nelis, le chapitre ne veut dans ce cas que lui accorder des revenus fort réduits, Wins refuse(47), revient à Anvers mais néanmoins n'accompagne pas Nelis lorsque celui-ci quitte la ville le 28 juin à l'approche de la seconde invasion française; de La Haye, Nelis lui adresse à l'évêché le 8 juillet une longue et importante lettre dans laquelle il lui demande de présider à l'expédition par bateau en Hollande de son mobilier et de sa bibliothèque(48). Le bateau que Nelis envoie à cet effet à Anvers n'est pas grand assez, deux autres seront nécessaires - au moins en partie -; de tels exodes de personnes et de biens se généralisent en cette mi-juillet à Anvers, où les Français entrent le 23. Cependant Nelis n'a pas seulement voulu mettre ses biens à l'abri, il est en conflit latent avec son chapitre cathédral d'Anvers également et n'a pas trop envie de rentrer dans son diocèse après le rétablissement de la paix, il aimerait au contraire s'installer à La Haye comme ambassadeur de l'empereur(49) ou comme chargé de mission par le Saint-Siège. Il s'intéresse au rétablissement de la hiérarchie en Hollande, au retour à l'Unité romaine des vieux-catholiques ou jansénistes et même des protestants. Pour tous ces motifs et d'autres, il veut d'abord aller à Rome et si possible à Vienne. Il laisse en dépôt dans une maison de La Haye 52 caisses de livres et de manuscrits, 13 caisses de petits meubles et son gros mobilier; il en confie la garde à un prêtre émigré français Isaac-Alexandre Testulat, qu'il avait accueilli dans son évêché à Anvers et qui l'avait rejoint à La Haye(50).

Wins reste à l'évêché jusqu'en septembre 1794 et rentre alors

(47) *Liber Actuariatus.*

(48) Nous publions cette lettre *infra* sous le n° IV.

(49) Cfr la longue lettre que Nelis envoie de Bologne le 25 mai 1795 au chancelier de Trautmansdorff, il y dit notamment ne pas voir d'inconvénient à ce ‘qu'un prêtre, pourvu qu'il soit encore homme de ce monde-ci, soit chargé des affaires, même politiques... auprès d'une Cour, même protestante’. (Archives générales du royaume à Bruxelles, *Chancellerie autrichienne des Pays-Bas*, n° 261).

(50) Cfr la lettre envoyée par Testulat à Nelis, de La Haye le 25 novembre 1794, que nous avons publiée dans notre article *L'évêque d'Anvers*, *Corneille-François Nelis et les prêtres émigrés français*, dans *Mémoires de la Société... du département de la Marne*, 2e série, t. XXXI, 1957, p. 66-67.

dans sa famille à Boussu, il revient à Turnhout le 25 juillet 1795[51], c'est là qu'il apprend en septembre que Testulat a quitté La Haye, et s'y rend d'urgence avec le neveu de Nelis, Joseph-Aloïs van den Bossche[52] pour y rencontrer l'ambassadeur de Suède le comte de Lowenheilm et son secrétaire Euler qui ont assuré la protection provisoire des biens de Nelis à La Haye, il s'entend avec eux pour faire ramener secrètement ceux-ci en Belgique[53]. En mai 1796, Wins quitte Turnhout pour un premier séjour de cinq semaines à Soignies, à deux reprises il a écrit à Nelis afin de pouvoir garder conjointement le canonicat de Turnhout (alors que le contraire semble avoir été convenu entre eux), Nelis répond de Naples le 30 août que les anciens arrangements doivent demeurer observés et que Wins doit abandonner son canonicat de Turnhout pendant un des mois où la collation des prébendes est à l'évêque. Wins adresse de Bruxelles les 24 et 25 octobre une longue lettre à Nelis dans laquelle il lui donne de nombreuses nouvelles de Belgique[54] et déclare qu'il va résider

(51) On n'avait plus en Belgique de nouvelles de Nelis depuis son départ de Hollande en octobre 1794. Les communications avec l'Italie demeurèrent d'ailleurs pratiquement nulles jusqu'en juillet 1795, le 23 de ce mois Wins écrivit de Bruxelles au prémontré Gilles De Smedt, procureur de Nelis auprès du Saint-Siège, pour avoir des nouvelles du prélat. Celles-ci arrivèrent à Anvers en août, Wins écrivit à Nelis le 1er septembre.

(52) Né à Malines le 28 juin 1771 de Joseph-Horace van den Bossche et de Marie-Jeanne Nelis, soeur de l'évêque, avocat au Grand Conseil de Malines le 6 novembre 1792, décédé à Malines le 24 novembre 1834. Wins le connaissait dès le temps où il était au collège: cfr *infra*, lettre III.

(53) Le comte de Lowenheilm et Euler vinrent à Anvers au début d'octobre ainsi qu'il ressort d'une lettre du second à Wins, écrite à son retour à La Haye le 8 octobre, amicale lettre qui se termine comme suit: ‘veuillez... vous souvenir de tems en tems d'un homme toujours égal, invariable dans ses principes comme dans ses sentimens, malheureux à l'entrée de l'hiver de sa vie, pauvre et riche à la fois, philosophe, chretien, et se moquant de tous les fous de l'univers, de lui même et de son sort bisarre. Bon soir, cher Abbé, je ne sais pas ce que j'ai écrit mais je sais que je vous aime de tout mon coeur.’

(54) Il écrit notamment: ‘les livres de la Bibliothèque dite de Bourgogne sont transportés et arrangés dans trois grandes salles de la Cour, et que M. de la Sierna y occupe un emploi si conforme à son goût: que Mr G....d qu'on vouloit lui donner pour collègue a refusé, et qu'il est sans charge, jettant quelquefois les hauts cris contre ceux qui dominent: qu'on va vendre et faire abbattre l'emplacement et bâtiment de la Bibliothèque &c. ‘Il s'agit de Charles-Antoine de la Serna-Santander, né à Colindres le 1er février 1752, mort à Bruxelles le 23 novembre 1813, et de Georges-Joseph Gérard né à Bruxelles le 2 avril 1734, y décédé le 4 juin 1814.

à Soignies mais veut encore garder son canonicat de Turnhout parce que les revenus de sa prébende pour 1793 demeurent toujours en litige. Sans doute Nelis fut-il quelque peu froissé de cette réponse, il ne semble pas qu'il écrivit encore à Wins, il ne le mentionne ni comme bénéficiaire, ni comme exécuteur dans son testament fait le 14 août 1798 à Monte Camaldoli[55], où il meurt le 28 août, sans avoir revu sa chère bibliothèque, au sujet de laquelle il ne laisse aucune disposition spéciale et qui sera dispersée aux enchères de 1805 à 1812.

En Belgique la loi du 25 novembre 1797 avait supprimé tous les chapitres séculiers et Wins était retourné à Boussu dans sa famille, il ne semble pas avoir prêté le serment de haine à la royauté et sans doute se cacha-t-il[56]. En avril-mai 1800 il vint à Bruxelles et à Anvers. Son père mourut le 24 mars 1801, alors que la paix religieuse revenait dans nos régions; Wins ouvrit bientôt un petit pensionnat de jeunes gens dans la maison familiale. Lors de la réorganisation ecclésiastique de 1802-1803 en vertu du Concordat, Boussu passa au diocèse de Tournai, Wins ne se mit pas sur les rangs pour recevoir une place, mais il obtint de l'État à titre d'ancien chanoine une pension ecclésiastique, celle-ci est de 267 francs par an en 1811. En 1804 Wins discute encore avec les chanoines survivants de Turnhout au sujet des arriérés de sa prébende. Il rencontre des difficultés avec le gouvernement en ce qui concerne son pensionnat et y renonce en 1813[57].

(55) Publié dans les *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, t. XIX, 1883, p. 362-369.

(56) La notice biographique de Wins qui figure à la p. IV du catalogue de la vente de ses livres en 1835 affirme qu'il émigra en Allemagne; cette assertion nous paraît toute gratuite. Elle est reprise par A. MATHIEU, *Biographie montoise*, Mons, 1848, p. 274-275, qui s'inspire manifestement de la notice du catalogue.

(57) Dans une lettre du 26 février 1813 au Recteur de l'Académie de Bruxelles, Charles Van Hulthem, Wins demande de pouvoir au moins assurer la table et le gîte à des jeunes garçons qui suivraient les cours de l'instituteur communal; Van Hulthem lui répond le 8 mars qu'il examinera sa requête et ajoute en P.S.: 'Vous savez probablement que j'ai acheté presque tous les mss. de M. L'Évêque d'Anvers'. Minute et réponse originale font partie de la collection C. Wins.

Lors de la suppression de l'abbaye de Saint-Ghislain Wins avait accepté de mettre en sécurité dans la maison paternelle plus de cent manuscrits et les livres de ce monastère. Il commença à transcrire les Annales de l'abbaye, rédigées au XVIIIe siècle par les religieux Pierre Baudry[58] et Augustin Durot[59], et le catalogue de l'ancienne bibliothèque conventuelle[60]. Le 14 juillet 1803, il acheta au prieur, dom Cambrelin, les livres imprimés pour 48 couronnes de France[61]; le prieur reprit avec lui les manuscrits et quelques post-incunables, d'une part il en demandait sans doute trop cher, d'autre part Wins - un peu à l'exemple de Nelis - ne voyait d'intéressant dans les manuscrits que les textes encore inédits. Selon une lettre du 25 novembre 1803, la bibliothèque de Wins comportait en ce moment environ 250 in-folio et autant d'in-quarto.

Treize ans plus tard, les moines de Saint-Ghislain ayant perdu tout espoir de se regrouper, renvoyèrent en novembre leurs manuscrits et livres rares à Wins afin que celui-ci les revendit. Wins fit un premier lot de 41 manuscrits contenant des textes religieux connus, un nommé Riffaut en proposa 150 livres de Hainaut afin d'en faire des couvertures de livres. Wins transmit le 19 décembre cette offre à dom Cambrelin, qui le même jour l'accepta[62]; Wins de son côté acquit les manuscrits et livres

(58) Né à Mons le 5 août 1702, fit ses voeux monastiques le 25 juillet 1723, mourut le 1er mai 1752. Il rédigea les livres I à IX des Annales, ils ont été publiés par DE REIFFENBERG, *Monuments pour servir à l'histoire des Provinces de Namur*, *de Hainaut et de Luxembourg*, t. VIII, Bruxelles, 1841, p. XXXV-LIV, 199-835. - La copie de Wins porte la date de 1801.

(59) Né à Wallers près de Valenciennes le 2 février 1700, fit ses voeux monastiques le 15 août 1722, mourut le 15 octobre 1756. Il rédigea les livres X à XII des Annales, ils ont été publiés par A. PONCELET, comme t. XXVI des *Annales du Cercle archéologique de Mons*, 1897.

(60) Cfr *ibid.*, p. 360 n. 1. Cette copie portait le numéro 8 parmi les manuscrits de la collection Alphonse Wins. Celui-ci, né à Mons le 23 juin 1851, de Camille-Bernard Wins et d'Anne-Clémence Wery, y décédé le 17 décembre 1929, est le père de Mr Camille Wins, possesseur actuel de ces manuscrits.

(61) Il en paya le jour même huit, il acquitta le reste les 25 juillet et 11 novembre 1803, et le 1er mai 1804 (Note de la main du chanoine Wins dans la collection C. Wins).

(62) Minute de la lettre de Wins, que nous publions *infra* sous le n^o V, et original de la réponse, récépissé des manuscrits par Riffaut le même jour, dans la collection C. Wins.

restants au prix de 100 francs, qu'il paya le 15 août 1817[63]. Le 21 mai suivant il céda 17 manuscrits ‘à deux francs la livre, y compris les couvertures au même prix’[64] au libraire Jean-Baptiste Verbyst, établi rue Terre-Neuve à Bruxelles[65]. Wins ne garda pour lui qu'un Virgile sur papier de vers 1460[66], l'original des Annales de Saint-Ghislain en deux volumes, un manuscrit sur velin contenant le texte des privilèges de l'abbaye, un antiphonaire de 1711[67]. Il mutila quelques manuscrits, ne conservant que des cahiers[68] ou feuillets[69] qui l'intéressaient parce que contenant des textes inédits. Et il revendit les autres manuscrits, les parties non conservées des manuscrits mutilés, entre autres aux collectionneurs Leclercqz de Mons[70], auxquels il céda

(63) Quittance dans la même collection.

(64) Ce sont les manuscrits B, Q, T, EE, HH, WW, WWbis, DDD, JJJ, NNN, PPP, FFFF, JJJJ, OOOO, QQQQ, WWWW, 8, de l'ancien catalogue (Note sur la dernière feuille de la copie de ce catalogue faite par le chanoine Wins).

(65) Il mourut le 24 novembre 1849.

(66) Manuscrit BBB de l'ancien catalogue, il portait le numéro 10 dans la collection Alphonse Wins.

(67) Ces derniers manuscrits ne sont pas mentionnés dans l'ancien catalogue. Le livre des privilèges portait le numéro 7 dans la collection Alphonse Wins, il comporte 46 feuillets, il est intitulé: *Summarium quorundam privilegiorum imperialium et papalium in hoc libro contentorum*, in fine on trouve une liste des *Beneficia ad collationem monasterii sancti Ghisleni pertinentia.*

(68) De cinq manuscrits hagiographiques, qui portaient les numéros 1 à 5 dans la collection Alphonse Wins (décrits dans l'étude anonyme *Catalogus Codicum Hagiographicorum Bibliothecae Cl. Viri Alphonsi Wins*, *apud praetorium Nivellense Iudicis*, dans *Analecta Bollandiana*, t. XII, 1893, p. 409-440), et la seconde partie du manuscrit KKK: *Enarratio plurimorum visionum mirabilium*, qui portait le numéro 6 dans la bibliothèque Alphonse Wins (dans sa copie de l'ancien catalogue, le chanoine Wins a noté explicitement avant *Enarratio*: ‘extraxi’).

(69) Ils portaient le numéro 9 dans la collection Alphonse Wins, on trouve notamment le début du manuscrit CC (le premier document de ce feuillet a été publié dans *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere Deutsche Geschichtskunde*, t. XXVII, 1892, p. 621-623), le début du manuscrit QQQ (Wins a noté dans sa copie du catalogue: ‘extraxi epistolam Hildeberti’, ce document a été publié dans la P.L. de Migne, t. CLXXI, col. 159-161), la fin du manuscrit CCCC (prose en honneur de S. Victor).

(70) Notamment le manuscrit KKKK, acquis ensuite par la Ville de Mons en 1829, et formant le numéro 27/221 de la Bibliothèque publique de cette ville (cfr P. FAIDER et FAIDER-FEYTMANS, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la ville de Mons*, Gand, 1931, p. 52-54). Le manuscrit LLLL forme actuellement le numéro 229/222 de la même bibliothèque (*Ibid.*, p. 271-272); le numéro 68/193 provient également de l'abbaye de Saint-Ghislain (*Ibid.*, p. 115-116).

également sa copie inachevée des Annales de Saint-Ghislain: elle ne comportait que le tome I et Wins n'avait plus lieu de la poursuivre, puisqu'il avait désormais l'original. Après le décès de l'oratorien D. Amand, curé de Thulin, Wins acquit la Chronique d'Enguerran de Monstrellet, 3 volumes imprimés à Paris en 1512[71], et *Illustrations de la Gaulle Belgique. Antiquitez du pays du haynnau*, d'après Jacques de Guise, 3 volumes imprimés à Paris en 1531.

Un certain nombre de curés des églises paroissiales dites succursales n'étaient pas payés par le trésor public, aussi est-ce tout en conservant sa pension et le droit de demeurer à Boussu que Wins fut nommé curé de la paroisse voisine de Hainin le 12 novembre 1817[72]. Il fit chez lui quelques menus travaux pour l'évêché de Tournai, surtout à partir du moment où son ami le vicaire-général Pierre-Joseph Godefroy[73] devint vicaire capitulaire le siège vacant, mais il n'accepta pas d'aller travailler à Tournai et refusa toute autre promotion. Il aurait voulu par contre reconstituer le chapitre de Soignies et écrivit une longue lettre au doyen Le Cancelier le 21 avril 1822. Wins rédigea quelques petites études historiques. En 1821, il adressa à Mr Charlé de Tyberchamps, archéologue à Séneffe, une lettre sur l'emplacement probable du *Bussud* de Baldéric et *Buxidis* de Sigebert de Gembloux[74]; en

(71) La fin du troisième volume fait défaut et a été copiée à la main. Ces post-incunables et les suivants font partie actuellement de la collection C. Wins.

(72) L'acte de nomination, et l'acte d'installation du 8 décembre, se trouvent dans la même collection.

(73) Né à Trélon (département du Nord, France) le 10 juillet 1755, résida à Mons à partir de 1800 comme vicaire-général de Cambrai, puis après le Concordat, de Tournai. L'évêque Hirn, avec qui Wins semble avoir eu peu de rapports, mourut le 10 août 1819. Wins accepta de rédiger la cartabelle pour 1821 et un projet de mandement de carême pour 1822. De nombreuses lettres de Godefroy à Wins, et diverses minutes de réponses, se trouvent dans la collection C. Wins. Godefroy mourut le 3 avril 1837.

(74) Texte reproduit par L. DEVILLERS, *Analectes ou choix d'actes inédits concernant des localités du Hainaut*, dans *Annales du Cercle archéologique de Mons*, t. VIII, 1869, p. 74-78.

1824 il compose une *Notice sur le château de Boussu*, dont une copie manuscrite se trouve actuellement à la Bibliothèque publique de Valenciennes[75].

Wins dut finir par accepter la charge de curé doyen de Sainte-Élisabeth à Mons le 3 juin 1826[76]; Mgr Delplancq, évêque de Tournai depuis 1829, le promut chanoine honoraire de sa cathédrale en octobre 1833[77]. Il prêcha son dernier sermon à la communion solennelle du 16 mars 1834 'peu d'instants avant de tomber à l'autel où il chantait la grand'messe'[78], il ne se rétablit pas, il rédigea cependant de sa propre main ses dispositions testamentaires du 14 avril, fit un don de livres - notamment la *Maxima Bibliotheca Veterum Patrum* - au séminaire de Tournai le 17 mai[79], et mourut le 8 août. Par un codicille spécial[80],

(75) La notice est dédiée à Maurice Riquet de Bon Repos, Comte de Caraman de Boussut. La copie fut faite par le notaire Delmotte de Mons en septembre 1832. Cfr *Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques publiques de France*, *Départements*, t. XXV, 1894, p. 499, n° 852 [634].

(76) L'acte de nomination de ce jour, l'acte de prestation de serment entre les mains du gouverneur de Beeckman, l'acte d'installation du 24 juin font partie de la collection Wins. - Le 24 septembre 1830, le gouverneur du Hainaut, de Macar, écrivit à Wins cette intéressante lettre: J'ai beaucoup de regret que vous n'ayiez pas jugé convenable de répondre à la prière que je vous avais adressée d'intervenir auprès des ouvriers et des gens de la classe mal aisée, pour les engager à ne pas faire partie des attroupements; peut-être que si vous l'aviez fait on aurait à regretter moins de malheur... Ne vous le dissimulez pas, Monsieur le Doyen, la révolution que l'on voudrait opérer ébranlerait plus encore l'autel que le trône...'.

(77) La lettre de remerciements, du 8 octobre, insiste encore pour le rétablissement du chapitre de Soignies, elle dit notamment: 'si l'Église de Soignies a conservé presque tout son mobilier, c'est par les soins du chapitre et avec l'argent des chanoines qu'elle y est parvenue, puisque c'est avec nos propres deniers que tout a été racheté, lors de la dévastation sacrilège des temples' (Minute dans la collection C. Wins).

(78) Ceci est indiqué par Camille-Bernard Wins sur le texte du sermon, répétition d'ailleurs de celui de l'année précédente à la même occasion, encore conservé aujourd'hui.

(79) Minute de la lettre d'envoi dans la même collection.

(80) Du même 14 avril 1834: 'Je veux qu'il soit délivré de ma Bibliothèque, le manuscrit autographe en deux volumes in-folio de l'histoire de St Ghislain que j'ai achetés des religieux de cette maison pour la Bibliothèque publique de la ville de Mons, à Condition que la copie que j'ai faite moi-même du premier volume de cette histoire, et qui a été acheté pour la dite Bibliothèque, à la vente de M. Leclercqz à Mons, soit cédée et délivrée en échange à mon petit Neveu l'avocat Camille Wins...'

il avait légué à la ville de Mons l'exemplaire original des Annales de Saint-Ghislain et quelques imprimés, ce legs fut accepté par le Conseil communal le 3 octobre et exécuté le 6 décembre[81]. Le 16 février 1835 et les jours suivants sa bibliothèque fut mise en vente publique à Mons, le catalogue imprimé[82] comprend 2077 numéros et un supplément de 200 numéros, les uns et les autres par ordre alphabétique d'auteurs. Un manuscrit in-folio de 1516, contenant des épitaphes, des généalogies etc. (n° 1384) ainsi que l'antiphonaire de Saint-Ghislain de 1711 (n° 2074) y furent vendus, de même que différentes éditions plantiniennes[83]. La vente rapporta plus de 9000 francs[84].

En 1853 le petit neveu et exécuteur testamentaire de Paul-Antoine, Camille-Bernard Wins[85], voulut donner à la ville d'Anvers quelques souvenirs rappelant l'évêque Nelis, il écrivit à cet effet à Gustave Wappers, directeur de l'Académie des Beaux-Arts d'Anvers; celui-ci étant à Paris, le professeur-délégué J. Verschaeren répondit le 12 janvier qu'il avait communiqué à l'autorité communale ‘votre intention d'offrir à la ville d'Anvers

(81) Les Annales forment le manuscrit n° 128/312 de la Bibliothèque de la ville de Mons. Cfr P. FAIDER et FAIDER-FEYTMANS, *op. cit.*, p. 185-186.

(82) *Catalogue des livres rares et précieux*, *provenant de la Bibliothèque de M.P.A.H. Wins*, *curé-doyen de la paroisse de Sainte-Élisabeth*, *à Mons*, *chanoine honoraire de la cathédrale de Tournay*, *et ancien chanoine de Turnhout et de Soignies. La vente aura lieu à Mons par le ministère de M.e Delmotte*, *Notaire*, *et sous la direction de M. Le Roux*, *Libraire*, *en l'hôtel du Prince de Ligne*, *rue de la Grosse-Pomme*, *le* 16 *février* 1835, *et jours suivans*, *à trois heures de relevée.* Mons, IV-120 pages. A la p. II on lit: ‘Le catalogue de la vente a été rédigé d'après le catalogue manuscrit de M. Wins lui-même. Les notes sont également de lui. Aucun livre n'a été distrait des siens, ni ajouté à ceux qu'il possédait.’ La plupart des manuscrits et les post-incunables indiqués plus haut ne figurèrent cependant pas à la vente.

(83) Notamment: *Missa apostolica*, de 1589 (n° 1330, vendu à Fr. 3,75); *Vitae sanctorum* d'Haraeus, de 1594 (n° 891, vendu Fr. 0,50); *Octavarium Romanum*, de 1628 (n° 1431, vendu Fr. 3, -); *Missale Romanum*, de 1714 (n° 1389, vendu fr. 10, -).

(84) L'exemplaire du catalogue se trouvant dans la collection C. Wins indique le prix payé pour chaque numéro jusqu'au numéro 2044 inclusivement, soit pour un total de fr. 8067,85, et pour le supplément, pour un total de fr. 1054,40.

(85) Né le 7 novembre 1803 de Jean-Joseph-Marie Wins, et d'Henriette-Joséphine Lefebvre; Jean-Joseph était né le 20 juin 1781 de Georges Joseph et de Marie Saumon; Georges-Joseph, frère aîné du chanoine Paul-Antoine, était né le 18 février 1749.

le portrait de feu Monseigneur Nelis, et quelques autographes tirés de sa correspondance intime' et que cette offre était acceptée; le 11 février le bourgmestre ff., baron de Vinck, accusa réception du 'portrait peint' et des autographes, il indiqua les oeuvres de Nelis que possédait la Bibliothèque communale[86]. On voit encore actuellement à l'Hôtel de Ville d'Anvers le portrait de Nelis peint par André-Bernard de Quertenmont[87], les Archives de la ville d'Anvers possèdent dans leur collection d'autographes la lettre adressée par Nelis à Wins le 8 juillet 1794, ainsi que nous l'avons déjà dit[88]. Camille-Bernard Wins donna ensuite des oeuvres imprimées de Nelis que la Bibliothèque de la ville d'Anvers ne possédait pas; le bourgmestre Loos l'en remercia notamment le 19 février 1853: 'Nous avons l'honneur de vous accuser la réception des ouvrages de Mr De Nelis que vous avez bien voulu nous faire parvenir, comme suite à votre premier envoi relatif à ce prélat et qui sont les suivants: 1° Oratio in funere Francisci I, 2° Oraison funèbre de Marie-Thérèse, 3° Quiesce ou Conseil d'un philosophe à Marc-Aurèle etc., 4° Plan provisionnel d'études aux Pays-Bas'; le 2 mars, le baron de Vinck écrivit: 'Quoique notre Bibliothèque Communale soit en possession des publications de l'Ancienne Académie de Bruxelles contenant les Dissertations de feu Mr De Nelis sur la vigogne, sur un monument du Tournaisis, & sur quelques points de l'histoire du pays, nous avons été néan-

(86) Les deux lettres nous ont été données par Mr Camille Wins.

(87) Né à Anvers le 1er février 1750, y décédé le 3 juillet 1835.

(88) Au haut de cette lettre Camille-Bernard Wins a écrit: 'N° 1 Adressée à l'abbé Wins, alors chanoine de Turnhout, chapelain de la Citadelle d'Anvers et secrétaire intime de Mr de Nélis... Ce qu'atteste son petit neveu et héritier Camille Wins'. Ceci semblerait indiquer que - comme le dit le remercîment du 11 février 1853 - plusieurs lettres furent données. Ce n'est cependant pas certain. En effet la lettre de Naples du 30 août 1796, porte également dans le haut: 'N° 2 Mr C. de Nélis, Evêque d'Anvers, à Son secrétaire Mr le Chanoine Wins C.W.', il semble bien que primitivement elle fut destinée à être envoyée à Anvers en 1853, après que copie (encore actuellement conservée) en fut faite. Une autre lettre fut-elle envoyée à sa place à Anvers? Jusqu'ici elle n'a pas été retrouvée. Il est à remarquer qu'aucune lettre de Nelis à Wins n'est actuellement connue pour l'année 1789, il y en eut sans doute et elles parlèrent probablement de la Révolution brabançonne; peut-être furent-elles en raison de cet intérêt envoyées à Anvers et y sont elles égarées dans quqelue dossier concernant cette Révolution.

moins très satisfaits de recevoir par vos bons soins des exemplaires séparés de ces opuscules qui viennent seconder utilement notre intention de réunir les productions de cet auteur en un seul corps d'ouvrage. Quant à la lettre pastorale en Allemand imprimée à Liège dont parle le postscriptum de votre lettre du 25 février dernier, elle était en effet jointe à votre envoi précédent.'[89]

Tous ces ouvrages imprimés se trouvent à la Bibliothèque publique de la ville d'Anvers. Les n° 10112 et 10113[90] sont deux volumes cartonnés, dos cuir avec l'étiquette: DE NELIS VARIA; l'un de format in-4°, l'autre in-8°. Le recueil in-4° comporte non seulement l'Oraison funèbre de Marie-Thérèse (Bruxelles, Lemaire, 1781)[91], *le Plan provisionnel d'études ou instructions pour les professeurs des classes respectives dans les pensionnats*, *collèges ou écoles publiques aux Pays-Bas*, qui fut publié par la Commission des Études en 1777 mais ne semble pas avoir été rédigé personnellement par Nelis[92], les mémoires de l'Académie mentionnés dans la lettre du Baron de Vinck[93], mais aussi le

(89) Les deux lettres de l'Administration communale d'Anvers nous ont été également données par Mr C. Wins.

(90) Cfr *Bibliotheca Antverpiensis. Catalogue méthodique de la Bibliothèque publique d'Anvers. Second supplément.* Anvers, 1863, p. 33-34. - Aujourd'hui la cote porte la lettre C devant le numéro.

(91) C'est l'exemplaire décrit par nous dans la notice N 41 de la *Bibliotheca Belgica* (Bruxelles, 1955).

(92) Mais bien par Jean des Roches, autre membre de la Commission, né à La Haye en 1735, décédé à Bruxelles en 1787.

(93) *Mémoire... sur la vigogne*, *et par occasion sur l'amélioration de nos laines*; *Réflexions sur un ancien monument du Tournaisis*, *appelé vulgairement la pierre Brunehaut*; *Vues sur différens points de l'histoire Belgique*; *Suite des vues sur différens points de l'histoire Belgique*: au verso du titre de ce dernier mémoire est collée une étiquette portant ces mots: 'Ma Soeur Cadette qui a été Ursuline ici à Louvain est décédée le 22 janvier, et Mon Oncle Nelis demeurant à Malines est décédé le 7 février; tous les deux, munis des S.S. Sacrements. Je recommande leurs âmes en vos prières ainsi que celle de ma chère cousine from: j'ai l'honneur de vous remercier de l'écrit concernant feu mon cher Oncle l'Évêque'. Il s'agit manifestement d'un morceau de billet adressé à Wins. Ma soeur cadette est Joséphine van den Bossche, née à Malines le 3 février 1766; mon oncle est le chevalier Jean-Charles Nelis, né à Malines le 27 octobre 1748, décédé le 7 février 1834; ma chère cousine est la baronne de Fromanteau, née Sophie Nelis, décédée le 3 novembre 1833 à Walhorn; l'auteur du billet ne peut être que Joseph-Aloïs van den Bossche, dont nous avons parlé plus haut. - Seuls le premier et le dernier des quatre mémoires ont une pagination, allant respectivement de 1 à 16 et à 14, qui n'est pas celle de la place occupée respectivement dans les tomes I et II des Mémoires de l'Académie.

Traité d'union et établissement du Congrès Souverain des États Belgique unis, du 11 janvier 1791, portant *in fine* de la main de Nelis: 'Pour Exemplaire ou copie conforme à l'Original † C.F. Évêque d'Anvers Presid.t', et au haut de la première page: 'A la Ville d'Anvers, par son très humble serviteur Camille Wins, secrétaire des Bibliophiles Belges à Mons. 2 février 1853'. Le recueil in-4° comprend *Quiesce* (sans lieu ni date)(94), la traduction allemande du mandement de Nelis du 11 avril 1793 faite par Simon-Pierre Ernst (Liège, Lemarié, 1793)(95), l'oraison funèbre latine de François Ier, mais c'est un exemplaire, sans doute unique, d'un tirage fait par la Typographie académique de Louvain en 1765 avant l'édition proprement dite, sans les corrections qui furent apportées à celle-ci(96). Les reliures des deux volumes ont été manifestement faites à Anvers après réception des dons(97), comme le prévoyait la lettre du Baron de Vinck.

Mr Camille Wins nous a fait don de l'exemplaire de *L'aveugle de la Montagne* ayant appartenu au chanoine Wins et portant le nom de celui-ci sur la reliure du XVIIIe siècle; c'est un exemplaire très complet(98) contenant également les opuscules *Le philosophe chrétien* et *Vérités échappées à mon oncle*, que nous avions cru introuvables(99). Enfin Mr Wins nous a confié une notice bio-

(94) *Bibliotheca Belgica*, notice N 49.
(95) *Ibid.*, notice N 80.
(96) *Ibid.*, notice N 38.
(97) Camille-Bernard Wins mourut à Mons le 14 octobre 1856.
(98) Les huit entretiens parus à Anvers, et la reproduction anversoise des deux articles de *L'Esprit des Journaux.* Cfr les notices N 87 et 89 de la *Bibliotheca Belgica.*
(99) Cfr la notice N 87 *in fine. Le philosophe chrétien* (4 pages) est indubitablement de Nelis; nous croyons que les *Vérités...* (28 pages, avec la date de 1790 à la page de titre) sont d'Adrien Oomen (= mon oncle), ancien secrétaire de Nelis, curé de Gierle, auquel Nelis écrit le 16 juin 1790: '... Non scriptor omnis, aut qualiscumque Scriptio... idonea. Oportet ut lucubrationis isthuc genus magni aliquid, incitati, proni, Salutis publicae cupidissimi, prae se ferat; languidi nihil, nihil abjecti; debet itaque plus sensibus quam verbis abundare. Si quae habes Sibyllae folia, si jam aliquid chartae illavisti, aut proxime id facturus sis, mitte ad me: dicam aperte quod sentio, monebo libere, dijudicabo acriter; sed vero lubentius laudabo plaudamque ex animo. Folia tua nomine tuo inscribi curabo (hoc enim dignum et justum est) tradamque Typographo, postquam de iis ad Te retulero.' (Archives de l'évêché de Bréda).

graphique de Nelis, quatre pages rédigées et écrites par le chanoine Wins, dans lesquelles celui-ci retrace les faits connus de la biographie du prélat et dit en outre: ‘C'est encore une jouissance pour moi, à l'automne de ma vie de me rappeler les jours entiers que j'ai passés avec lui dans son cabinet d'étude au sein de l'amitié et pour ainsi dire environné des connaissances utiles que je puisais dans sa nombreuse bibliothèque; si j'ai quelque goût pour les sciences et pour les lettres, c'est là, c'est dans ses doctes entretiens que je l'ai puisé; c'étaient les entretiens de Cicéron et d'Atticus (que l'on me pardonne cette comparaison si elle n'est pas juste, ce n'est qu'à mon égard), et je n'ai pas été le seul qu'il ait honoré de son amitié et de ses instructions. Tel que les grands hommes de l'antiquité il se faisait un plaisir de former les jeunes gens qui montraient de la docilité et quelques moyens. Quand mes études de Louvain et ensuite les différentes fonctions auxquelles j'ai été appelé m'ont éloigné de M. De Nelis, une correspondance suivie m'a montré davantage la pureté de son âme; ses lettres que je conserverai toujours...’

Nous publions quatre de ces lettres, respirant en effet la simplicité et la franchise, et rentrant dans le cadre du présent article, dont la lettre conservée aux Archives de la ville d'Anvers; nous y ajoutons le texte de la curieuse missive adressée en décembre 1816 par le chanoine Wins à dom Cambrelin.

I
C.F. Nelis à P.A. Wins

Monsieur,

Je ne ferai plus excuses ni remercîmens, puisque vous n'en voulez pas. Voici donc, *ex abrupto*, mes nouvelles et assez nombreuses commissions.

Je suis bien sensible à la peine que Mr Van de Weijer a prise, si nous ne réussissons pas cette fois-ci, ce sera pour une autre. Je n'ai garde d'écrire au reste à

ce Monsieur de La Haije, tant que je ne saurai pas ses intentions. Il n'ij avoit que deux ou trois articles que je desirois un peu fort.

Vous m'inspirez, Monsieur, de ne pas mettre des bornes à ma confiance en vous, comme mon goût pour les Lettres n'en a guères non plus. Voici donc une autre affaire et une autre question.

Je fais copier, tant pour moi que pour quelques amis également curieux et instruits, la plupart des manuscrits intéressans que je puis deterrer dans les Bibliothèques, relativement à notre Histoire des Pays-Bas. J'ai à cet effet plus de douze Écrivains, qui, quoiqu'occupés dans les différens Bureaux du Gouvernement, aiment bien d'employer leurs heures de loisir et d'intervalle à gagner quelque chose, je dis quelque chose; car en effet remplir une main, ou 24 feuilles de papier in-folio, ce qui fait 96 pages, pour *une couronne*, ce n'est pas trop. C'est cependant le prix que mon ami a fait, que je dois suivre, et pour lequel j'ai trouvé plus d'une douzaine de jeunes gens comme il faut, à emploijer. Mais comme nous pourrions en emploijer deux douzaines peut-être, ou plus; et qu'il ij a dans l'université des personnes studieuses et jeunes, qui n'étant guères moijennées, ne sortent pas beaucoup, et ne peuvent pas toujours s'appliquer à l'Étude des matières abstraites, en un mot, à qui l'écriture seroit un delassement, une occupation, et procureroit en même tems un demi louis par mois, s'ils étoient alertes à écrire. Nous nous sommes imaginés de vous demander votre sentiment là-dessus. Il faudroit que l'écriture fût nette, pas plus grande que celle de ma lettre ici, ou plutot plus petite, et qu'on sçût dechiffrer quelquefois des Écritures un peu anciennes. Au reste ce dernier article, qui n'embarrasse un Écrivain que le premier instant, devient facile au bout de trois ou quatre jours; et j'ai de jeunes gens ici qui m'ont remercié de leur avoir appris par ce moijen à dechiffrer les papiers pour ainsi dire les plus difficiles à lire: ce n'a pas été l'affaire d'une semaine.

Je vous prie cependant, Monsieur, en vous informant de ceci à votre grand et grandissime loisir, soit parmi les Théologiens de quelques collèges comme du Standonck, ou ailleurs, de m'en dire votre pensée; ce sera un nouvel effet de cette complaisance dont vous m'avez donné tant de preuves, et dont je serai si charmé, en toute occasion, de pouvoir vous témoigner ma vive et sincère gratitude, ne désirant rien tant que de pouvoir à mon tour vous être bon à quelque chose, et vous prouver par des effets l'estime infinie et tout le dévouement avec lesquels je suis,

Monsieur,

Votre très humble et très obéissant serviteur L'Abbé de Nelis

Bruxelles le 22 Nov. 1782.

P.S. Comme nous sommes dans le cas de nous servir toujours du Sr Wirix pour le transport de nos livres, je crois qu'il seroit bon d'avoir un très-gros et très-grand sac de forte toile, dans lequel on les serreroit, et que Wirix, après avoir déchargé les livres, vous rapporteroit. Il faudroit seulement lui recommander de ne pas mettre le sac sur des matières trop dures, qui, par le cahottement, froisseroient ou blesseroient les livres. J'aurai l'honneur, Monsieur, de vous faire rembourser d'abord, des petits frais de ce sac, qui ne sauroit être grand assez, parce que s'il ij a peu de livres, on les enveloppe en double ou triple. Je cherche à diminuer autant que je puis, du moins par là, les peines de l'emballage. Vous vous en donnez bien d'autres, et si généreusement.

Je vous prie aussi, Monsieur de daigner rembourser Mr Van de Weijer, à qui j'ai l'honneur de présenter ici mes très humbles civilités, du port et affranchissement de ses lettres pour La Haije, etc. Cela n'est que trop juste; comme je vous prie de mettre le port des miennes dont je vous accable, parmi les fraix ordinaires, etc. Si vous ne me promettiez pas de faire cela, comme j'ose ij compter, vous ne me mettriez pas, Monsieur, à mon aise. C'est de l'argent déboursé. Mes obligations et ma dette sont d'ailleurs grandes assez. *Raptim.*

Vous savez, Monsieur, qu'en général, sur des ouvrages, qui ne sont pas bouquins, quelques sols de plus que je ne marque, ne sont pas un objet, et sont toujours conformes à mes intentions; et en particulier, cela a lieu pour les articles que je marque d'une croix, plus spécialement. Tout à Vous,

(Anvers, Collection C. de Clercq.)

II
C.F. Nelis à P.A. Wins

Monsieur[100],

Je suis revenu à Anvers, mais pour peu de tems, puisque je repars demain[101], que je reviens pour l'ordination[102], que je pars ensuite de nouveau le jour même[103], que je ne serai que quelques jours à Anvers au commencement d'octobre, qu'ensuite je dois me rendre à Bruxelles[104] de là à Hoogstraten[105], puis quelque peu de jours à Anvers pour la Toussaint; après quoi l'assemblée des États de Brabant, à Bruxelles[106]: *summa summarum* ce ne sera que vers le 20 novembre que je serai absolument chez moi. Vous pourriez donc, Monsieur, si cela vous est agréable, faire une bonne dose de vacance jusqu'à ce tems-là, pour ne pas y retourner si vite: à tout hazard je vous enverrai toujours d'ici à un jour ou deux, par l'occasion que je vous prie de m'indiquer, ainsi qu'une *addresse sûre* à Mons, le paquet entier des petits titres de mon catalogue, dont vous pourrez vous occuper, si vous avez quelques momens vuides, et que le coeur vous le dise.

Je voudrois avoir un catalogue général, par ordre des matières un petit catalogue de mes livres italiens; un, de mes flamands; un, des anglois et des allemands; un de mes Elzevirs, Gryphius, &c.. Mais tout cela est bien long, me direz-vous. J'avoue qu'il est plus aisé de le dire que de le faire. M. Garzès a été sérieusement occupé de longues écritures et mises-au net pour le gouvernement: c'est ce qui

(100) Cette lettre est adressée ‘A Monsieur, Monsieur l'Abbé Wins, Chanoine de Turnhout, Prêtre, etc. etc., présentement chez Mr son Père, Mayeur de Boussu, par Mons, à Boussu’.
(101) Pour visiter des paroisses du diocèse, le 19 Nelis est notamment à Ranst.
(102) Ou Samedi des Quatre-Temps, 23 septembre.
(103) Nelis visita les paroisses d'Herentals, Geel, Mol, Lierre et environs.
(104) Nelis y séjourna du 9 au 14 octobre.
(105) Le ‘Journal’ de Nelis ne parle pas de ce voyage.
(106) Nelis fut à Bruxelles du 6 au 18 novembre.

a retardé tant votre ouvrage, heureusement voilà qu'il est fini. J'ai eu à dîner aujourd'hui le brave Mr Hellinkhuysen, gendre de Mr Pick, votre Hôte de Rotterdam.

J'ai recommandé il ne se peut pas plus vivement votre affaire, pour la Bourse de Mons(107): Mr des Roches(108), m'a tout promis; mais comme il va partir pour Vienne, je n'ai pû apprendre jusqu'ici si, et comment la chose est faite. Je ne doute point qu'elle ne le soit à votre gré et selon mes désirs. Je viens d'en écrire à Bruxelles; en tout cas, s'il en étoit autrement (ce que je ne crois pas) j'espère que la chose pourroit se redresser.

Puisque Mr le Principal du Collège de Tournay est si bon que de vouloir bien s'occuper encore de moi et de mon dessert, je vous prie de lui écrire, le plutot possible, pour lui témoigner toute ma reconnaissance, et pour lui dire que j'accepte tout ce qu'il voudra bien m'envoyer, de grand coeur; qu'il n'a qu'à remettre ses fruits au S.r William, charretier d'Ath, qui viens jusqu'à Anvers avec son chariot, enfin, de me les adresser directement à Anvers.

Bien des complimens, s'il vous plaît, à tous vos Parens, etc. prenant pour vous les assurances de tout l'attachement avec lequel je ne cesserai jamais d'être,

Monsieur,

Votre très humble et très obéissant serviteur

† Corn. Franç. Ev. d'Anvers

Anvers le 17 Sept. 1786.

(Anvers, Collection C. de Clercq.)

III
C.F. Nelis à P.A. Wins

Monsieur,

Les livres de Mr Ernst ne pouvoient se trouver avec ceux qui me sont envoyés de la part de Mr le chanoine Lauvaux, de Liège(109). Ceux-ci viennent tous de la vente de Mr de Stoupy(110), et d'une autre petite vente antérieure. Je vous supplie donc, Monsieur, de daigner écrire un mot à Mr Ernst, chanoine et Professeur de l'abbaye de Rolduc, au Refuge de Closterraedt, à Aix-la-Chapelle, pour lui dire, que je suis absent, pour affaires, mais dans le Diocèse; que je suis sensible-

(107) Il s'agit d'une bourse d'études pour un frère de Wins.

(108) Jean des Roches: cfr *supra*, p. 167 n. 92.

(109) Jean Lauvaux, de Wasenne, chanoine du chapitre collégial de Saint-Paul à Liège en 1762, chanoine honoraire du chapitre cathédral érigé en cette même église en 1803, décédé à Liège le 2 avril 1807.

(110) Edmond-Sébastien de Stoupy, vicaire-général à Liège du 20 septembre 1747 au 8 avril 1764, décédé en 1786. Cfr *Catalogue des livres de la Bibliothèque de feu M. de Stoupi*, *Tréfoncier de l'Illustre Cathédrale de Liège*, *Abbé Commendataire des abbayes de Saint-Pierre de Châlons-sur-Saône & d'Airvaux.* Liège, J. Tutot, 1786 (416 pages, 3342 n^{os} de livres). La vente eut lieu du 28 novembre au 23 décembre 1786.

ment affligé de ne pouvoir m'entretenir plus à l'aise avec lui, et sur des matières plus agréables que celles que les circonstances présentent; que je vous avois chargé ou prié de recevoir ses livres, qui, depuis si longtems qu'ils sont en route devoient être arrivés, et qui cependant ne le sont pas: que cela vous inquiète, etc.(111) et que vous saisissez cette occasion pour rappeler à son souvenir, l'Évêque et toute *la famiglia*, etc.

Voudrez-vous me faire l'amitié de dire à mon Receveur, Mr Aerden, qu'il ne me faut plus de bois, quant à présent, dans mon Réfuge à Lierre? *Secundo*; voudriez-vous me faire le plaisir de voir un peu mon petit neveu Joseph van den Bossche, au Collège(112) et de lui dire que je suis toujours ici; et de savoir, tant de ses maîtres que de lui, si tout va bien, et s'il s'applique. *Tertio*; dire à Mr van Celst(113), que je le pris d'aller à la Poste, et de parler à Mr le Directeur de Lopez, pour lui faire mes bien sincères complimens, et en le priant de ne plus laisser venir *pour moi* l'impertinente et ordurière feuille, intitulée, *Correspondance Littéraire secrète*, le prier *instamment* de ne plus la faire venir pour le caffé, ni pour personne; en cherchant un *alibi*, pour ne pas dire la vraye raison, qui est celle d'empecher les maux que cette lecture, publique, et dans un lieu public, est de nature de faire. Si Mr Van Celst, à qui je prie de faire lire cet article, employe, comme il a fait en d'autres occasions, la Rhétorique, en mêlant prières, protestation d'amitié et de reconnoissance, etc. etc., il réussira et le profit qui en revient à la poste, est d'ailleurs si mince, ou plutot nul. *Quarto*: je prie Mr Aerden d'aller payer huit Louis d'or, ou plutot trente deux Couronnes de France, à Melle Zegers, la belle mère de Mr Hospies, à Bruxelles, pour être remises à Mr le Conseiller Pensionnaire de Luxembourg, de Limpens, vis-à-vis la rue d'assaut, à Bruxelles, pour le compte de Mr Ernst, à Rolduc; puis de faire prier Mr Hospies (en remettant ces 32 Cour.) de s'informer de Mr De Limpens, le Pensionnaire, s'il n'a pas des nouvelles d'un petit ou grand ballot de livres venant à mon adresse d'Aix la Chapelle.

Voilà bien des commissions, mon cher Chanoine, au reste pendant que nous augmentons notre petite Bibliothèque, je me donne ailleurs des occupations qui m'empêchent de lire(114) mais je ne m'en repens pas.

Tout à vous,
Votre etc.
C.F. Ev. d'Anvers
A Lierre, ce 19 janv. 1787.

P.S. Envoyez-nous un peu le Bulletin d'Anvers(115), avec toutes les Lettres, etc.,

(111) Ces livres s'égarèrent. P.A. Wins écrit à Ernst le 5 avril sa joie d'apprendre qu'ils sont retrouvés et le 20 avril qu'ils sont bien arrivés à Anvers. Ces deux lettres sont conservées aux archives du séminaire de Rolduc.

(112) Le Collège thérésien ou le Collège des Pères Augustins à Anvers.

(113) Antoine Van Celst, secrétaire de l'évêché, chanoine de la cathédrale d'Anvers depuis 1777, curé de Saint-Anne en 1802, de Saint-Charles en 1805, toujours à Anvers, y décédé le 4 février 1822.

(114) Nelis séjourna à Lierre du 11 au 22 janvier 1787 pour y promouvoir les instructions catéchétiques aux enfants et aux adultes.

(115) C'est-à-dire un récit par Wins de ce qui se passait à Anvers, Wins se trouvait à l'évêché.

qu'il peut y avoir pour moi, chaque jour je vous prie, par le messager ou le coche, qui part à trois heures l'après-midi, c'est à dire samedi et dimanche, avec Les Gazettes de Gand et de Leyde.

Mais vous m'aviez dit dans votre lettre, que vous m'envoyiez une autre lettre incluse, venant de Bruxelles. Or votre lettre n'avoit point de lettre incluse.

Comment vous trouvez-vous dans votre Solitude?[116]

(Anvers, Collection C. de Clercq.)

IV
C.F. Nelis à P.A. Wins

La Haye, ce mardi, 8 juillet 1794.

Monsieur le Chanoine,

Je recommande bien à vos soins, et à ceux de MM. Oomen[117], Aerden[118], Gruitters[119], etc. etc., toute ma maison, la dépense (qui doit être très économique car il ne faut pas brûler la chandelle par les deux bouts,) j'entends, la dépense de tous les jours, *me absente*, et la conservation enfin de mes effets.

Mais comme ces effets sont exposés à une dégradation journalière, je prens enfin la résolution de céder aux conseils et de louer un bateau pour m'en apporter ici la plus grande, ou au moins la principale partie. Le bateau est déjà parti au moment où je donne mes instructions et cette lettre à Mr Alliaud Fils[120], qui s'est chargé de l'exécution, et dont l'honnêteté et les talens me promettent tout le meilleur succès possible. Il sera ici mon Bibliothécaire, *te absente*: car je ferai arranger une partie de mes livres dans une bibliothèque, grossièrement à faire des planches même de mes caisses. Daniel, et trois ou quatre ouvriers avec lui, doivent faire ces caisses d'abord: de la manière que Mr Alliaud l'indiquera. Et pendant que Mr Testulat[121] et vous, vous emballez des livres, avec Mr Alliaud etc. etc., il faut que le Portier, aidé par le Sr Pompe, et d'autres s'il le faut, emballent les effets indiqués ci-dessous *sub numeris...* le tout de manière que ces effets ne reçoivent en entrant ou en sortant du bâteau pas le moindre dommage, car enfin si les tems devenoient trop durs et que je ne pusse les ramener à Anvers, je les ferai

(116) Nelis avait sans doute avec lui son secrétaire Adrien Oomen, ce qui fait que Wins mangeait probablement seul, car le receveur l'abbé Aerden ne prenait pas part à la table épiscopale.
(117) Antoine Oomen, le second secrétaire particulier de l'évêque, curé d'Etten (Brabant hollandais) de 1800 à sa mort en 1838.
(118) Receveur des biens de l'évêque.
(119) François-Joseph de Gruytters, secrétaire de l'évêché d'Anvers, curé de Gierle de 1803 à 1810.
(120) Nicolas, fils de Pierre Alliaud. Cfr A. LEDEBOER, *De Boekdrukkers*, *boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*, Deventer, 1872, p. 156.
(121) Après le Concordat Testulat devint aumônier du prince Philémon d'Arenberg, il mourut à Namur le 23 décembre 1834.

vendre ici, comme les autres pauvres émigrés. Je recommande donc le tout à votre amitié. J'en attends une exécution promte et parfaite. Puis l'horizon s'éclairera et St Michel, à son été, nous dira où nous devrons nous retrouver[122].

Vous emballerez donc dans mon bateau:

1° tous mes livres quelconques, tant ceux des trois ou quatre chambres de mon Hermitage[123], que ceux de mes quatre ou cinq grandes bibliothèques, des bibliothèques cancellées[124], de la chambre de Garzés[125] etc. etc. Je n'excepte que quelques bouquins et mes doubles et des livres pésans de scholastique, ou d'éditions peu recherchées, que vous placerez, par après, le mieux que vous pourrez, dans ma grande bibliothèque, à côté de la cheminée, en couvrant le reste de grands rideaux blancs, que la lingère doit avoir: pour cacher le vuide etc. Ne manquez pas à m'envoyer donc à peu près tout, même tous ces Miscellanea[126]. Car enfin mes affaires pourront me rappeler à La Haye même après la fin de îa guerre.

2° il faut emballer toutes mes porcelaines (il faut un marchand de porcelaine qui y préside). Je n'excepte que six douzaines d'assiettes vertes, et il faut pour cela choisir celles qui ont perdu un peu leur vernis. Ces six douzaines, avec quatre ou cinq douzaines qui sont dans mon refuge à Lierre, vous suffiront. Vous avez des plats d'étain. N'oubliez donc rien, et surtout pas la belle porcelaine, et les plateaux etc. qui sont dans les armoires de la petite chambre à manger, dans l'office, dans la grande armoire de la chambre derrière la petite chambre à manger, où les plateaux ou miroirs de dessert se trouvent aussi, et doivent être emballés également. N'oubliez rien.

3° les tapis de pied de la chambre au dessus de la chapelle, verd (mais pas le rouge d'à côté), celui, verd encore, au dessus de la petite chambre à manger et tous les autres, soit qu'ils soyent placés, soit qu'ils soyent dans les armoires, où la lingère le sait bien. J'ai un bateau et je veux m'en servir. Le même bateau en tout cas me rammènera ces marchandises.

4° mes cinq grandes livrées, complètes, avec les cinq chapeaux à bords d'argent, qui sont dans l'armoire du coin de l'antichambre de la Bibliothèque, où il y a encore des manuscrits.

5° mes rideaux de soye neuve dans la petite chambre verte, à côté de l'antichambre dont je viens de parler, avec tous ceux qui ne sont pas pendus ou mis en place encore, avec tous ceux en mousseline qui sont dans mes appartemens, corridors, chambres hautes et basses. Il faut dire à Madame d'Harcourt[127] que je dois

(122) Nelis veut dire par là qu'il prévoit que vers le 8 mai (Saint-Michel d'été) 1795 il sera de retour de son voyage à Rome, et éventuellement à Vienne.

(123) Pavillon qui semble avoir existé dans le jardin de l'évêché d'Anvers et où Nelis aimait se retirer.

(124) C'est-à-dire fermées à clé.

(125) Ecclésiastique au service de Nelis pour transcrire les anciens manuscrits et documents. Cfr *supra*, p. 153.

(126) Sans doute des brochures reliées.

(127) Intendante de l'évêché à Anvers.

meubler une maison à La Haye: ce qui est vrai. Je vais peut-être devenir ambassadeur: que sait-on? J'entends au reste qu'aucun rideau du grand appartemen royal, en haut, ou en bas, ni du corridor de Testulat etc. etc. ne doit être bougé.

6º il faut m'envoyer ma chasuble brodée, verte et violette; ma belle chappe ou *pluviale*, mon étole, toute ma garderobe, en soutanes, linges, etc.; le linge de table, le meilleur et le plus frais; ma crosse d'argent, et toutes les choses précieuses, ma mitre etc. etc. Mais que cela ne vous inquiète pas. Le Prince d'Orange m'a dit hier encore, qu'il croyoit que jamais les Français ne viendront à Anvers: c'est donc réellement par précaution, et pour nos années mêmes: tout ce qui est armé est un peu dévastateur; puis, il m'en coûte pas plus pour apporter beaucoup ou peu, et réellement, je pourrois bien avant ou après mon voyage d'Italie, garder et monter une maison à La Haye. Vous écrirez tout ceci (avec prudence, de peur des Carmagnols[128] à Adelphia[129]. Je poursuis:

7º il faut m'envoyer, et faire emballer par Pompe, et mon Portier, la figure ou grouppe de marbre blanc, dans ma grotte ou chambre à coucher de l'Hermitage; la pendule qui est dans ma grande bibliothèque, celle de la petite chambre à manger (les autres peuvent rester), les trois bronzes dorés ou candélabres de la grande salle; les cinq pots, dont trois bleus avec bronzes dorés et deux de porcelaine blanche sur la cheminée de ma grande salle; le petit déjeuné de porcelaine, dans la chambre rouge, au dessus de la grande salle, ne peut pas être oublié non plus. Ne perdez pas la tête, Mon Cher Chanoine, *forsan et haec olim fecisse juvabit.* Quant tout cela sera parti, avec ce que je dirai encore, vous arrangerez et partagerez le reste de mes meubles, de façon qu'il n'y paroitra pas de vuide, au moins aux yeux de ceux qui n'auront pas vu l'état précédent. S'il y a quelque autres articles encore de mérite, et dont on peut se passer à Anvers, ajoutez les *proprio marte.* Tenez une Note (que vous m'enverrez) de tout et numérotez bien les caisses. La Note me dira ce que je trouve dans chaque Nº, car je ne veux pas les ouvrir, toutes les caisses.

8º il faut faire venir à l'instant même Loots mon cavier, et emballer généralement tout mon vin de toutes mes caves, excepté le vin de Moselle (deux pièces ou aimes) nouvellement acheté chez Mr Mussche à Anvers [le receveur le sait bien, il se trouve dans...[130]], exceptée une pièce de vin blanc de la cave dite du receveur, et cinquante bouteilles de vin de bourgogne rouge à prendre dans la petite cave, où l'on monte par quelques degrés, au sud de la grande. Moyennant ces trois pièces et demie, vous aurez assez jusqu'à mon retour, j'espère; et si cela n'est pas, je vous en enverrai de Mr Ellinkhuysen de Rotterdam, où vous en ferai prendre chez Mr Renson à Anvers[131]. Ne manquez donc à rien et que Mr Loots vous donne une liste exacte de tout ce qu'il emballe, et de ce qui se trouve (vins de liqueur et autres, quant il n'y auroit que 4 bouteilles comme il y en a du Tokay)

(128) Des républicains français et leurs partisans.
(129) Nom par lequel Nelis et Wins désignaient entre eux Madame Marie-Françoise Cogniaux d'Erpies, intendante du refuge des évêques d'Anvers à Bruxelles.
(130) Nelis a laissé un blanc, ne se souvenant sans doute plus de l'endroit exact.
(131) Deux marchands de vin.

dans chaque pannier numéroté. Ce vin m'est le plus nécessaire, pour gagner des amis ici à la Religion, à l'État, à la chose publique[132].

Si j'oublie quelque chose, je vous le dirai par un Post-Scriptum, ou par une lettre à remettre, ce soir, à la Poste. Je vous conjure d'exécuter tout ceci bien à l'aide de Testulat, que je salue; et qui ne risque rien[133]. Dites-lui que sa lettre m'a fait sourire: que je dérangerai probablement ses arrangemens, un peu: mais que ce sera, j'espère pour un mieux. N'oubliez rien et que tout soit bien fait: pas de bouteilles, pas de nez cassés. Adieu. *Militia et vigilia est vita hominis super terram.* Tout à vous. Votre etc.

L'Ev. d'Anvers.

P.S. N'écrivez rien dans vos lettres, à Bruxelles surtout, qui ne puisse être vu, par des amis et des ennemis; et écrivez alors souvent, à l'adresse de Mr le Chev.er de Pelser, chargé des affaires de l'Empereur, à La Haye. N.B. Il faut que Mr Aerden m'écrive ses résultats et ses affaires. J'écrirai plus tard à mon neveu des Vignes[134], je n'ai pas un instant de loisir à présent. Saluez le ainsi que ma nièce. Mes respects à Madame d'Harcourt; Elle et ses domestiques, dépend-ils sur moi? Non pas. 2d. P.S. 1° Il faut m'envoyer tous les imprimés (en feuilles) qui sont au grenier, à la chambre dite des jambons. Je les achèverai ici, et les ferai vendre par les libraires[135]. 2° Item tous mes Prodromus, de chez Grangé. Je lui enverrai, avant l'hyver, la suite, qui ne consistera qu'en une feuille ou deux[136]. 3° tous mes Aveugles de la Montagne. Vous en trouverez une grande partie [de la 1ère partie[137]] dans l'armoire de la grande antichambre bleue du grand quartier, en haut, l'armoire du coin, contre le jardin. La clé est dans le tiroir que la lingère sait bien, où les clefs se trouvent. Sans cela, et une fois pour toutes, il faut faire ouvrir les armoires par le serrurier, dès qu'on ne trouve pas les clés. Dans cette armoire il y a des papiers, et des Estampes de l'Aveugle de la Montagne. Il y a des petites Estampes aussi, papiers et imprimés (et mes portraits entre autres) dans tous les tiroirs de la grande commode ou pupitre, qui est dans mon ancienne chambre à coucher, même dans les tiroirs difficiles à tirer, contre la muraille, où il faut voir. Il faut m'envoyer tout cela. L'autre partie de mes Aveugles[138] se trouve, avec d'autres livres, toujours à m'envoyer, dans une des bibliothèques fermées ou cancellées, de mon ancienne chambre à coucher. 4° il faut m'envoyer la caissette où sont tous mes couteaux à manche d'argent. La lingère les a. Elle verra bien s'il y a d'autres choses à m'envoyer, et à cacher ou dérober par là à la rapacité; puisque j'ai un bateau à moi; mais il n'y faut mettre rien, appartenant

(132) Nelis entendait recevoir le plus de gens possible.
(133) Comme émigré français.
(134) Ferdinand Desvignes, époux de Marie-Françoise van den Bossche, soeur de Joseph-Aloïs. Cfr *supra*, p. 159.
(135) Il s'agit de l'édition des lettres d'Hopperus à Viglius, qui ne sera lancée sur le marché qu'après la mort de Nelis, en 1802, par Wild et Altheer à Utrecht.
(136) Cette suite figure à la fin de l'édition du *Prodromus* imprimé par Bodoni à Parme en 1795.
(137) Les cinq premiers entretiens, parus à Anvers en 1789.
(138) Trois autres entretiens, parus à Anvers en 1793.

à d'autres. Le Receveur y mettra aussi tous les papiers qui se trouvent dans son coffre de fer, exceptées les Rente-Brieven du catéchisme[139], qu'il faut garder encore, *in tuto*. Il faut avoir soin de bien loger, et bien nourrir à ma table, mon brave Alliaud.

(Anvers, Archives de la ville d'Anvers.)

V
P.A. Wins à dom Cambrelin

le 9 Xbre 1816.

Monsieur le Prieur,

D'après ce que vous avez bien voulu me dire rélativement aux manuscrits que vous m'avez envoyés dernièrement, j'ai fait venir la personne qui desiroit en acheter pour faire des couvertures de livres. J'ai eu soin de choisir tout ce qui ne paroissoit contenir que des homélies, des livres tronqués de l'écriture sainte[140], des commentaires, des méditations, vieux traités de droit, de théologie, oeuvres des Saints Pères, mille fois imprimés, et qui ne peuvent être utiles tels qu'ils sont ici, que pour un rélieur, et j'en ai fait une pile assez considérable, de quarante volumes la plupart in folio dont quelques uns sont assez minces pour laquelle masse on m'a offert cent vingt francs, mais dont j'ai compris qu'on pourroit bien avoir jusqu'à cent et cinquante livres de Hainaut, si vous vouliez consentir de les céder à ce prix, ajoutant qu'on les payeroit de suite en les prenant. Mais qu'il falloit ne pas tarder à donner des réponses parceque cette personne avoit un autre marché en train et à conclure sans délai si on ne s'accommodoit pas pour celui-ci.

S'il m'est permis de vous dire ce que j'en pense je crois qu'il n'y a qu'un rélieur qui mette tous les jours et en quantité des objets de telle espèce en usage, qui puisse en donner tant d'argent. En tout cas, vous voudrez bien me notifier ce que vous voulez que je fasse là dessus.

Quant au reste des manuscrits et le peu de livres imprimés qui les accompagnoient, comme il s'en trouve quelques-uns qui me paroissent dignes d'être conservés, je les ai mis à part en attendant que vous m'ayez fait connoitre ce qui doit en être fait. Espérant d'avoir de vos nouvelles sans tarder, je vous prie d'agréer pour vous et pour Mr dom Placide l'homage de mon profond respect. C'est avec ces sentimens que je suis, Mr le Prieur,

Votre très humble

P. Wins

(Mons, Collection C. Wins.)

(139) La fondation Wellens pour le catéchisme aux adultes.

(140) Des bibles incomplètes.

De gedrukte overlevering van Seneca Pater

door Dr H.D.L. Vervliet
(*Antwerpen*)

Zelden, omzeggens nooit, wordt bij de studie van een klassiek auteur, het nut betwijfeld van een grondig onderzoek der handschriftelijke overlevering. Meestal echter vraagt een nauwgezet onderzoek der *codices* zoveel tijd, zorg en inspanning, dat een studie der gedrukte overlevering slechts onvolledig of in het geheel niet wordt doorgevoerd. Tegenover de zeldzaamheid en spontaan aangevoeld belang van het handschrift staat de menigte van en de bijna traditionele minachting voor de oude drukken. En nochtans! Moet men het belang der Plantijnse Horatius-uitgaven(1) in herinnering brengen, waarin Crucquius de collatie gaf van het in 1566 verbrande handschrift V(*Blandinius vetussimus*)? Moet men wijzen op de Politianus-uitgave van 1471 en op de Victorius-uitgave van 1541, die beide de lezingen van het enige oude handschrift, de *codex Marcianus* (Florence), van Cato Censorius' *De Agricultura* bewaarden? Op de *editiones principes* van Cornelius Nepos(2), van Ovidius, Phaedrus, Velleius Paterculus, Aulus Gellius, Ammianus Marcellinus, Tertullianus' *Apologetica*, Arnobius, van Caelius Aurelianus(3) en der *Laus Pisonis*(3)?

(1) van 1567, 1573, en 1578. Vgl. M. SABBE, *Essai de bibliographie des éditions d'Horace, publiées par Plantin et ses successeurs*, in *De Gulden Passer*, XIV, 1936, blz. 93-111) en G. PASQUALI, *Storia della tradizione e critica del testo*, Florence, 1952^2, blz 51.

(2) Vgl. voor deze en volgende auteurs het desbetreffende artikel in N.I. HERESCU, *Bibliographie de la litérature latine*, Parijs, 1943, en G. PASQUALI, *op. cit.*, blz. 41-109.

(3) Vgl. P. LEHMANN, *Johannes Sichardus und die von ihm benutzten Bibliotheken und Handschriften*, München, 1911 (= *Quellen und Untersuchungen zur lateinische Philologie des Mittelalters*, Bd. 4, Heft 1) blz. 75. Vgl. G. PASQUALI, *op. cit.*, blz. 53.

(3) Vgl. P. LEHMANN, *Johannes Sichardus und die von ihm benutzten Bibliotheken und Handschriften*, München, 1911 (= *Quellen und Untersuchungen zur lateinische Philologie des Mittelalters*, Bd. 4, Heft 1) blz. 75. Vgl. G. PASQUALI, *op. cit.*, blz. 53.

Deze *editiones pro manuscripto* kunnen van evengroot belang zijn als gelijk welk handschrift en het zou op zijn minst onvoorzichtig zijn met hun lezingen geen rekening te houden bij het opmaken van de stamboom der handschriftelijke overlevering *(stemma codicum).* Weliswaar is soms niet geheel de editie van belang maar wel de handschriftelijke annotaties die één of ander humanist *in margine* heeft genoteerd. Zo is voor Tibullus het *Fragmentum Cuiacium* bekend. Dit zijn lezingen uit een handschrift in het bezit van Cujas, welke Scaliger noteerde in een Plantin-uitgave van 1569(4). Ook voor Martialis is het geweten dat Bongarsius (1554-1612) *in margine* ener Parijse editie van 1539 de varianten van een thans verloren handschrift schreef(5).

Om al deze redenen is het nodig na de studie der handschriftelijke traditie een nauwgezette bibliographie te maken van de gedrukte edities, zelfs indien mogelijk, met opsomming van de exemplaren, waarin handschriftelijke nota's voorkomen. Verder kan een stamboom der gedrukte overlevering *(stemma editionum)* zeer veel diensten bewijzen bij het opsporen van typografische fouten, welke dikwijls en ten onrechte doorgaan als eerbiedwaardige handschriftelijke varianten. Dit werd op verhelderende manier bewezen door een recente studie van A. Severyns over de gedrukte overlevering van Proclos' *Chrestomathie* (2e eeuw na Christus)(6). Ten derde en ten slotte heeft een dergelijke studie - en hier verlaat men het strikte terrein der klassieke filologie - het voordeel een inzicht te geven in een geschiedenis van de filologie en van de drukkunst.

Een grondige studie der typografische traditie van een klassiek auteur is zelden mogelijk zonder een diepgaande studie van de handschriften - zo deze bestaan. Daarom is het wellicht nuttig - vooraleer de eigenlijke uiteenzetting te beginnen - een kort

(4) Thans te Leiden, Univ. Bibl., nr. 755 H 23.
(5) Thans te Bern, Univ. Bibl.
(6) *Quelques remarques sur la tradition imprimée de textes anciens*, in *Bull. Cl. Lettr. Sc. morales et polit. (de l') Acad. roy. de Belgique*, 5e série, XLII, 1956, nr. 6, blz. 508-530).

overzicht te geven van de handschriftelijke traditie van Seneca Pater(7).

Over Seneca Pater (ca. 54 v. Chr. - ca 38 n. Chr.) zelf weten wij weinig. Gedurende de middeleeuwen werd hij verward met zijn meer bekende, gelijknamige zoon, Seneca philosophus, (ca. 5 v. Chr. - 65 n. Chr.). De Italiaanse humanist Raphael Volaterranus († 1522), was het, die hem voor het eerst in de moderne geschiedenis duidelijk onderscheidde van zijn zoon.

Seneca de Oudere is de auteur van een reeks anecdoten over de oude rhetorica welke gewoonlijk met de titel *Controversiae et Suasoriae* worden aangeduid. De handschriftelijke traditie van dit geschrift kan men indelen in drie hoofdgroepen.

Een eerste en voornaamste groep omvat een tiental handschriften, met nagenoeg volledige tekst. Drie handschriften uit de 9e en 10e eeuw, te weten de *Vaticanus Latinus* 3872 (V), de *Bruxellensis* 9594 (B) en de *Antverpiensis* 411 (A) vormen de hoofden van onze handschriftelijke overlevering. Van de *Vaticanus* hangt namelijk zowel de laat-middeleeuwse traditie met de *Bruxellensis* 2025, *olim Toletanus* (T), de *Bruxellensis* 9768 (E) en de *Cantabrigiensis* (Trinity College, 0.3.32) (C) als de Renaissance-traditie met de *Vaticanus Latinus* 5219 (W), de *Florentinus Riccardianus* 1179-III (F), de *Leidensis*, *olim Vossianus latinus* 72 (L) en de *Bruxellensis* 9144 (D) af.

Een tweede groep handschriften - samen een 90-tal hss. - bevat, op sommige *praefationes* der *Controversiae* na - niet de authentieke tekst van Seneca Pater maar wel - waarschijnlijk schoolse - *Excerpta* uit, naar gemeend wordt, de vierde eeuw na Christus.

De derde groep - een 30-tal hss. - ten slotte wordt gevormd door middeleeuwse commentaren op de juist geciteerde *Excerpta.* Deze commentaren worden meestal toegeschreven aan de Angelsaksische monnik Nicolaus Trivet (ca. 1258 - ca. 1328) en bevatten

(7) Dit overzicht is gebaseerd op een recent onderzoek dat, naar wij hopen, elders zal kunnen worden gepubliceerd. Dit overzicht wijkt in enige punten af van de tot nu toe aangenomen stellingen. Voor de typografische traditie hebben deze wijzigingen echter minder belang.

uit derde hand en in parafrase allerhande ideeën, woorden, zinnen van Seneca Pater.

De typografische traditie der *Excerpta* van Seneca Pater begint betrekkelijk vroeg, in 1475 namelijk, met een Napelse uitgaaf van Mathias Moravus, gevolgd door een incunabel *sine dato* en *sine loco*, door een druk van Bernardus de Colonia (Tarvisii, 1478), van Bebel (Basileae, 1527) en van Audoenus Parvus (Parisiis, 1547).

De *editio princeps* der *Controversiae* en *Suasoriae* daarentegen verschijnt eerst in 1490. Dit hoeft ons niet te verwonderen: de verkorte en gemakkelijkere tekst der *Excerpta* lag de middeleeuwers beter dan de meer volledige. Dit bewijzen niet alleen de talrijke overgeleverde handschriften der *Excerpta*, maar ook de referenties in middeleeuwse auteurs en bibliotheekcatalogussen.

De typografische geschiedenis van de eigenlijke tekst van Seneca Pater kan men indelen in vier paragrafen. In de eerste plaats worden de vroegste gedrukte uitgaven - waaronder de incunabelen: alle Italiaanse - en de Baselse uitgaven, o.m. deze door Erasmus behandeld. Zij kunnen, ondanks de grote namen hieraan verbonden niet als rijp worden aangezien. Een tweede paragraaf behandelt het hoogtepunt der 16^{e} en 17^{e} eeuwen. Inderdaad heeft zich het late humanisme met een Muretus en een Schottus zich meer dan verdienstelijk gemaakt ten overstaan van Seneca maior. Hierbij sluit de studie der epigone uitgaven aan. Daarna komen in een derde paragraaf de moderne uitgaven aan de beurt. Als vierde paragraaf wordt een overzicht gegeven der indirecte typografische traditie, vervat in de uitgaven der vertalingen.

Deze studie wordt besloten met een korte verhandeling over de ruimtelijke verspreiding der Seneca-uitgaven.

§ 1. - De eerste gedrukte uitgaven

I. De Italiaanse periode

Drie incunabelen en één postincunabel, in Italië gedrukt, zijn er gekend met de volledige tekst der *Suasoriae* en *Controversiae.* Het zijn waarschijnlijk alle Venetiaanse drukken. Voor drie althans is dit zeker:

a. Venetiis, *Bernardinus de Cremona et Simon de Luero*, 1490.
b. Venetiis, *Bernardinus de Coris de Cremona*, 1492.
c. Venetiis, *Bartholomeus de Zanis de Portesio*, 1503.

De vierde is een incunabel *sine dato et loco*, welke met grote waarschijnlijkheid en na vergelijking met *b*, kan worden thuis gebracht in Venetië, ca. 1493-1495. Het is namelijk een herzette herdruk van *b*[8].

Deze uitgaven beginnen alle de tekst van Seneca maior met de woorden *sin ut*; zij geven geen Griekse teksten. Deze beide karakteristieken wijzen heel duidelijk op een verwantschap met de groep der Italiaanse Renaissance-handschriften DFLW.

Een vlug overzicht der eerste *suasoria* toont aan dat de uitgever het handschrift D gebruikte als grondslag: de volgende varianten geven hieromtrent definitief bescheid:

1490	≠	F in 450.15[9]
	≠	L in 448.7; 448.28
	≠	W in 476.13
	=	D in 448.14; 452.20; 454.2; 464.22

De laatst vermelde overeenkomst is treffend en laat de conclusie toe dat deze Italiaanse incunabelen van D (*Bruxellensis* 9144, *olim Cusanus*) werden gecopieerd. Dit kan geen verwondering baren, indien men weet dat D in het bezit was van Kardinaal Nicolaus Cusanus, verblijvende te Brixen (thans Bressanone, N. Italië) en dat dit handschrift aldus gemakkelijk tot in Venetië kon bekend zijn. D is overigens een zo mooi en zorgzaam geschreven handschrift, dat het niet voor de zetter diende klaar gemaakt.

II. De Baselse uitgaven

In het begin der 16e eeuw was Basel, door de aanwezigheid van

(8) Dit werk wordt soms vermeld als zijnde gedrukt te Venetië door Giovanni Tacuino (Vgl. S. GRAESSE, *Trésor de livres rares*, Dresden, 1865, dl. VI, blz. 347, col. 1, al. 4) of door Johannes en Gregorius de Gregoriis, insgelijks te Venetië (Roma, *Bibliotheca Canatense*, *catalogus*).
(9) De verwijzingen slaan op de bladzijden en regels van het tweede deel van BORNECQUE'S tekstuitgaaf (Parijs, 1932[2]).

Erasmus o.m., een zeer belangrijk cultureel centrum. Bekende drukkers als Amerbach, Oporinus, Frobenius verzorgden talloze klassieke uitgaven. Het was Frobenius die in 1515 de eerst Baselse Seneca drukte; deze editie, welke de werken van Seneca phil. en Seneca pater gezamelijk weergaf, werd verzorgd door Erasmus, die op dat ogenblik in Engeland vertoefde(10). Het dient gezegd dat deze uitgave, wat betreft de werken van Seneca maior, getrouw de lezingen der Italiaanse incunabelen weergeeft. Wel geeft Erasmus eigen marginaliën(11), doch in wezen gaat ook deze uitgaaf terug op het handschrift D. Erasmus wendde pogingen aan om de zich in Engeland bevindende handschriften te collationneren, maar in een brief (dd. 30 Januari 1523 - vgl. P.S. Allen, I (1906), blz. 13, r. 13-15) verhaalt de humanist zelf hoe een groot deel van zijn collatie van Seneca pater verloren ging. Zoals voor de editie van 1515 liet Erasmus zich ook voor de uitgaaf van 1529 leiden door Angelsaksische handschriften(12). Hij vroeg namelijk aan zijn vriend Thomas Aldridge († 5 maart 1555-56) voor hem enige Cambridge-handschriften te collationneren. Dat er te Cambridge ook een handschrift met de *Controversiae* en *Suasoriae* voorhanden was blijkt uit deze correspondentie. De enige bibliotheek die Erasmus in verband met Seneca te Cambridge vernoemt, is King's College. Opzoekingen (o.m. door Allen) naar dit handschrift bleven vruchteloos. Het ligt echter voor de hand dat handschrift C, thans in Trinity College, het exemplaar zou kunnen zijn waaruit Erasmus en Aldridge geput hebben. Dit blijkt echter niet uit de studie der varianten. Het is niet duidelijk hoe dit komt. Misschien heeft Aldridge zich beperkt tot de collatie van Seneca philosophus?

(10) P.S. ALLEN, *Opus epistolarum Des. Erasmi*, Oxford, 1906-1947, dl. 2, 1910, blz. 51-54.

(11) Bijv. *Haec declamatio est* □*κ*□*φαλος* bij het begin des *Suasoriae.*

(12) Brief dd. 15.12.25 (P.S. ALLEN, *op. cit.*, dl. VI, blz. 243, nr. 1656). Erasmus was gestadig op zoek naar Seneca-handschriften; dit blijkt uit twee brieven, namelijk van Beatus Rhenanus (Beat Bild, 1485-1547) en Ulrich Zasius (1461-1535) aan Bonifacius Amerbach (1495-1562) te Basel. Beide brieven, resp. van 24 Sept. 1528 en 28 Oct. 1528 (vgl. A. HARTMANN, *Die Amerbachkorrespondenz*, Basel, dl. III, 1947, blz. 358 en 367) signaleren Seneca-handschriften ten gerieve van Erasmus; het is niet duidelijk of de oude of de jonge Seneca bedoeld wordt.

Integendeel, het blijkt dat ook deze uitgaaf terug gaat op D, zoals uit volgend overzicht moge blijken; de kleine aanvulling 452.20: *ad Mundam [acie]*, kan deze indruk niet verstoren. Het overzicht der varianten van de eerste *suasoria* geeft ons volgend beeld:

1529	≠	F in 450.15
	≠	L in 448.7; 448.28
	≠	W in 476.13
	=	D in 448.14; 454.2; 464.22; 466.24
	≠	D = FLW in 452.20

De Erasmus-uitgaven blijven *en vogue* tot ongeveer 1585, wanneer Muretus, de codex *Vaticanus Latinus* 3872 (9^{e} eeuw - sigle V) benuttend, een uitgaaf op de markt brengt, welke verschillende hiaten in Seneca's tekst oplost. Na deze datum neemt Erasmus' invloed af: in 1592 verschijnt te Lyon de laatste herdruk van zijn tekst-uitgaaf. Ziehier overigens de lijst der uitgaven dezer klasse:

1. Basel, 1515
2. Basel, 1529
3. Basel, 1537
4. s.d., s.l. [Basel, nà 1537]
5. Lyon, 1555
6. Basel, 1557
7. Basel, 1573
8. Parijs, 1580
9. Parijs, 1581
10. Basel, 1590
11. Lyon, 1592

Het Berner exemplaar der Episcopius-uitgave van 1590 draagt het ex-libris van Bongarsius[13] en handschriftelijke marginaliën, toegeschreven aan Cuiacius (Cujas), zijn leermeester[14]. Deze

(13) Betreffende Jac. Bongarsius (1554-1612) vgl. H. HAGEN, *Jacobus Bongarsius. Ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16. bis 17. Jhrts.*, Bern, 1874; K. MÜLLER, *Jacques Bongars und seine Handschriftensammlung* in *Schätze der Burgerbibliothek*, *Bern*, Bern, 1955, blz. 81-106.

(14) Over Jac. Cuiacius (1522-1590) vgl. BERRIAT-SAINT-PRIX, *Histoire du droit*, *suivie de l'histoire de Cujas*, Parijs, 1921, blz. 549 e.v.; J. FLACH, *Cujas*, *les glossateurs et les Bartolistes*, in *Nouvelle Revue histor. du droit*, VII, 1883, blz. 204-227; C.W. WESTRUP, *Notes sur Cujas*, in *Studi in onore di P. Bonfante*, dl. III, Milaan, 1930, blz. 131-149; P.F. GIRARD, *La jeunesse de Cujas. Notes sur sa famille*, *ses études et son premier enseignement*, in *Nouvelle revue de droit fr. et étr.*, XL, 1916, blz. 429-504); id, *Lettres de Cujas*, *ibid.*, XLI, 1917, blz. 402-424; XLIV, 1920, blz. 243-272; H. OMONT, *Les mss. de Cujas*, *ibid.*, XII, 1888, blz. 632-641.

zijn inderdaad soms ondertekend met *Cuj.* Moeten zij als autografen beschouwd worden van de grote Franse rechtsgeleerde en philoloog? Het voorname bezwaar is dat Cuiacius op 4 october 1590 stierf, terwijl de drukker deze uitgave zeker niet vóór september 1590 op de markt kon brengen(15). Eerder moeilijk is het aan te nemen dat Cuiacius gedurende deze korte tijdsspanne de gelegenheid zou hebben gevonden om de volledige werken van de jonge én de oude Seneca te annoteren.

De inhoud van deze marginaliën is echter uitermate interessant: zij geven, naast conjecturen van Cuiacius, varianten welke zonder twijfel teruggaan op de lezingen van het handschrift T *(Bruxellensis* 2025, *olim Toletanus*). Zo wordt er naast II, 448.2 de variant *finis adesset* genoteerd; deze lezing komt maar alleen in T voor; verder worden ook lezingen gegeven die T gemeen heeft met CE. Een verband met T kan men wellicht als volgt verklaren: het is geweten dat het handschrift T in het bezit is gewesst van Andreas Schottus. Welnu Schottus had nauwe betrekkingen met Cuiacius. In zijn commentaar op de aan Aurelius Victor toegeschrevene *Vitae Caesarum* vermeldt Schottus dat hij vanwege Cuiacius een handschrift opgezonden kreeg. Misschien heeft hij zelfs de cursussen van Cuiacius te Bourges gevolgd. Anderzijds vernam Jacobus Dalechampius (1513-1588) van Cuiacius dat Schottus aan een Seneca-uitgaaf werkte(16). Schottus heeft, op dezes verzoek, ca. 1586, het handschrift T ter inzage gestuurd aan Dalechampius(17).

(15) De *epistola dedicatoria* van Dionysos Gothofredus is gedateerd op 24 Augustus 1590.

(16) Vgl. Bibl. nat. Paris, *ms. lat.* 13063; cfr. L. MAES, *Lettres inédites d'André Schott* in *Museon*, N.S., VII, 1906, blz. 330.

(17) Verder bestaat er een traditie dat Cuiacius en Dalecampius samen in Valence zouden hebben gedoceerd. Voor Cuiacius is dit welbekend dat dit in 1558 gebeurde maar voor Dalecampius werd deze aanduiding alleen maar gevonden in de Geneefse Seneca-uitgaaf door De Juges (1628), blz. + 3 vo.

Er is dus wel degelijk een verband mogelijk tussen Schottus en Cuiacius. Zijn misschien deze handschriftelijke nota's de schriftelijke neerslag van een mondeling commentaar die Cuiacius aan zijn leerlingen ten beste gaf?

§ 2. - Het hoogtepunt der xvi-xvii^{e} eeuwen

I. De Muretus-uitgave

Marcus Antonius Muretus' (1526-1585) laatste werk was een heruitgave van het oeuvre der beide Seneca's. Muretus' leerling, Franciscus Bencius (1542-1594) schrijft in de voorrede der 1585-uitgave hieromtrent het volgende aan Kardinaal Contarellus:

> In Naturalibus igitur quaestionibus defecit Muretus. Quod tamen cum fateor, nolim censeat quispiam actum penitus fuisse in hoc volumine, de ijs, quae sequuntur, id est de Seneca rhetore quem philosophi patrem constat fuisse: itemque de ludo illo admodum festivo, quem Cassius Dio, ioculari sane nomine, □*ποκολοκ*□*νθωσιν* appellat. Nam complures lacunas, quae erat in Controversiis, etsi non omnes, (quis enim hoc mortalium praestet?) explevit ex codice multae aetatis et fidei de bibliotheca Vaticana quem ut deferret domum, eoque commode uteretur, interprete Sirleto Cardinali optimo, sanctissimus permisit Pontifex Gregorius.

De hier bedoelde *codex multae aetatis et fidei* - met zoveel moeite uit de Vaticaanse verzameling ontleend - is zonder twijfel de 9de-eeuwse *Vaticanus Latinus* 3872 (V). Met behulp van dit ‘zeer oud en betrouwbaar’ handschrift is het Muretus gelukt voor verschillende Griekse citaten een veel betere oplossing te vinden dan Erasmus' conjecturen ooit vermochten voor te stellen. De belangstelling van de geleerde wereld was meteen gewekt en de Muretus-uitgaaf van 1585 ging op haar beurt een reeks herdrukken en heruitgaven (o.m. door Muretus' landgenoot Faber [1535-1615]) tegemoet.

De invloed van het handschrift V op deze drukken is duidelijk. Er is evenwel contaminatie met een handschrift van de CET-groep. Muretus begint immers de eerste *Suasoria* met de woorden *Finitam cuique*, een kenmerk van de CET-groep. Waarschijnlijk

is deze beïnvloeding tot stand gekomen via Groslotius Lislaeus[18], wiens *variae lectiones* nog bewaard gebleven zijn in de Universiteitsbibliotheek te Leiden[19].

Heeft Groslotius Lislaeus deze varianten meegedeeld aan Muretus? Aan Faber heeft hij ze in ieder geval schriftelijk gemeld, zoals blijkt uit dezes commentaar in de Parijse 1587-uitgave, blz. 187 waar wordt gezegt:

> Groslotius Lislaeus rarae eruditionis meliorisque spei adolescens per epistolam me monuit Io. Dalechampium Medicum omni doctrinae genere excultissimum haec ita legere 'tetra caligo immites fluctus. Nescio quid hoc est quod hominis natura subduxit et atra nox obruit'. Quae sive a libris veteris, sive ab ingenio sint recta et proba iudico.

De opgegeven citaten wijzen op T en via Dalechampius laat zich deze beïnvloeding zeer goed verklaren.

De Muretus-uitgave werd gretig ontvangen. Binnen de betrekkelijke korte periode van haar actualiteit - 19 jaar later verscheen de eerste Schottus-editie - kende zij niet minder dan tien heruitgaven, waarvan hier de lijst:

1. Rome, 1585
2. Parijs, Nivellius, 1587
3. Parijs, Beys en Dupuys, 1587
4. [Heidelberg], 1593
5. [Genève], 1595
6. Parijs, 1599
7. Parijs, 1602
8. Leyden, 1609
9. Geneve, 1614
10. [Genève], 1618

Van belang voor de handschriftelijke traditie is de Geneefse Lepreux-uitgaaf van 1595. Hierin publiceerde Janus Gruterus (1560-1627) een reeks *Animadversiones* welke later in 1603-1604 ook in de Heidelberger uitgaaf door A. Schottus zouden worden

(18) Vgl. over deze humanist: J. RUYSSCHAERT, *Juste Lipse et les Annales de Tacite*, Leuven, 1949, blz. 41 (= *Recueil trav. hist. et philol.*, III, fasc. 34).

(19) Fragm. *ms. Voss. misc.* 2, fol. 34-35. *Deze variae lectiones* gaan onmiskenbaar terug op het hs. T.

herdrukt. In zijn voorrede (blz. IV) noteerde J. Gruterus het volgende over de handschriften, die hij in verband met Seneca maior gebruikte:

> In controversiis Senecae patris, leviter admodum fui; quod agnoscerem Romanam editionem aliquam multis locis melioribus nescioquibus usam libris. Operae pretium tamen duxi enotare scripturam publicatam ab Erasmo, item varietatem Palatinorum quatuor et Coloniensis unius: quorum tamen nemo Controversias servabat integras nisi Palatinus primus.

In de *Bibliotheca Palatina* waren er dus blijkbaar vier handschriften met de Excerpta en één met de volledige tekst.

Dit wordt bevestigd door het feit dat J. Gruterus de *Palatinus secundus*, *tertius* en *quartus* alleen maar in de voorreden der Controversen aanhaalt. Overigens zegt hij blz. 943 zeer duidelijk:

> primus (i.e. cod. Palatinus) praefationem hanc aliasque aliquot omisit; qui tamen solus de quinque hisce membranis Controversiarum servat libros; alii quatuor Declamationes tantum[20].

Als steekproef werd de eerste *Suasoria* nagezien. Al vlug werd duidelijk dat de *Palatinus primus* (π) behoort tot de groep DFLW. Ziehier overigens de cijfers:

π	=	DFLW, in 446, 1-18; 448,2; 450,7-27; 452,14; 454,25-32; 456,24; 458,8-12-21-26; 460,4; 462,10-14-30;
	=	$DF_2LW \neq F$ in 448,12;
	=	$D \neq FLW$ in 448,14; 452,7; 454, 1-25; 456,20; 462,6;
	=	$DW \neq FL$ in 448,15;
	=	$DFW \neq L$ in 450, 10; 452,2;
	=	$DF_2W_1 \neq FLW$ in 454,19;
	=	$DF_2T_3W_1$ in 454,24;
	=	$DLW_1 \neq FW$ in 456,7;
	=	$DLW \neq F$ in 456,21
	$\neq$	D in 460,9

(20) Eén dezer vier *Excerpta*-hss wordt thans te Leiden bewaard onder de signatuur *Vossianus Latinus*, F. 69.

De *Palatinus* komt dus steeds overeen met D behalve in 460,9 waar de lezing van D als *superpictum* voorkomt. Voor het overige is er een merkwaardige overeenkomst: π neemt zelfs de tweede

hand van D over. Tot een identiteit mag men evenwel niet besluiten; de twee lezingen van π in 460,9 wijzen hierop: in D komt slechts één lezing voor. Anderzijds geeft Gruterus paleografische aanduidingen betreffende schrappingen en dergelijke op, welke, wat betreft D, niet overeenkomen(21). De hypothese dat dit handschrift via de Dalbergse Bibliotheek(22) in de *Palatina* en vandaar als oorlogsbuit, direct of indirect, tot in Leiden geraakte en identiek zou zijn met L, houdt geen stand bij het onderzoek der hoger geciteerde varianten.

Het besluit ligt voor de hand dat π, gedeeltelijk bewaard in een Geneefse uitgaaf van 1595, een, thans onbekend, afschrift is van D *(Bruxellensis* 9144, *olim Cusanus)*.

Voor de geschiedenis van de drukkunst zijn de Parijse uitgaven van 1587 van belang. Zij waren het voorwerp van een gerechtelijke strijd tussen de uitgevers Nivellius enerzijds en Beys-Dupuys anderzijds. De eerste eiste een monopolie op, dat de tweeden en de Parijse rechtbank hem ontzegden(23). Beide uitgaven geven eenzelfde tekst en als reden voor de zeldzaamheid van de Nivellius-uitgaaf dient men waarschijnlijk dit gerechtelijk ingrijpen, misschien zelfs vernietiging van de voorraad in overweging te nemen.

2. De Schottus-uitgave

In 1603-1604 publiceerde Andreas Schottus (1552-1629) zijn Seneca-uitgave. Lange jaren was deze humanist met onze auteur bezig geweest, zeker sinds 1585. Tijdens zijn grote buitenlandse reizen (Frankrijk, Spanje, Italië) had hij de gelegenheid om in het bezit te komen van verschillende handschriften van Seneca pater (manuscripten A, E, T) of om er te collationneren (V).

In zijn voorrede, aan J. Lipsius opgedragen, bevestigt Schottus dat hij vier handschriften gebruikte:

a. de *Toletanus*, vóór hemzelf door Ant. Covarruvias gebruikt (T).
b. de *Vaticanus latinus* 3872 (V).

(21) Bijv. in 448,14 en 452,1.
(22) Vgl. P. LEHMANN, *Joh. Sichardus*, blz. 123-127.
(23) Vgl. de voorrede van de Beys-Du Puys uitgaaf van 1587.

c. de *Augustodunensis* (thans *Antverpiensis* 411) (A) via de bemiddeling van Jac. Dalechampius.
d. de *Brugensis* (thans Bruxellensis 9768) (E).

Dit blijkt inderdaad uit de door A. Schottus opgegeven *variae lectiones.* Op blz. 24 zegt hij daarenboven te hebben geconsulteerd de twee Erasmus-uitgaven van Basel (1515-1529), de Gryphius-uitgave te Lyon (1555) en de Muretus-uitgave te Rome (1585).

Zijn uitgave van Seneca maior wordt meteen de beste en de volledigste; zij zal worden gecopieerd tot in het begin der 19e eeuw.

Hier volgt de lijst der uitgaven dezer klasse:

1. [Heidelberg], 1604, in folio
2. [Heidelberg], 1604, in octavo
3. Genève-Lyon, 1604
4. Parijs, 1607
5. Parijs, 1613
6. Genève, 1613
7. Leiden, 1619
8. Parijs, 1619
9. Genève, 1620
10. Genève, 1626
11. Parijs, 1627
12. Genève, 1628
13. Amsterdam, 1628
14. Amsterdam, 1633
15. Amsterdam, 1634
16. Genève, 1636
17. Parijs, 1637
18. Leiden, 1640
19. Paris, 1640
20. Venetië, 1643
21. Genève, 1646
22. Leiden, 1649
23. Venetië, 1658
24. Amsterdam, 1659
25. Genève, 1665
26. Venetië, 1669

27. Amsterdam, 1672
28. Venetië, 1675
29. Venetië, 1681
30. Venetië, 1695
31. Padua, 1713
32. Padua, 1723
33. Biponti, 1783
34. Straatsburg, 1810
35. Parijs, 1831

Het is moeilijk uit te maken welke van de twee Heidelberg-uitgaven van 1604 - deze van Schottus [in f^{o}] of deze van Gruterus [in 8°] - chronologisch eerst dient te worden geschikt. Logisch is er niet de minste twijfel mogelijk. De Gruterus-uitgaaf is een *editio minor* (zonder commentaar of critische noten) van de tekst, zoals deze in de Schottus-uitgaaf voorkomt en gecommentarieerd wordt. Overigens slaat de toeschrijving aan Gruterus, zoals die op het titelblad vermeld wordt, alleen op de *Sententiae* van Publilius Syrus en niet op de Seneca-teksten, welke, zoals het nazicht der varianten der eerste *suasoria* hebben getoond, identiek zijn met de Schottus-uitgaaf van 1604.

Van bijzonder belang zijn volgende uitgaven:

a. De Geneefse De Juges-uitgave van 1628. De Juges' verdienste ligt minder in de tekstuitgaaf die nauw aanleunt bij Schottus 1604, dan wel in de compilatie en logische schikking der commentaren der vroegere uitgevers en hun *variae lectiones* tot dan toe verspreid over verschillende uitgaven. Zijn tekst is een amalgaan tussen de Schottus-uitgave van 1604 en de noten van Dalechampius, die, zoals Schottus, de *Antverpiensis* 411 benutte.

b. De Elsevier-uitgaven van Leiden 1640, 1649 en Amsterdam 1659 en 1672. In de uitgaaf van 1649 (dl. IV, blz. 299) vermeldt Joh. Fred. Gronovius (1611-1671) voor de eerste maal het bestaan van de *Vossianus*, de huidige *Leidensis Vossianus* (L).

§ 3. - De moderne uitgaven

Eerst in het midden der 19^{e} eeuw ruimen de op Schottus en Elsevier gecopieerde edities plaats voor zelfstandiger werk. In

1857 publiceerde Bursian de eerste moderne wetenschappelijke editie van Seneca. Zij is volgens H.J. Müller[24], gebaseerd op volgende handschriften B E T W en A via de collatie van F. Haas.

De *editio Teubneriana* kwam een vijftiental jaren later en werd verzorgd door Kiessling: deze gebruikte de handschriften AET, terwijl hij voor B de collatie van F. Haas mocht benutten.

H.J. Müller produceerde in 1887 een geheel herziene tekstuitgaaf, steunend vooral op de autopsie der handschriften A B D E T. Door vrienden liet hij V, en gedeeltelijk W, collationneren.

Bornecque (1902) gebruikte de uitgaaf van het critisch apparaat van H.J. Müller. Hij consulteerde geen handschriften. Edwards (1928) deed dit evenmin voor zijn uitgaaf met commentaar en vertaling der *Suasoriae.*

§ 4. - De vertalingen

De vraag of sommige vertalingen teruggaan op een thans verdwenen handschrift of editie dient negatief beantwoord.

De belangrijkste editie - meteen de oudste - is de Franse vertaling door Mathieu de Chalvet (1528-1607), welke in de 17e eeuw een opmerkelijk aantal herdrukken mocht beleven. Als grondslag voor zijn vertaling heeft Chalvet de Faber-uitgave van 1587 genomen.

Ziehier de lijst der ons bekende uitgaven dezer vertaling:

Parijs, 1604
Parijs, 1609
Parijs, 1610
Parijs, 1616
Parijs, 1617
Lyon, 1619
Rouen, 1618
Genève, 1621
Parijs, 1623

(24) Ed. 1887, blz. XII-XVI. De Bursian-uitgaaf is niet in de Belgische of Nederlandse bibliotheken aanwezig. Zij werd door ons niet ingezien.

Parijs, 1624
Rouen, 1626
Parijs, 1634
Parijs, 1638
Rouen, 1643
Parijs, 1647

De Controversen alleen werden vertaald door B. Lesfargues (1639 - 1656 - 1663 - 1669) en F. de Malherbe (1659). Edwards vertaalde alleen de *Suasoriae* (1928)[25].

5. - De ruimtelijke verspreiding der Seneca-uitgaven

Enige overwegingen meer speciaal betreffende de geschiedenis der drukkunst kunnen deze studie besluiten. Het materiaal hiertoe wordt geleverd door de meer dan duizend gelocaliseerde publicaties van de oude Seneca. Deze localisaties zijn, dit spreekt vanzelf, niet volledig: in die tijd werden zij beperkt tot de drukken van vóór 1700 en in ruimte tot Europa - Rusland en Turkije uitgezonderd. Daarenboven zullen er zelfs binnen de juist opgegeven perken exemplaren ontsnapt zijn. Maar toch laat het betrekkelijk rijk materiaal der 1108 gelocaliseerde exemplaren toe enige, zij het soms vage, besluiten te trekken.

Over de oplaag in de 15e, 16e en 17e eeuwen zijn enige cijfers bekend, welke hier vlug kunnen worden hernomen. De eerste aanduiding voor de incunabelperiode komt van Conrad Schweynheim en Arnold Pannartz, welke rond 1465-1471 hun oplaag bepalen tussen de 275 à 300 exemplaren[26]. De oplagen voor de latere 15e eeuw worden geschat op maximum 1.000 exemplaren.[27].

(25) Er bestaat een Italiaanse vertaling der *Excerpta*: *Il volgarizzamente delle declamazioni di M. Anneo Seneca; testo del buon secolo della lingua citato dagli accademici della Crusca ed or per la prima volta publicato* (Firenze, Torchj di L. Pezzati, 1832).

(26) Vgl. R. HIRSCH, *The size of editions of books produced by Schweynheim and Pannartz between 1425 and 1471* in *Gutenberg-Jahrbuch*, 1957, blz. 46-47.

(27) Vgl. K. SCHOTTENLOHER, art. *Auflagenhöhe*, in *Lexicon des gesamten Buchwesens*, I, 1935, blz. 97.

Gedurende de eerste helft der 16e eeuw en wegens de pennetwisten rondom de Reformatie stijgen de cijfers zeer snel: de Lutheredities komen op de markt met oplagen van 3.000 en meer[28]. De Septemberbijbel in 1522 te Wittenberg door Michael Lotter de Jonge gedrukt in een oplaag van 5.000 exemplaren, is op drie maand uitverkocht[29]. Het Calvinistische Genève doet het nog grootser wanneer een uitgave der Psalmen-vertaling door Beza tussen eind 1561 en begin 1562 op de markt gebracht wordt in een totale oplaag van 27.400 exemplaren; hiertoe werden - het dient onmiddellijk gezegd - de meeste beschikbare persen der stad in een drukpers-consortium verenigd[30].

Er is reden om aan te nemen dat oplagen van klassieke auteurs nooit deze - ook voor onze tijd - eerbiedwaardige hoogten bereikten. Voor Robert Estienne schommelen de cijfers tussen de 600 à 800 en 1.000 à 1500 exemplaren naargelang het gaat om eruditiewerken of werken van meer algemene aard[31]. Dezelfde gemiddelde cijfers worden voor Christoffel Plantin vermeld[32]. In Engeland liet in 1587 de *Stationers' Company* zelfs de maximum-oplaag vastleggen op 1250 of 1500 exemplaren[33].

Absolute cijfers betreffende de oplaag kan men bezwaarlijk afleiden uit de localisaties van onze auteur. Maar door vergelijkingen vermogen wij toch enige, zij het relatieve, stellingen te poneren.

De uitgaaf waarvan het grootste aantal exemplaren is bewaard gebleven is de Amsterdamse Elsevier-editie van 1672: 81 exemplaren zijn bekend verspreid over 13 landen. Zij wordt onmiddellijk

(28) Vgl. A. RUPPEL, *Die Bücherwelt des 16. Jahrhunderts und die Frankfurter Büchermessen*, in *Gedenkboek der Plantin-dagen*, Antwerpen, 1956, blz. 152-153.
(29) F. MILKAU-G. LEYH, *Handbuch der Bibliothekwissenschaft*, Leipzig, dl. 1, 1931, blz. 748.
(30) Vgl. R.M. KINGDON, *Geneva and the coming of the wars of religion in France. 1555-1563*, Genève, 1956, blz. 100 (= *Travaux d'humanisme et renaissance*, 22).
(31) Vgl. ELISABETH ARMSTRONG, *Robert Estienne. Royal Printer*, Cambridge, 1954, blz. 28.
(32) M. ROOSES, *Le Musée Plantin*, Antwerpen, 1911, blz. 168.
(33) R.B. MC KERROW, *An introduction to bibliography*, Oxford, 1928, blz. 123-133.

gevolgd door de 72 exemplaren van de uitgaaf van Parijs, 1607, gedrukt door Chevalier en uitgegeven door Douceur en Périer.

Zowel de Elsevier- als de Parijse uitgaaf zijn herdrukken, zonder eigen wetenschappelijke waarde: de Elsevier-uitgaaf is de vierde herdruk door deze beroemde uitgeversfamilie van de Schottus-editie van 1604, voorzien van de commentaar van 1649 door H.F. Gronovius. De Parijse druk van 1607 is een somptueuse, onberispelijk gedrukte in-folio uitgaaf van dezelfde Schottus-versie, drie jaar vroeger door Commelinus te Heidelberg uitgegeven.

Over het algemeen valt het op dat de werkelijk originele uitgaven - de Muretus-van 1585 en de Schottus-versie van 1604 - in veel geringer mate bewaard bleven dan de nadrukken hunner concurrenten. Reproductierecht en eerbied voor de geestelijke en materiële eigendom respectievelijk van schrijver en uitgever zijn ideeën welke eerst in de 18e eeuw een algemene en wettelijke basis kregen. Daarvóór bestond alleen maar de onvoldoende bescherming door stedelijke, vorstelijke of pauselijke privilegiën.

Zo is het te verklaren dat de verschillende uitgaven van Genève bijvoorbeeld, van de Hollandse drukkers (Leiden en Amsterdam), van Parijs of van Venetië veruit in het grootste aantal exemplaren zijn bewaard gebleven en - als de schijn niet bedriegt - ook met het hoogste aantal werden opgelegd. Men mag, geloven wij, het grote succes der epigone uitgaven niet wijten aan het geringe onderscheidingsvermogen der kopers; evenmin gaf de lagere prijs der nagedrukte editie de doorslag. Het zijn veel meer factoren geweest als de langzame herbevoorrading en de kleine oplaag der primaire uitgaaf welke hier een rol speelden. Opmerkelijk is in ieder geval dat de nadrukken nooit het licht zien in het land van ontstaan van de primaire uitgaaf. Een Duitse nadruk van de Schottus-versie voor het eerst uitgegeven in 1604 te Heidelberg kennen wij niet, doch binnen de 25 jaar verschenen er elf nadrukken in het buitenland waarvan vier te Parijs, vier te Genève en drie in de Noordelijke Nederlanden. Dit is des te opvallender daar Commelinus de voorzorg had genomen om te zamen met de originele Schottus-versie in-folio van 1604 een goedkopere *editio minor in-octavo* te brengen, waarschijnlijk voor studenten en min-ver-

mogenden. Niettemin verscheen de eerste nadruk nog hetzelfde jaar[34] - in 1604 - bij Vignon te Genève. Het is duidelijk dat hier andere factoren dan de prijs een rol speelden. Ook de royale afmetingen en zeer verzorgde uitvoering van de Parijse nadruk van 1607 wijzen in deze richting.

De localisaties der Seneca-uitgaven laat ons wellicht toe nog de vraag te beantwoorden of bepaalde uitgevers bij voorkeur in bepaalde landen hun waren afzetten. Bij het einde der 17e eeuw is dit zeer duidelijk voor de Venetiaanse drukken welke practisch alleen in het onmiddellijke hinterland der doge-stad - Italië, Oostenrijk, Joegoslavië - te vinden zijn. Deze uitgaven zijn vormelijke nadrukken der Elsevier-uitgaven maar schijnen deze laatste niet uit Italië verdrongen te hebben.

De overige uitgevers hebben een meer internationaal koperspubliek met althans, voor de grote landen, een grotere afzet in het binnenland. Een notabele uitzondering hierop vormen de Hollandse uitgaven van Janssonius, Blaeu, en de twee Elsevier-takken, waarvoor de uitvoer veel belangrijker moet geweest zijn dan de binnenlandse afzet.

Welk land heeft het meest ingevoerd? Zonder twijfel is dit Italië geweest, waar op zeer weinige uitzonderingen na, iedere uitgaaf vertegenwoordigd is. Als algemeen besluit durven wij dit echter niet vooropstellen. Wellicht speelt de taal van onze schrijver hier een rol. Bij een studie der localisaties van een schrijver van een andere taal en richting - bijvoorbeeld M. Luther - zouden wellicht andere conclusies zich opdringen.

Appendix
Lijst der gedrukte uitgaven van seneca maior[35]

I. *De Latijnse uitgaven der Suasoriae en Controversen*

Venetië 1490.

[fol I r°] Seneca moralis [fol. I v°] Incipiunt librorum Lucii Annei Senecae philosophi moralis.

(34) Waarschijnlijk was de Schottus-uitgaaf reeds in 1603 verkrijgbaar. Sommige exemplaren althans dragen dit jaartal.

(35) Na de evt. verkorte titel, worden vermeld het bibliografisch adres, het formaat, de collatie, evt. verwijzing naar een bibliografie, signatuur van het geconsulteerde exemplaar en de lijst der overige gelocaliseerde exemplaren.

[fol. CXVI v°] Lucii Annei Senecae oratoris et rhetoris sententiae. Divisiones. Colores. Suasoriarum liber primus incipit.

[fol. CXLVII v°] Explicit liber sextus et ultimus Controversiarum.

[fol. CLXVIII v°] Impressum Venetiis per Bernardinum de Cremona & Simonem de Luero. Die V octobris MCCCCXC.
320 × 210 mm.; [3], 157, 65 bln.
- Firenze BN(36), C.2.24; Uppsala UB, 32.IV.29.
Aanwezig in: *Duitsland*: Dresden, LandesB.; Müncher UB; *Groot-Brittannië*: Glasgow, Trinity College; Manchester John Rylands Libr.; *Italië:* Brescia, B. Queriniana; Firenze NB; Firenze UB; Lonato, B. Ugo da Como); Milano NB; Napoli NB; Roma, B. Canatense; *Frankrijk:* Paris, B. Mazarine; Strasbourg UB; *Oostenrijk:* Salzburg, StudienB; Wien UB; *Portugal:* Coïmbra UB; *Zweden:* Uppsala UB.

Venetië 1492.
Senece omnia opera.
Venetiis impressa. MCCCCXCII. die ultima octobris. Per Bernardinum de Coris de Cremona.
309 × 213 mm.; CCVIII bln.
[= Hain, nr. 14594; Cat. BN. Paris, 170 (1947), col. 568.]
- BN. Paris, Rés. Z 537.
Aanwezig in: *Duitsland:* Berlin, Wissensch. B; Dresden, LandesB.; Nürnberg; *Frankrijk*: Paris BN; Paris, B. Mazarine; St. Omer; Strasbourg UB; *Italië:* Bassana del Grappa; Brescia, B. Queriniana; Cagliari UB; Cherasco; Crema; Firenze BN; Lonato, B. Ugo da Como; Napoli BN; Roma, B. Canatense; Salo, B. Ateneo; Siracuse, Seminario; *Zwitserland:* Basel UB.

s.d., *s.l. ca. 1492-1495*?
[fol. I v°] Hoc in Volumine haec omnia Senecae opera continentur: [...]
309 × 211 mm.; CCXXXV bln.
- Firenze BN, C.2.22; Bern UB, Inc. I 66.
Een herzette herdruk, *sine dato et sine loco* van *Venetiis*, *B. de Coris de Cremona*, 1492.
Dit werk wordt soms vermeld als zijnde gedrukt te Venetië door G. Tacuino (vgl. S. *Graesse*, *Trésor de livres rares*, Dresden, 1865, dl. VI, blz. 347, col. 1, alinea 4) of door Joh. en Greg. de Gregoriis, insgelijk te Venetië (Rome, *Bibl. Canatense*, *catalogus*)
Aanwezig in: *Duitsland:* Rastatt, Gymnasium; *Frankrijk:* Strasbourg UB;

(36) De stadsnamen der localisaties worden gemakkelijkheidshalve niet vertaald; de namen der bibliotheken worden op de gewone wijze afgekort als NB, UB, KB, PL enz. voor resp. Nationale Bibliotheek, Universiteitsbibliotheek, Koninklijke Bibliotheek, Public Library, enz. Wanneer achter de plaatsnaam geen nadere aanduiding volgt, betekent dit dat het de (enige) locale bibliotheek geldt.

Italië: Fermo, B. Fredericiana; Firenze BN; Milano NB; Roma, B. Canatense; Venezia (B. Querini); *Zwitserland:* Bern, LandesB.
Venetië 1503.
Senece omnia opera. [colophon: Impressum Venetiis per Bertholeum de Zanis de Portesio anno Domini M.CCCCC.III. die VII nouembris]
310 × 210 mm. 211 bln.
- UB Leuven, Res. 1052
Aanwezig in: *België:* Leuven UB; Liège UB; *Duitsland:* Bamberg, Staatl. B.; Dusseldorf; Leipzig, Buchmuseum; Rastatt, Gymnasium; *Frankrijk:* St. Dié; Strasbourg UB; *Italië:* Bologna, Archiginnasio; Cremona; Lonato, B. Ugo da Como; Napoli BN; Ravenna, B. Classense; Reggio nell Emilia; Roma, B. dei Lincei.
Basel 1515.
Ioannes Frobenius verae philosophiae studiosis S.D. En tibi lector optime, Lucij Annaei Senecae sanctissimi philosophi lucubrationes omnes, additis etiam nonnullis Erasmi Roterodami cura, si non ab omnibus, certe ab innumeris mendis repurgatae. In his evolvendis si diligenter versaberis, & linguam tuam reddent expolitiorem & vitam emendatiorem. Bene vale, & nostram industriam, tuo favore vicissim adiuva.
In inclyta Germaniae Basilea, An. M.D.XV. Mense Iulie.
291 × 204 mm., 643, [23] blz.
- BN Wien, II 189861.
Aanwezig in: *Duitsland:* Bamberg, Staatl. B; Dresden, LandesB; Erfurt; Erlangen UB; *Frankrijk:* Paris, B. protest. franç.; Rouen; Strasbourg UB; *Groot-Britannië:* Cambridge, Joinville & Caius Coll.; Cambridge, St. John's Coll.; Manchester, J. Rylands Libr.; *Italië:* Fabriano; Sienna; *Noorwegen:* Trondheim; *Oostenrijk:* Salzburg, Stud. B.; Wien UB; *Polen:* Wroclaw UB; *Portugal:* Lisboa, B. de Ajuda; *Zwitserland:* Aarau; Basel UB; Bern, LandesB; Genève UB.
Basel 1529.
L. Annei Senecae opera, et ad dicendi facultatem et ad bene vivendum utilissima, per Des. Erasmum Roterod. ex fide veterum codicum, tum ex probatis autoribus, postremo sagaci nonnumquam divitione, sic emendata ut merito priorem aeditionem, ipso absente peractam, nolit haberi pro sua. Confer et ita rem habere habere comperis. Adjecta sunt eiusdem scholia nonnulla.
Basileae, in officina Frobeniana, Anno M.D.XXIX.
318 × 200 mm.; [14], 690, [18] blz., drukk. merk.
- Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, B 900.
Aanwezig in: *België:* Antwerpen, Museum Plantin-Moretus; Brussel KB; *Duitsland:* Berlin, Wiss. B.; Dresden, LandesB; Erlangen UB; Leipzig UB; Mainz SB; München, StaatsB; *Frankrijk:* Cahors, Paris BN; Salins-les-Bains; St. Omer; Strasbourg UB; *Groot-Brittannië:* Colchester, Oxford, Bodleian L.; *Italië:* Asti, Seminario; Cremona, Seminario; Firenze UB; Lonato, B. Ugo da

Como, Perugia, Sienna; *Oostenrijk:* Wien UB; *Polen:* Lublin; *Spanje:* Murcia; *Zwitserland:* Basel OB; Bern LandesB; Lausanne UB; Neuchâtel.
Basel 1537.
L. Annei Senecae opera, et ad dicendi facultatem, et ad bene vivendum utilissima, per Des. Erasmum Roterod. ex fide veterum codicum, turn ex probatis autoribus, postremo sagaci nonnumquam divinatione, sic emendata, ut ad genuinam lectionem minimum desiderare possis.
Adiecta sunt scholia D. Erasmi Roterodami & Beati Rhenani, illius in bonam partem operis, huius in ludum de morte Claudij Caesaris.
Basileae, Apud Ioan. Hervagium, Anno M.D.XXXVII.
321 × 205 mm.; [16], 690, [18] blz.
- KB Brussel, V-3535-3.
Aanwezig in: *België:* Brussel KB; *Duitsland:* Dresden, LandesB; Erlangen UB; München UB; *Frankrijk:* Paris BN; Poitiers UB; *Griekenland:* Athene NB; *Groot-Britannië:* Cambridge, Petershouse; *Italië:* Lonato, Ugo da Como; Perugia; Roma, B. Canatense; *Oostenrijk:* Heiligenkreuz, StiftsB; *Spanje:* Granada, Seminario; *Zweden:* Lund UB.
Basel ca. 1537.
[Eerste deel van titel identiek met voorgaande uitgaaf; daarna volgt:]
Adiecta sunt scholia D. Erasmi Roterodami in bonam partem operis. Beati Rhenani in Ludum de morte Claudij Caesaris. Rodolphi Agricolae in Declamationes aliquot Commentarioli. Fernandi Pinciani castigationes in universum opus.
Index rerum & verborum locuples.
Basileae, [Hervagius, ca. 1537].
311 × 205 mm., [16], 701, [130] blz., drukk. merk.
- KB Brussel, VI-17031-B.
Aanwezig in: *België:* Brussel KB; Mons SB; *Duitsland:* Dresden, LandesB; *Frankrijk:* Paris BN; Strabourg UB; *Italië:* Padova, Seminario.
Lyon 1555.
L. Annaei Senecae opera, quae extant omnia. Cum D. Erasmi Rot. scholijs, Beati Rhenani in ludum de morte Claudij Caesaris, Rodolphi Agricolae in declamationes aliquot-commentarijs; ac Ferdinandi Pinciani in universum opus castigationibus [...].
Lugduni, Apud Seb. Gryphium, 1555.
163 × 103 mm., 2 dln., drukk. merk.
- Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, B 2763.
Aanwezig in: *België:* Antwerpen, Museum Plantin-Moretus; Brussel KB; *Frankrijk:* Paris BN; *Italië:* Padova, Museo Civico; *Oostenrijk:* Wien NB; *Polen:* Wroclaw UB; *Zwitserland:* Bern UB.
Basel 1557.
L. Annaei Senecae Philosophi Stoicorum omnium acutissimi opera quae exstant

omnia, Coelii Secundi Curionis vigilantissima cura castigata, et in novam prorsus faciem, nimirum propriam et suam, mutata: quorum lectio non modo ad bene dicendum, verum etiam ad bene beateque vivendum prodesse plurimum potest.

Totius porro emendationis ratio, quidque superiori editioni accesserit, ex sequentibus statim cognosces.
Index rerum & verborum copiosus.
Basileae, M.D.LVII [col.: Basileae, per Ioannem Hervagium et Bernardum Brandum].
313 × 205 mm., [10], 761, [14] blz., drukk. merk.
- Luxemburg BN, 3318/42-10-1-fol.
Aanwezig in: *Duitsland:* Dresden, LandesB; Eichstadt; Erlangen UB; Leipzig, Buchmuseum; *Frankrijk:* Bayeux; Grenoble; Paris BN; Strasbourg UB; *Griekenland:* Athene NB; *Italië:* Cremona, Seminario; Treviso; *Luxemburg:* Luxembourg BN; *Portugal:* Coïmbra UB; *Zweden:* Uppsala UB.
Basel 1573.
L. Annei Senecae Philosophi Stoicorum omnium acutissimi Opera quae extant omnia: Coelii Secvndi Cvrionis vigilantissima cura castigata, & in novam prorsus faciem, nimirum propriam & suam, mutata: Quorum lectio non modo ad bene dicendum, verum etiam ad bene beateq; vivendum, prodesse plurimum potest. Post Herculeos insuper C.S.C labores, Vincentii Pralli H. opera ac studio innumeris in locis emendata ac restituta. Totius emendationis ratio, quidq; superiori aeditioni accesserit ex sequentibus statim cognosces. Accessit Index rerum & verborum copiosus.
Basileae, Ex officina Hervagiana, per Eusebium Episcopium, MDLXXIII.
345 × 210 mm., [20], 582, [19] blz., drukk. merk.
Antwerpen, Mus. Pl.-Mor., B 890, Paris (Arsenal), Fol. Sc. A 137 en NB Wien, II 189859.
Aanwezig in: *België:* Antwerpen, Mus. Pl.-Mor.; *Frankrijk:* Montpellier SB; Paris, Arsenal; *Groot-Britannië:* Cambridge, Corpus Christi College; Cambridge, Joinville & Caius College; *Italië:* Fermo; Gravina in Puglia, Fondazione Pomarici; Roma, Lincei; *Oostenrijk:* Wien UB; *Portugal:* Lisboa, B. de Ajuda; *Spanje:* Valladodid, Coll. de PP. Agustinos; *Zweden:* Lund UB.
Paris 1580.
[Dezelfde titel als in voorgaand werk; daarna volgt:]
Accessit index rerum et verborum copiossisimus necnon humaniorum literarum studiosis perquam utilis et necessarius.
Parisiis, apud Aegidium Beys, sub signo Lilii Albi, via Jacobaea. M.D.LXXX.

220 × 350 mm.; [24], 728, [40] blz., drukk. merk.
- Reims SB.
Aanwezig in: *Duitsland:* Mainz SB; *Frankrijk:* Reims; Paris NB; *Griekenland:* Athene BN; *Groot-Britannië:* Cambridge, Joinville & Caius College; *Italië:* Napoli BN; *Oostenrijk: Wien* NB.

Parijs 1581.
[Dezelfde titel als in Baselse uitgaaf van 1573];
[col.:] Parisiis, Apud Iacobum du Puys, sub signo Samaritanae. M.D.LXXXI
[Het ex. van Rouen draagt M.D.LXXX].
- BN Firenze 1-2-176 en Rouen G.S. 5.59.
Aanwezig in: *Duitsland:* Nürnberg; *Frankrijk:* Rouen; *Italië:* Brescia, B. Queriniana; Firenze BN; Roma, B. Canatense.
Rome 1585.
L. Annaeus Seneca a M. Antonio Mureto correctus et notis illustratus [...].
Romae, Apud Bartholomaeum Crassium, CI□. I□. XXCV [col.:] Romae, Apud Franciscum Zannettum, CI□. I□. XXCVI.
330 × 222 mm.; [4], 531, [21] blz., drukk. merk.
- Paris, Arsenal, Fol. Sc. A. 138.
Aanwezig in: *Duitsland:* Passau, Staatl. B; *Frankrijk:* Paris, Arsenal; Paris BN; Strasbourg UB; *Italië:* Assisi; Arezzo, Seminario; Brescia, B. Queriniana; Gubbio, B. Sperelliana; Firenze BN; Firenze UB; Lonato, B. Ugo da Como; Monte Cassino, Klooster B; Monteleone di Calabria, B. Capralbi; Napoli BN; Padova, Seminario; Pistoia, Seminario; Roma, B. Vaticana; Senigallia; Treviso; Venezia, B. Queriniana; *Oostenrijk:* Wien NB; *Zweden:* Uppsala UB.
Parijs, *Beys*, *1587.*
L. Annaei Senecae philosophi scripta quae exstant: ex editione Romana virorum doctorum notis castigata: quadam etiam parte ex veteribus libris aucta. Cum indicibus certissimis.
Parisiis, Apud Aegidium Beys, via Iacobaea ad insigne Lilij albi, M.D.LXXXVII
[col.:] Excudebat Dionysius Duvallius, A.D. M D L XXX VII, mense Ianuario.

370 × 225 mm., XXVIII, 668, [60], 216, [22] blz., drukk. merk.
- Leeuwarden, Buma Bibliotheek, nr. 142 Wijsbeg..
Sommige exx. dragen volgend bibliografisch adres: Parisiis, Apud Iacobum Dupuys, sub signo Samaritanae, M.D.LXXX VII.
Aanwezig in: *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Dresden, LandesB; Erlangen UB; München UB; Mainz; Passau, StaatlB; *Frankrijk:* Alençon; Amiens; Laval; Maçon; Metz; Montpellier UB; Moulins; Nancy; Nantes, Musée Dobret; Paris, Arsenal; Paris BN; Paris, Institut de France; Paris, B. Mazarine; Périgeux; Reims; Salins les Bains; *Groot-Britannië:* Bristol PL; Oxford; St. John's College; *Italië:* Firenze, B. Marucelliana; Reggio nell' Emilia; Roma BN; Rovigo, Acad. dei Concordi; *Luxemburg:* Luxembourg BN; *Nederland:* Leeuwarden, Buma B; Leiden UB (ex. van J.J. Scaliger); *Polen:* Wroclaw UB; *Zweden:* Lund UB.
Parijs, *Nivellius*, *1587.*
L. Annaei Senecae philosophi stoici opera quae extant omnia. M. Antonii Mureti, F. Pinciani aliorumque eruditissimorum virorum opera & studio innumeris locis emendata [...]

Accessit Index rerum & verborum copiossimus.
Parisiis, Apud Nicolaum Nivellium, via Iacobaea, sub signo Colomnarum. M.D.L XXXVII.
350 × 209 mm., XVIII, 625, [3], 94, [40] blz., drukk. merk.
- BN Paris, Rés. R 233.
Sommige exx. dragen volgend bibl. adres: Parisiis, apud Petrum Cavellat, via Iacobaea, sub scuto Florentiae, M.D.L XXXVII [Moulins, SB, nr. 23331].
Aanwezig in: *Duitsland:* Erfurt; *Frankrijk:* Moulins; Paris, B. Mazarine; Paris BN.

Basel 1590.
L. Annaei Senecae philosophi Stoicorum omnium acutissimi opera quae extant omnia in VI. Tomos tributa [...] authore Dionysio Gothofredo I.C.
Basileae, per Eusebium Episcopium Anno M.D.XC.
184 × 120 mm.; 6 dln in 2 bd., drukk. merk.
- Uppsala UB 29.VIII.4.406; Burger B. Bern, R 110 (5 dln in 1 bd); SB Antwerpen, D 10102 (dln 5-6 in 1 bd).
Er ontstond ter gelegenheid dezer publicatie een hevige pennetwist tussen Gothofredus en Gruterus. Deze laatste had de uitgave en conjecturen van Gothofredus hevig gecritiseerd in: *Jani Gruteri Suspicionum Libri IX* [...], Wittembergae, Excudebat Zacharias Lehman, M.D.XCI, met als aanhangsel, *Iani Gruteri Suspicionum extraordinariarium liber singulus.* De repliek kwam in: *Pro coniecturis in Senecam D. Gothofredi I.C. Brevis et e re nata*, *in ipsis nundinis Francofurtensibus*, *ad I. Gruterum adolescentem Responsio*, Impressum Francofurti ad Moenum, Anno M.D.XCI.
Gruterus liet niet gaan en publiceerde *Iani Gruteri confirmatio suspicionum extraordinariar. contra Dion. Gothofredi Coniecturas et varias lectiones in Philosophum* [...], Wittembergae, Excudebat Zacharias Lehman, M.D.XCI.
Aanwezig in: *Duitsland:* Bamberg, Staatl. B; Fulda, LandesB; Stralsund; *België:* Antwerpen SB; *Frankrijk:* Strasbourg UB; *Polen:* Wroclaw UB; *Spanje:* Cordoba, B. Episcopal; *Zweden:* Uppsala UB; *Zwitserland:* Basel OB; Bern LandesB.

Lyon 1592.
L. Annaei Senecae philosophi scriptorum quae exstant. Tomus secundus. In quibus post Quaestiones naturales, Controversias, Declamationes & Suasoriae M. Senecae patris, esse creditae, continentur.
Cum Mureti atque aliorum in omne opus annotationibus, et indicibus.
Lugduni, Apud haered. Symphoriani Beraud, M.D.XCII.
162 × 100 mm., [18], 1142, [2]; 114, [192] blz.
- UB Leipzig, Philos, lat. 87:2
Tekst gaat terug op de Episcopius-uitgaaf van 1573; de commentaar op de Muretus- en Faber-uitgaven (resp. 1585 en 1587).
Aanwezig in: *Duitsland:* Leipzig UB.

[Heidelberg], Commelinus, *1593.*
L. Annaeus Seneca a M. Antonio Mureto correctus et notis illustratus. Accedunt seorsim Animadversiones, in quibus, praeter omnes passim omnium huius superiorisque aetatis doctorum hominum emendationes interpretationesque, infinita loca supplentur, confirmantur, corriguntur, illustrantur ope MSS. quae in Bibliotheca Elect. Palat. Iani Gruteri opera.
Ex Typographeio Hieronymi Commelini. CI□ I□ XC III.
294 × 192 mm.; [2], 1031, [27] blz., drukk. merk.
- UB Strasbourg, C 741.
Sommige exx. dragen de datum 1592 (Paris, Arsenal, Fol. Sc. A 141) of 1594 (Leiden, B. Thysiana, M 28).
Aanwezig in: *Duitsland:* Dresden, LandesB; Mainz; Passau, Staatl. B; *Frankrijk:* Paris, Arsenal; Paris BN; Strasbourg UB; *Italië:* Bagno Reggio, Seminario; Firenze, B. Marucelliana; Firenze BN; Lucca; Perugia; Reggio nell' Emilia; *Nederland:* Leiden, B. Thysiana; *Oostenrijk:* Zeitz, StiftsB; *Spanje:* El Escorial; *Zweden:* Lund UB; Uppsala UB; *Zwitserland:* Lausanna UB.
[*Genève*], *Le Preux*, *1595.*
[Titel zoals voorgaand werk.]
Apud Ioannem Le Preux, M.D.XCV.
167 × 102 mm.; [32], 406, [26], 523, [18] blz., drukk. merk.
- Staatl. B. Bamberg, L r 570.
Er bestaat ook een uitgaaf in 12° van 112 × 71 mm.; bijv. Brussel KB, III 22287 A.
Aanwezig in: *België:* Brussel KB; *Duitsland:* Bamberg, Staatl. B; Dresden, LandesB; Fulda, LandesB; *Frankrijk:* Paris, B. Mazarine; Paris BN; Strasbourg UB; *Italië:* Cremona, Seminario; Padova, Museo Civico; Vicenza, Seminario; *Oostenrijk:* Innsbruck UB; Wien NB; Zeitz, StiftsB.
Parijs 1599.
M. Annaei Senecae Rhetoris Controversiar. Lib. X Suasoriarum Liber I. Multis locis emendati & annotationibus illustrati. Cum indice amplissimo.
Parisiis, Apud Marcum Orry, via Iacobaea, sub insigni Leonis Salientis, M.D. XCVIIII [col.:] Parisiis, excudebat Leodegarius Delas, anno Domini M.D.XCVIII. mense Septembri.
340 + 220 mm., 216, [24], 42 blz., drukk. merk.
- Namur, Institut Moretus-Plantin, Litt. Lat. fol. 5.
Identieke uitgave te Parijs, bij Macaeus, 1599; bij Sonnius, 1599; bij Parvus, 1599.
Aanwezig in: *België:* Namur, Institut Moretus-Plantin; *Duitsland:* Berlin, Wiss. B; Göttingen; München UB; Fulda; *Frankrijk:* Cahors, B. Munic.; Grenoble; Rouen; *Groot-Britannië:* Westminster, Abbey; *Italië:* Bergamo; Fabriano; Novarra; Roma, B. Canatense; Sienna; *Zwitserland:* Basel OB.

Parijs 1602.
L. Annaei Senecae scripta quae exstant [...]
Parisiis, Apud Nicolaum Buon, in monte D. Hilarij, sub signo D. Claudij, M.D.CII [col.:] Parisiis, Excudebat Petrus Chevalier, anno Domini, M.D.CII.
- Paris, B. Mazarine, nr. 3641.
Identieke uitgave te Parijs, bij Macaeus, 1602; bij Rezé, 1602, bij Sonnius, 1602, bij Orry, 1602.
Aanwezig in: *België:* Brussel KB [Sonnius]; *Duitsland:* Augsburg [Macaeus] Fulda; Göttingen; *Frankrijk:* Grenoble; Marseille; Paris Arsenal [Rezé]; Paris, B. Mazarine; Soissons; Strasbourg UB; *Griekenland:* Athene NB; *Groot-Britannië*: Edinburgh UB; *Ierland:* Dublin, Trinity College; *Italië:* Genova, B. Brignole; Mantova; Milano NB; Padova, Seminario; Padova, Museo Civico; Pinerolo; Rovigo, Acad. Concordi; *Oostenrijk:* Linz, Stud. B; Wien UB; *Portugal:* Lisboa, B. de Ajuda; *Zweden:* Uppsala UB; *Zwitserland:* Geneve UB [Orry]; Neuchâtel.
[Heidelberg], *Commelinus*, *1604: in folio.*
M. Annaei Senecae Rhetoris Suasoriae, Controversiae, Declamationumque Excerpta ab Andrea Schotto ad veterum exemplarium fidem castigata, Graecis etiam hiatibus expletis, notis curisque secundis explicata. Item annotationibus Ioan. Petreii Toletani & coniecturis Iusti Lipsii. L. Annaei Senecae M.F. Philosophi opera a M. Antonio Mureto correcta et notis eius illustrata. Accedunt seorsim Animadversiones Iani Gruteri, Nicolai Fabri, Francisci Iureti, Florentis Christiani. In quibus, praeter omnes passim omnium huius superiorisque aetatis doctor. hominum emendationes interpretationesque infinita loca supplentur, confirmantur, corriguntur, illustrantur.
Adiectae et notae Romanorum veterum, vulgo Senecae ac Tyronis nomine insignita; numquam antehac edita. [Heidelberg], In bibliopolio Commeliano, CI□ I□ CIV.
340 × 207 mm., [8], 192, [4], 60, [36], 354, [34], VIII, 517-1031, [20] blz., drukk. merk.
- Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, B 504.
Sommige exx. zijn gedateerd: 1603: København KB, 16 - 386 - fol.
Aanwezig in: *België:* Antwerpen, Mus. Plantin-Moretus; *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Augsburg; Berlin, Wiss. B; Bremen; Köln UB; Giessen UB; Göttingen UB; Klosterneuburg, Stifts B; Leipzig UB; Lüneburg, Stifts. B; München UB; München Staats. B; Hannover; Rothenburg o.d. Tbr.; Ulm; *Finland:* Helsinki UB; *Frankrijk:* Béziers; Paris, Institut catholique; Strasbourg UB; *Groot-Britannië:* Cambridge, Trinity College; Colchester PL; *Ierland:* Dublin, Trinity College; *Italië:* Bologna, Archiginnasio; Firenze, B. Marucelliana; *Nederland:* Amsterdam UB; *Zwitserland:* Zürich Zentral B.
[Heidelberg], *Commelinus*, *1604: in octavo.*
L. Annaei Senecae fil. philosophi nec non M. Annaei Senecae pat. rhetoris opera omnia. Accedunt etiam L. Senecae, ac P. Syri Mimi sententiae aureae.

Nunc primum centum aliquot versibus auctiores correctioresque, studio Iani Gruteri.
In Bibliopolio Commeliano, CI□ I□ CIV.
182 × 113 mm.; [4], 668, [30] blz., titelomlijsting.
- Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, B 1290.
Aanwezig in: *België:* Antwerpen, Museum Plantin-Moretus; Liège UB; *Duitsland:* Augsburg, Göttingen UB; München UB; Regensburg, Hofbibliothek; Salzwedel, Oberschule, Zwickau, Ratschule; *Frankrijk:* Paris BN; *Groot-Britannië:* Birmigham, Oscott College; Oxford, Corpus Christi College; *Italië:* Alessandria; Bagnocavallo; Bologna, Archiginnasio; Rovigo, Acad. dei Concordi; *Nederland:* Amsterdam UB; *Noorwegen:* Oslo UB; *Oostenrijk:* Wien UB; *Zweden:* Linköping, StiftsB; *Zwitserland:* Aarau, Kantons B; Basel OB.
Genève 1604.
Annaei Senecae tum Rhetoris tum Philosophi opera omnia ab Andrea Schotto ad veterum exemplarium fidem castigata, Graecis etiam hiatibus expletis [...].

Aurelianae Allobrogum, Sumptibus Iohannis Vignon, M D C IV.
156 × 95 mm; 2 dln, drukk. merk.
- BN Luxemburg, 62 - 6 - 15.
Sommige exx. dragen het bibliografisch adres als volgt: Lugduni, Sumptibus Iohannis Vignon, M. DC. IIII (UB Genève, S 175).
Aanwezig in: *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* München UB; Oldenburg; Worms; *Frankrijk:* Montbéliard; *Groot-Britannië:* London, Brit. Mus.; *Hongarije:* Pannonhalma KloosterB; *Luxemburg:* Luxemburg BN; *Zwitserland:* Genève UB.
Parijs 1607.
L. Annaei Senecae Philosophi et M. Annaei Senecae Rhetoris quae exstant opera. Ad veterum exemplarium fidem nunc recens castigata: Graecis lacunis, quibus superiores Editiones scatebant, expletis: Ac illustrata commentariis selectioribus, quorum Auctores citantur pagina sequenti. Accessere Loci Communes ex utroque Seneca facti; Auctore D. Gothofredo I.C.
Parisiis, Apud Hadrianum Perier, via Iacobaea, M.D.C.VII.
361 × 225 mm., 974, [44], 116 blz., portr. (front.); [col.:] Parisiis, Excudebat Petrus Chevalier, in monte Divi Hilarij, Anno M.D.C.VII die 20 Mensis Februarij.
- Paris, B. Mazarine, 3641 A.
Sommige exx. dragen volgende bibliografisch adres: Parisiis, Apud Davidem Douceur, via Iacobaea, M.D.C.VII (Leuven, Coll. S.J., nr. 530 B 17).
Aanwezig in: *België:* GentUB; Leuven, Collegium S.J.; *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Augsburg; Dresden, LandesB; Erfurt; Marburg; München, Staatl. B; Oldenburg; Zittau; *Frankrijk:* Amiens; Beaune; Bordeaux; Carpentras; La Rochelle; Louviers; Montbéliard; Montpellier UB; Nancy; Nîmes; Paris, Arsénal; Paris, B. Mazarine; Paris BN; Rouen; St. Brieuc; St. Omer; Strasbourg UB; Vesoul; *Griekenland:* Athene NB; *Italië:* Brescia, B. Queriniana; Bologna UB; Como; Ferrara; Firenze, B. Medicea; Firenze, B. Olschki; Firenze UB; Lonato, B. Ugo da Como; Milano NB; Monte Cassino; Padova, Museo Civico; Pa-

dova, Seminario; Pisa UB; Piacenza; Reggio nell' Emilia; Roma, B. Vallicelliana; Roma, B. Angelica; Sienna; Sassari; Torino; Trieste; Venezia, B. Querini; Verona; *Groot-Britannië:* Cambridge, Corpus Christi College; Emmanuel College; St. John's Coll.; Exeter; London, Dulwich Coll.; *Nederland:* Deventer, Athenaeum B; Leiden UB; *Oostenrijk:* Graz UB; *Polen:* Gdansk; *Portugal:* Coïmbra; Lisboa UB; *Spanje:* Alicante; El Escorial; Madrid NB; Madrid UB; Segovia; Valladolid, Coll. PP. Agustinos; Zaragoza, Sem. S. Carlos; *Zweden:* Lund UB; Oslo UB; Uppsala UB.
[Leiden], *Raphelengius*, *1609.*
L. Annaei Senecae Philosophi et M. Annaei Senecae rhetoris quae extant opera.

Ex officina Plantiniana Raphelengii, M.DC.IX.
121 × 70 mm., 980 blz.
- Brussel KB, II 17470 en Maçon SB, 90042.
In de *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, dl. 170, Parijs, 1947, col. 573, nr. 18 werd het jaartal verkeerdelijk als 1602 geciteerd.
Aanwezig in: *België:* Beauplateau, Couvent; Enghien, Maison St. Augustin; *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Detmold, LandesB; Eichstätt, Staatl. B; Mainz; München UB; *Frankrijk:* Chaumont; Montpellier; Paris BN; Strasbourg UB; Strasbourg SB; Vesoul; *Italië:* Fano; Fermo; Napoli BN; San Remo; Sarzana; *Nederland:* Amsterdam UB; *Oostenrijk:* Salzburg, StudienB; *Spanje:* NB Madrid; *Tjeko-Slovakije:* Olomouc UB; *Yoegoslavië:* Zagreb UB; *Zwitserland:* Bern, LandesB; Chur, KantonsB.
Parijs 1613.
[Dezelfde titel als voorgaande editie].
Parisiis, Apud Hadrianum Perier, via Iacobaea, M DC XIII [col.:] Parisiis. Excudebat Petrus Chevalier, in monte Divi Hilarij, M DC XIII.
351 × 210 mm., [12], 284, 98, [32], 16 blz.
- SB Mons, 3346.
Aanwezig in: *België:* Gent UB; Mons SB; Namur, Institut Moretus-Plantin; *Duitsland:* Dresden, LandesB; Göttingen UB; Lübeck; Lüneburg, RatsB; Köln UB; München UB; *Frankrijk:* Béziers; Ajaccio; Bordeaux; Dijon; Grenoble; La Flèche, Prytanée militaire; Le Havre; Metz; Paris, Arsenal; Paris, École Polytechnique; Paris BN; Paris, Fac. Médecine; Versailles; *Griekenland:* Athene BN; *Groot-Britannië:* Cambridge, St. John's College; Oxford, Magdalen Coll.; *Italië:* Bitonto (Bari); Corregio; Cremona; Firenze BN; Firenze B. Riccardiana; Genova, B. Lercari; Lucca; Messina UB; Modena, B. Estense; Napoli BN; Pisa UB; Pistoia, B. Forteguerriana; Ravenna, B. Classense; Roma BN; Torino; Vicenza, Seminario; *Nederland:* Leiden UB; Leiden, B. Thysiana; Soest; Utrecht UB; Wittem, Bibl. CSSK; *Oostenrijk:* Klosterneuburg, StiftsB; Wien NB; *Polen:* Gdansk; *Spanje:* Cadiz; Cordoba; Escorial; Granada, Seminario; Madrid NB; Murcia, B. episcopal; Zaragoza, Sem. S. Carlos; *Yoegoslavië:* Zagreb UB; *Zwitserland:* Neuchâtel.
Genève 1613.
[Dezelfde titel als Vignon-uitgaaf van 1604.]

Coloniae Allobrogum, Apud Iohannem Vignon, M DC XIII.
170 × 100 mm., 2 dln., drukk. merk.
- UB Köln, G B III 627 c.
Aanwezig in: *Duitsland:* Fulda, LandesB; Jena UB; Köln UB; Leipzig UB; Lübeck; Menningen; *Groot-Britannië:* Cambridge, St. John's College; Edinburg UB; *Frankrijk:* Paris NB; Troyes; Versailles; *Ierland:* Dublin, Trinity College; *Italië:* Bologna, Archiginnasio; Salerno; Firenze BN; *Oostenrijk:* Linz; Michaelbueren, StiftsB; *Polen:* Poznan; *Zwitserland:* Bern, LandesB.
Genève 1614.
L. Annaei Senecae Philosophi et M. Annaei Senecae Rhetoris opera quae extant omnia.
Coloniae Allobrogum, Apud Samuelem Crispinum, M.DC.XIV.
142 × 85 mm., 1275 blz., drukk. merk.
- Enghien, Maison St. Augustin, B 200.
Aanwezig in: *België:* Enghien, Maison St. Augustin; *Duitsland:* Bamberg, Staatl. B; Emden, KirchenB; Jena UB; *Frankrijk:* Albi, B. Rochegude; Avignon, B. Calvet; Marseille; Moulins; Nîmes, B. Séguier; Paris BN; Pau; Tarbes; *Italië:* Cagliari UB; Firenze, B. Marucelliana; Lonato, B. Ugo da Como; Padova, Seminario; Salerno; *Spanje:* Valladolid, Coll. PP. Agustinos; *Zweden:* Linköping; *Zwitserland:* Aarau; Basel OB; Genève UB.
[Genève], *Stoer*, *1618.*
L. Annaei Senecae Philosophi et M. Annaei Senecae Rhetoris Opera quae exstant omnia.
[Genève], Typis Iacobi Stoer, M.DC.XVIII.
145 × 80 mm.; 907 blz., drukk. merk.
- UB Genève, 1253 Hd; Versailles, A 42 a.
Aanwezig in: *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Göttingen UB; Weimar; *Frankrijk:* Boulogne s/M; Paris BN; Strasbourg UB; Tarbes; Versailles; *Groot-Britannië:* Cambridge, St. John's College; St Andrews UB; *Italië:* Bologna, Archiginnasio; Faenza; Genova; Gubbio; Firenze UB; Lonato, B. Ugo da Como; Mondovi-Piazza, Seminario; Novarra; Rovigo, Acad. dei Concordi; Treviso; *Spanje:* Burgos; Zaragoza, Seminario S. Carlos; *Zwitserland:* Genève UB.
Leiden 1619.
L. Annaei Senecae M.F. Philosophi et M. Annaei Senecae Rhetoris patris, opera quae exstant omnia, variorum notis illustrata.
Lugduni Batavorum, Apud Bartholomaeum a Bilt, Bibliop. ad insigne Pegasi, CI□ I□ CXIX.
182 × 112 mm.; 2 dln, portr.
- UB Gent, A 15513.
Sommige exx. dragen andere bibliografische adressen: Lugduni Batavorum, Apud Harmannum à Westerhusen, Biblio sub insigne occasionis, CI□ I□ C XIX (UB Leuven, 18080) of Amstelodami, Apud Ioannem Ianssonium, CI□ I□ C XIX (UB Gent, Cl 1137).

Aanwezig in: *België:* Gent UB (2 exx.); *Denemarken:* København KB (2 exx.); *Duitsland:* Braunschweig, Staatl. B; Göttingen UB; München UB (2 exx.); Nürnberg; Rossleben, Goethe-Oberschule; Trier; Zwickau, Ratschule; *Frankrijk:* Bergues; Clermont-Ferrand UB; Paris BN (2 exx.); Soissons; *Groot-Britannië:* Cambridge, Trinity Coll. (2 exx.); Westminster Abbey; *Italië:* Bologna, Archiginnasio; Monreale; Firenze BN; Napoli BN; Reggio nell Emilia; Roma BN; *Nederland:* Amsterdam UB; Deventer (Athenaeum B); Leiden UB; Rotterdam; Zeist, KloosterB; *Oostenrijk:* Wien NB; *Polen:* Gdansk; Wroclaw UB (2 exx.); *Tjekoslovakije:* Olomouc UB; *Yoegoslavië:* Zagreb UB; *Zweden:* Linköping; Oslo UB; *Zwitserland:* Zürich, ZentralB.

Parijs 1619.

[Dezelfde titel als Parijse editie van 1607.]
Parisiis, Iac. Quesnel, M D C XIX [drukkers: P. Chevalier en A. Tiffaine].
350 × 200 mm., [12], 284, 98, [32], 17, [1], blz.
- SB Brugge, 863.
Aanwezig in; *België:* Brugge SB; *Denemarken:* København NB; *Duitsland:* Göttingen UB; Leipzig UB; Stralsund; *Frankrijk:* Albi, B. Rochegude; Amiens; Chaumont; Grenoble; Paris, Fac. Médecine; Paris BN; Toulouse UB; Troyes; *Groot-Britannië:* Cambridge, Emmanuel Coll.; Cambridge, Joinville & Caius Coll.; Cambridge, St. John's Coll.; Cambridge, Trinity College; St. Andrew UB; *Italië:* Fermo; Firenze, B. Marucelliana; Firenze BN; Mantova; Milano NB; Parma, B. Palat.; Perugia; Reggio nell Emilia; Roma, Collegio S. Isidoro degli Irlandesi; Roma, B. Vaticana; Rovigo; Velletri; *Nederland:* Den Haag KB; Utrecht UB; *Oostenrijk:* Innsbruck UB; Salzburg, StudienB; *Spanje:* Madrid UB; Madrid NB; *Portugal:* Lisboa, B. de Ajuda; *Zweden:* Oslo UB.

Genève 1620.

[Dezelfde titel als Vignon-uitgaaf van 1604.]
Genevae, Apud Iohannem Vignon, M.DC.XX.
170 × 100 mm., 2 dln, drukk. merk.
- SB Bern, Phil III 137.
Aanwezig in: *Ierland:* Dublin, Trinity College; *Italië:* Napoli BN; *Noorwegen:* Bergen UB; Oslo UB; *Oostenrijk:* Salzburg, StudienB; *Zwitserland:* Bern SB.

Genève 1626.

[Dezelfde titel als Vignon-uitgaaf van 1604.]
Genevae, Ex typographia Petri Chouët, M.DC.XXVI.
159 × 99 mm.; 2 dln, portr.
- UB Genève, 1487 Hd.
Aanwezig in: *Duitsland:* Berlin, Wiss. B; Dessau, LandesB; Erlangen UB; Göttingen UB; Ulm UB; *Frankrijk:* Bayeux; Chaumont; Cognac; Paris BN; Strasbourg; *Groot-Britannië:* Norwick PL; *Italië:* Padova UB; Pisa UB; *Noorwegen:* Oslo UB; *Zwitserland:* Genève UB.

Parijs 1627.
[Dezelfde titel als Parijse uitgaaf van 1607.]
Lutetiae Parisorum, Apud Michaelem Sonnium, via Iacobaea, sub scuto Basiliensi M.DC.XXVII [col.:] Parisiis, Excudebat Iac. Bessin in monte Divi Hilarij Anno M.DC.XXVI, die 28. Mensis Maij.
346 × 210 mm., [46], 974, [46], 116, [12], 284, 98, [28], 72 blz.
- Liège UB, XVI 161 3.
Sommige titelbladen geven 1626.
Sommige exx. geven het bibliogr. adres op van P. Billaine (SB Rouen, I, 27); M. Lasnier (Montpellier UB; B.A. 42 in fol.); L. Febvrier, (Montpellier UB, nr. 1198).
Aanwezig in: *België:* Liège UB; Hasselt SB; *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Dresden LandesB; Halle/S, Franckesche Stift.; Köln UB; Luneburg; Trier; Weimar, LandesB; Zofingen; *Frankrijk:* Carpentras; Laval; Limoges; Montpellier; Nancy; Paris BN; Paris, Fac. Médécine; Pau; Rouen; Valenciennes; *Groot-Britannië:* Oxford, Corpus Christi Coll.; *Italië:* Bologna, Archiginnasio; Cagliari UB; Lonato, B. Ugo da Como; Monte Maria Malles Venosta, Klooster B; Ravenna, B. Classense; Roma BN; *Oostenrijk:* Innsbruck UB; Salzburg, St. Peter StiftsB; Wien NB; *Spanje:* Madrid BN; Mafra, Palacio nacional; Segovia; *Tjekoslovakije:* Olomouc UB.
Amsterdam 1628.
L. Annaei Senecae Philosophi opera omnia. Ex ultima I. Lipsii emendatione et M. Annaei Senecae Rhetoris quae exstant, ex And. Schotti recensione, Amsterodami Apud Guilj. I. Caesium, CI□ I□ CXXVIII.
122 × 70 mm., [12], 609, 221, [7] blz., drukk. merk.
- Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, B 1751.
Aanwezig in: *België:* Antwerpen, Mus. Plantin-Mor.; Gent UB; Leuven UB; Namur, Institut Mor.-Plantin; *Duitsland:* Augsburg; Corvey; Lübeck; München, Staatl. B; München UB; Oldenburg; Regensburg, HofB; Salzwedel, Oberschule; *Finland:* Helsinki UB; *Frankrijk:* Avignon, B. Calvet; Besançon; Marseille; Nancy; Paris, Arsenal; Paris, Institut de France; Paris BN; Troyes; *Italië:* Firenze, B. Riccardiana; Lonato, B. Ugo da Como; Napoli BN; Padova, Museo Civico; Reggio nell' Emilia; Roma BN; Sienna; *Groot-Britannië:* Cardiff; Durham UB; Glasgow, Trinity College; London Libr.; Manchester UB; Oxford, All Souls Coll.; *Nederland:* Den Haag KB; *Oostenrijk:* Michaelbueren, KloosterB; *Polen:* Wroclaw UB; *Spanje:* Barcelona, B. Prov.; *Yoegoslavië:* Zagreb UB; *Zwitserland:* Bern UB.
Genève 1628.
M. Annaei Senecae opera quae extant: Pluribus quam antea commentariis, variis lectionibus, notis et in his I. Dalechampij hactenus ineditis ad ordinem textus, literis et numeris praeeuntibus, hac demum editione illustrata et novo praeterea indice accuratissimo aucta. Haec omnia studio et industria T. De luges I.V.D.

Genevae, Excudebat Gamonetus, Sumptibus T. de Juges. Anno M.DC.XXVIII.

343 × 188 mm., [6], 424, [22] blz., drukk. merk.
- Paris, B. Mazarine, 5643.
Sommige exx. dragen *Aureliae* in plaats van *Genevae;* bijv. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, B 797.
Aanwezig in: *België:* Antwerpen, Mus. Plantin-Moretus; Namur, Institut Moretus-Plantin; *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Dresden, LandesB; Düsseldorf; Harburg, Fürstliche B; Hildesheim, DomB; Marburg UB; Weimar LandesB; *Frankrijk:* Avignon, B. Calvet; Dijon; Grenoble; Laval; Marseille; Montbéliard, Montpellier UB; Nîmes; Paris, B. Mazarine; Paris, Fac. Médecine; Paris BN; Reims; Rouen; Strasbourg UB; Versailles; *Italië:* Agrigento; Alessandria; Ancona; Bressanone, KloosterB; Cagliari UB; Como; Fano; Fermo; Firenze, B. Marucelliana; Firenze BN; Firenze UB; Lonato, B. Ugo da Como; Mantova; Napoli BN; Padova, Mus. Civico; Pisa UB; Pistoia, B. Fortiguerriana; Reggio nell'Emilia; Trapani, B. Fardelliana; Torino; Venezia BN; *Oostenrijk:* Wien NB; Wien UB; *Hongarije:* Budapest, Acad.; *Nederland:* Warmond, Seminarium theologicum; *Noorwegen:* Trondheim; *Polen:* Warsawa; *Spanje:* Cadiz; Madrid NB; *Yoegoslavië:* Zagreb UB; *Zweden:* Lund UB; *Zwitserland:* Basel OB; Zürich, ZentralB.
Amsterdam 1633.
[Dezelfde titel als voorgaande uitgaaf.]
Amstelodami, Apud Ioan. Ianssonium, 1633.
125 × 66 mm., [12], 814, [9] blz. front.
- KB Brussel V 3537.
Met een speciaal titelblad voor de *Suasoriae* en *Controversiae* waarop de datum M DC XXX II voorkomt.
Aanwezig in: *België:* Brussel KB; Liège UB; Namur, Institut Moretus-Plantin; *Denemarken:* København UB; *Duitsland:* Ìena UB; Neustadt a/d Aisch, Kirchen B; Quedlinburg; *Frankrijk:* Ajaccio; Chaumont; Paris BN; Strasbourg UB; Versailles; *Groot-Britannië:* London, Brit. Mus.; St Andrews UB; *Hongarije:* Pannonhalma, KloosterB; *Italië:* Bozen, KloosterB; Bressanone, KloosterB; Firenze BN; Gubbio, B. Sperelliana; Milano NB; Napoli BN; Novarra; Ravenna; B. Classense; Roma BN; *Nederland:* Leiden UB; *Oostenrijk:* Graz UB; *Polen:* Gdansk; *Portugal:* Lisboa, B. De Ajuda; *Spanje:* Barcelona B. Provincial; Madrid NB; *Yoegoslavië:* Dubrovnik, B. Franjevaca; *Zwitserland:* Genève, Zürich, Zentral B.
Amsterdam 1634.
[Dezelfde titel als voorgaande uitgaaf.]
Amsterodami, Apud Guilj. I. Blaeuw, CI□ I□ CXXX IV.
125 × 73 mm.; 588, 205, [5] blz., drukk. merk.
- UB Luik XVII 161 6.
Aanwezig in: *België:* Luik UB; Mons; Namur, Institut Moretus-Plantin; *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Bamberg, Staatl. B; München UB; Zittau; *Frankrijk:* Avignon, B. Calvet; Besançon; Paris BN; Rouen; Toulouse UB; Versailles; *Groot-Britannië:* Edinburgh UB; *Italië:* Sienna; Venezia, B. Querini;

Nederland: Amsterdam UB; Den Haag KB; *Oostenrijk:* Heiligenkreuz, KloosterB; Linz, StudienB; *Yoegoslavië:* Dubrovnik, B. Franjevaca.
Genève 1636.
[Dezelfde titel als Vignon-uitgaaf van 1604.]
Genevae, Ex Typographia Petri Chouët, M.DC.XXXVI.
172 × 101 mm., [16], 807, [36], 377-910, [32] blz., 2 dln in 1 bd, portr.
- Hannover SB, Bibl. Löwensen 1003.
Aanwezig in: *Duitsland:* Hannover; Marburg UB; *Groot-Britannië:* St Andrew UB; *Italië:* Mantova; Venezia, B. dei PP. Redentoristi; *Polen:* Poznan; *Spanje:* Mahon; *Zweden:* Linköping; *Zwitserland:* Aarau.
Parijs 1637.
L. Annaei Senecae Philosophi Tom. III Continens Questiones naturales & Controversias.
Parisiis, Apud Antonium Vitray, M.DC.XXXVII.
140 × 80 mm., 900 blz., front.
- Paris BN R 17839-17841.
Aanwezig in: *Frankrijk:* Amiens; St Brieuc; Paris BN; *Groot-Britannië:* Manchester, John Rylands Libr.
Leiden 1640.
L. Annaei Senecae Philosophi opera omnia ex ult. I. Lipsii emendatione et M. Annaei Senecae Rhetoris quae exstant ex Andr. Schotti recens.
Lugd. Bat., Apud Elzevirios, 1640, 3 dln, front.
- KB Brussel, III 22219 A; het tweede en derde (met Seneca Pater) deel is gedateerd op 1639.
- Willems, *Les Elzeviers*, nr. 508.
Aanwezig in: *België:* Brussel KB; Gent UB; *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Aachen; Dresden; Görlitz, Oberlaus. B. der Wiss.; Göttingen UB; Hameln; München; Trier, Priesterseminar; Trier SB; Ulm; *Frankrijk:* Arras; Clermont-Ferrand UB; Dieppe; Dijon; Grenoble; Montpellier; Nîmes, B. Séguier; Paris Arsénal; Paris BN; Paris, Institut de France; Pau; Puy en Velay Strasbourg; Versailles; *Groot-Britannië:* Aberystwyth NB; Cambridge, Christ College; St John's Trinity College; Manchester. Rylands L.; Oxford, Bodleian Libr.; *Italië:* Firenze, B. Medicea; Milano NB; Milano, B. Trivulziana; Napoli BN; Padova, Mus. Civico; Pisa UB; Roma, B. Angelica; Roma, B. Canatense; Roma Lincei; *Nederland:* Den Haag KB; Den Haag, Mus. Meermanno-Westreenianum; Maastricht; *Oostenrijk:* Klosterneuburg, StiftsB; *Spanje:* Barcelona, B. Prov.; Madrid NB; *Yoegoslavië:* Zadar, Naunca B; Zagreb UB; *Zweden:* Lund UB; *Zwitserland:* Basel OB.
Parijs 1640.
[Dezelfde titel als Parijse uitgaaf van 1637.]
Parisiis, Apud Sebast. Cramoisy, Typographum Regis, M DC XL.

140 × 78 mm., 3 dln. front.
- Paris, École Polytechnique, Q - I - 57.
Aanwezig in: *Frankrijk:* Montpellier UB; Paris, Éc. polytechnique; Soissons; *Italië:* Milano NB; Velletri; *Spanje:* Zaragoza, Sem. S. Carlos.
Venetië 1643.
L. Annaei Senecae Philosophi Tom. III Continens questiones naturales et M. Annaei Senecae Opera que exstant.
Venetiis, Apud Baba, M D C XLIII.
130 × 70 mm., 794, [14] blz., front., drukk. merk.
- Firenze, B. Marucelliana, 6 J XII 64.
Aanwezig in: *Duitsland:* Erlangen UB; Passau; *Frankrijk:* Reims; Strasbourg; *Italië:* Agrigento; Cagliari UB; Casamari; Castiglioni; Fiorentino; Como; Cremona; Firenze, B. Marucelliana; Firenze BN; Foligno; Lonato, Ugo da Como; Napoli BN; Padova; Perugia; Pistoia; Reggio nell'Emilia; San Severino; Urbania; Venezia, B. Mecharista; *Oostenrijk:* Kremsmünster, KloosterB; Wien NB; *Portugal:* Lisboa, Acad. Sc.
Genève 1646.
Annaei Senecae tum Rhetoris tum philosophi [... dezelfde titel als Geneefse uitgaaf van 1604].
Genevae, Ex typographia Petri Chouët Senioris, M.DC.XLVI.
167 × 100 mm., [16], 807, [37], 377-910, [32] blz., 2 dln in 1 bd, portr.
- SB Maastricht, 147 H2.
Aanwezig in: *Duitsland:* Dusseldorf, Göttingen UB; Greifswald UB; Hannover; München UB; Passau; *Frankrijk:* Chartres; Marseille; Strasbourg UB; *Groot-Britannië:* London, Brit. Mus.; *Nederland:* Leiden UB; Maastricht; *Oostenrijk:* Michaelbueren, StiftsB; *Polen:* Wroclaw UB.
Leiden 1649.
L. Annaei Senecae philosophi opera omnia Ex ultima I. Lipsii & I.F. Gronovii emendat. et M. Annaei Senecae Rhetoris quae exstant Ex Andr. Schotti recens.

Lugd. Bat., Apud Elzevirios, 1649.
132 × 72 mm., 4 dln, front., drukk. merk.
- KB Brussel, V.H. 3794.
- Willems, *Les Elzeviers*, nr. 672.
Aanwezig in: *België:* Brussel KB; Leuven UB; *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Erfurt; Halle/S UB; Hameln; Hannover; Jena UB; Leipzig UB; Marburg UB; München UB; *Frankrijk:* Grenoble SB; Grenoble UB; Melun; Montpellier SB; Paris, Arsenal; Paris, Institut de France; Paris BN; Rouen; Tarbes; Troyes; Versailles; Vesoul; *Groot-Britannië:* Aberystwyth NB; Cambridge, Trinity College; Cambridge, Emmanuel College; Edinburgh UB; London, Dr. Williams L.; Manchester, J. Rylands L.; Oxford, Bodleian L.; Oxford, All Souls Coll.; Oxford, Corpus Christi Coll.; Westminster Abbey; *Hongarije:* Pannonhalma, KloosterB; *Italië:* Fermo; Firenze, B. Medicea; Padova, Seminario; *Nederland:* Amsterdam UB; Den Haag KB; Leeuwarden, BumaB; *Oostenrijk:* Salzburg, St. Peter B; Vorau StiftsB; Wien NB; *Polen:* Gdansk; Wroclaw UB; *Spanje:*

Madrid NB; Mafra, Palacio nacional; *Zweden:* Uppsala UB; *Zwitserland:* Lausanne, Fac. Théol. Libre; Neuchâtel.
Venetië 1658.
M. Annaei Senecae Rhetoris Suasoriae, Controversiae, cum Declarationum Excerptis. Ex ultima Andreae Schotti Recensione. Tomus Tertius.
Venetiis, M.DC.LVIII, Ex officina Brigoncia.
142 × 77 mm., 462, [148], blz. drukk. merk.
- Firenze, Bibl. Riccardiana TT (Imp) 18573-5, cum notis mss. Ant. Salvinii.
Aanwezig in: *Italië:* Ancona; Brescia, B. Queriniana; Correggio; Cremona; Firenze, B. Riccardiana; Firenze UB; Gubbio, B. Sperelliana; Lonato, Ugo da Como; Manduria; Mirandola; Noto; Roma BN; Roma, B. Vallicelliana; Rovigo, Acad. dei Concordi; Termini Imerese, B. Liciniana; Trento, Bologna, Archiginnasio; *Oostenrijk:* Innsbruck, AmtsB; Klosterneuburg, StiftsB.
Amsterdam 1659.
[Dezelfde titel als Leiden, 1649.]
Amstelodami, Apud Elzevirios, 1659.
132 × 78 mm., 4 dln, front., drukk. merk.
Dl I is gedateerd op 1659; de overige 3 dln op 1658.
- Brussel KB, V 3536.
- Willems, *Les Elzeviers*, Nr 1228-1251.
Aanwezig in: *België:* Brussel KB; Kortrijk; *Duitsland:* Augsburg, Staatl. B; Bautzen; Heidelberg UB; Göttingen UB; Greifswald; Jena UB; Oldenburg; Stralsund; Worms; *Finland:* Helsinki UB; *Frankrijk:* Chaumont; Grenoble; Lons-le-Saulnier; Montpellier, Soc. archéologique; Nîmes, B. Séguier; Paris, Instit. de France, Paris, BN. *Groot-Britannië:* Cambridge, Christ Coll.; Corpus Christi Coll.; Emmanuel Coll., St. John's Coll.; Cardiff; Colchester; Durham UB; Edinburgh UB; London, Victoria & Albert Museum.
Genève 1665.
[Dezelfde titel als Vignon 1604.]
Genevae, Sumptibus Samuelis Chouët, M DC LXV.
165 × 99 mm., 2 dln, portr.
- UB Genève, 1532 Hd; UB Strasbourg, C 142 537.
Aanwezig in: *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Dresden; Greifswald UB; Halle/S UB; Leipzig UB; München UB; *Frankrijk:* Strasbourg UB; *Groot-Britannië:* Cardiff PL; *Italië:* Milano NB; Monte Maria Malles Venosta, KloosterB; Roma, B. Angelica; Roma, B. Vaticana; *Oostenrijk:* Klosterneuburg, StiftsB; *Polen:* Wroclaw UB; *Portugal:* Lisboa, B. de Ajuda; *Spanje:* Barcelona, B. prov.; *Tjekoslovakije:* Olomouc UB; *Yoegoslavië:* Zadar, Naucna B; *Zweden:* Linköping; *Zwitserland:* Genève UB.
Venetië 1669.
L. Annaei Senecae Rhetoris Suasoriae, controversiae cum Declarationum Excerptis. Tomus Tertius, Venetiis, M. DC. LXIX, Typis Nicolai Pezzana.

Sommige exx. dragen het bibliografisch adres: Typis Combi & La Noù.
- Vorau StiftsB, nr. 5393.
Aanwezig in: *Italië:* Milano, B. Castello Sforzesca; Modena, B. Estense; Padova, Mus. Civico; Sienna; Udine, Abb. di Moggio; *Oostenrijk:* StiftsB. Vorau; *Yoegoslavië:* Dubrovnik, B. Franjevaca.
Amsterdam 1672.
M. Annaei Senecae rhetoris quae exstant, integris Nicolai Fabri, Andr. Schotti, Joh. Fred. Gronovii et selectis variorum commentariis illustrata, et praeterea indice accuratissimo aucta. Accedunt Johannis Schultingii in eundem notae et emendationes, hactenus ineditae. Tomus III.
Amstelodami, Apud Danielem Elsevirium, CI□ I□ C LXXII.
180 × 105 mm., [24], 750, [2]; 316, [28] blz., drukk. merk.
- UB Liège, XVII 161 23.
- Willems, *Les Elzeviers*, 1477.
Aanwezig in: *België:* Liège UB; *Denemarken:* København KB; *Duitsland:* Augsburg SB; Bamberg, Staatl. B; Coburg; Dresden LandesB; Erfurt; Erlangen UB; Görlitz, Oberlaus. B. der Wiss.; Halle/S, Franckesche Stiftungen; Halle/S UB; Hannover; Hildesheim DomB; Jena UB; Leipzig UB; Marburg UB; München UB; Oldenburg; Stralsund; Weimar; *Finland:* Helsinki UB; *Frankrijk:* Dijon; Paris Arsenal; Paris BN; Paris, Instit. de France; Paris, B. Mazarine; Soissons; Strasbourg UB; Versailles; *Groot-Britannië:* Aberystwyth NB; Armagh; Cambridge, St. John's College; Cambridge, Christ College; Peterhouse; Durham UB; Leeds UB; Liverpool, Athenaeum; London, Victoria & Albert Mus.; London, Dr. Williams L.; Manchester, Joh. Rylands L.; *Hongarije:* Budapest, Bibl. Acad.; *Italië:* Bologna, Archiginnasio; Brescia, B. Queriniana; Firenze BN; Firenze, B. Medicea; Firenze UB; Firenze, B. Marucelliana; Firenze, B. Olschki; Lonato, B. Ugo da Como; Milano NB; Molfetta, B. Trivulziana; Napoli BN; Novarra; Padova, Mus. Civico; Padova, Seminario; Reggio nell'Emilia; Rovigo, Acad. dei Concordi; Treviso; Venezia BN; *Nederland:* Leiden UB; *Noorwegen:* Oslo UB; Trondheim; *Oostenrijk:* Salzburg, StudienB; Wien NB; Wien UB; *Polen:* Poznan; Wroclaw UB; *Portugal:* Lisboa, B. de Ajuda; *Spanje:* Madrid NB; Mafra, Palacio Nacional; Zaragoza, Seminario S. Carlos; *Yoegoslavië:* Zadar, Naunca B; *Zweden:* Linköping, Lund UB, Uppsala UB; *Zwitserland:* Bern, LandesB; Chur, KantonsB; Genève UB; Lausanne UB; Neuchâtel; Winterthur.
Venetië 1675.
L. Annaei Senecae Philosophi ex ult. J. Lipsij et J.F. Gronovij emendat. Et M. Annaei Senecae Rhetoris Quae exstant; ex Andrea Schotti recensione. Duobus tomis, Hac Novissima impressione redact.
Venetiis, M.DC.LXXV. Typis Stephani Curtij.
148 × 77 mm., 2 dln, titelvignet.
- Reggio nell'Emilia, nr. 3484.
Er bestaan exx. met volgend bibliografisch adres: Typis Abundij Menafoldij (Trieste, nr. 1823).
Aanwezig in: *Italië:* Foligno; Lonato, B. Ugo da Como; Mantova; Montalcino, Reggio nell'Emilia; Roma BN; Trieste; Vicenza, Seminario; Udine, Abb. di Noggio; *Yoegoslavië:* Dubrovnik, B. Franjevaca.

Venetië 1681.
L. Annaei Senecae Rhetoris Suasoriae, Controversiae cum Declarationum Excerptis. Tomus Tertius.
Venetiis, M.DC.LXXXI, Typis Stephani Curtij
133 × 63 mm., 3-456, [144] blz., titelvignet.
- Bamberg, L.r.d. 165 a.
Aanwezig in: *Duitsland:* Bamberg Staatl. B; *Italië:* Aquila; Bagnocavallo; Casamari; Padova. Mus. Civico; Padova, Seminario; Pistoia, Seminario; Savona.
Venetië 1695.
[Zelfde titel als Venetiaanse uitgaaf van 1681.]
Venetiis, M.DC.XCV, Apud Io. Baptistam Indrichum.
132 × 72 mm., 462, [126] blz.
- Firenze UB, 1,4,3,21.
Aanwezig in: *Hongarije:* Pannonhalma, KloosterB; *Italië:* Carmagnola, Correggio, Cremona, Firenze UB; Manduria; Milano NB; Mondovi-Piazza, Seminario; Napoli NB; Napoli UB; Reggio nell'Emilia; Roma B. Angelica; Roma BN; Trani; *Yoegoslavië:* Dubrovnik, B. Franjevaca; Zagreb UB.
Patavii 1713-1728.
[Van deze twee uitgaven hebben wij niet tijdig inzage gekregen.]
Zweibrücken 1783.
M. Annaei Senecae Rhetoris opera as optimas editiones collata studiis societatis Bipontinae. Editio accurata, Biponti, Ex typografia Societatis, CI□ I□ CC L XXXIII.
200 × 123 mm., VIII, 500, [10] blz., portr.
- BN Paris, R 17872.
Aanwezig in: *België:* Brussel KB; *Duitsland:* Eichstätt, Staatl. B; Rastatt, Gymnasium; Ueberlingen, Gymnasium; *Frankrijk:* Paris BN; *Oostenrijk:* Linz, StudienB; *Yoegoslavië:* Beograd UB; *Zwitserland:* Aarau.
Straatsburg 1810.
M. Annaei Senecae Rhetoris Opera ad optimas editiones collata studiis societatis Bipontinae. Editio secunda emendatior.
Argentorati, Ex typographia societatis, M D CCCX.
205 × 125 mm., XVI, 512 blz.
- UB Amsterdam, 1232 G 17; en BN Paris, 8° Z 18496.
Parijs 1831.
L. Annaei Senecae pars secunda sive opera declamatoria quae recognovit et selectis Fabri, Schotti, Schultingii aliorumque commentariis illustravit M.N. Bouillet [...].
Parisiis, Colligebat Nicolaus Eligius Lemaire M D CCC XXXI.

210 × 130 mm., VIII, 702 blz.
- SB Antwerpen, 1064 - 22 - VI.
1857: Annaei Senecae Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores, Conradus Bursian recensuit et emendavit, Lipsiae, impensis Breitkopfi et Haerteli, 1857.
1872, *1922*[2], *1935*[3]: Annaei Senecae Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores. Recognovit Adolphus Kiesling, Lipsiae, sumptibus B.G. Teubneri, 1872.
(=Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum teubneriana).
1887: L. Annaei Senecae Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores edidit H.J. Müller, Vindobonae, F. Tempsky, 1887. (= Bibliotheca scriptorum Graecorum et romanorum edita curante Carolo Schenkl).
1902, *1932*[2]: Sénèque le Rhéteur. Controverses et Suasoires. Nouvelle édition, revue et corrigée, avec introduction et notes par Henri Bornecque, Paris, Garnier, Frères, 1902.
1928: The Suasoriae of Seneca the Elder, by W.A. Edwards, Cambridge, University Press, 1928.

II. *De Vertalingen.*

A. - De Chalvet-vertalingen.

Parijs 1604.
Les oeuvres de L. Annaeus Seneca mises en françois par Mathieu de Chalvet, Con[er] du Roy en son Conseil d'estat, & President es enquestes du Parlem[t]de Tolose. A Paris, chez Abel Langelier au premier pilier de la grand'salle du palais, M VI[e] IIII.
400 × 250 mm., [8], 522, [28] blz., front.
- BN Paris, Res. R 236; Stralsund SB.
De Suasoriae en Controversiae staan in deze uitgaaf niet afgedrukt, ondanks de bewering van *Catalogue de la Bibliothèque Nationale de Paris*, 170 (1947), col. 592.
Een ander ex. om. te Rouen, nr. 1 29[1] [124[1]], draagt de datum 1605.
Parijs 1609.
[Dezelfde titel en colophon als voorgaande editie.] M VI[c]. IX.
368 × 230 mm., [3], 523, [15] bln., front.
- Grenoble, B 286.
De meeste exx. dragen de aanduiding 1610: Paris, École Polytechn., Q[1] 59.
Aanwezig in: *Frankrijk:* Cahors; Carpentras; Grenoble; Paris, École Polytechnique; *Groot-Britannië:* Cambridge, Trinity College; Oxford, Bodleian L.; *Italië:* Reggio nell'Emilia.

Parijs 1616.
[Dezelfde titel als editie van 1604.]
Chez la veuve l'Angelier au premier pilier de la grand'salle du palais M.VIe XVI.
427 × 280 mm., [8], 523, [15] bln.
BN Paris, Rés. R 670.
Parijs 1617.
[Dezelfde titel als editie van 1604.]
A Paris, M.DC.XVII [Michel Blageart].
359 × 227 mm., 2 dln.
- Amiens (Sc. & Arts 94-95); Alençon, Nancy.
Rouen 1618.
[Dezelfde titel als voorgaande editie.]
A Rouen, Chez Claude Le Villain, Libraire et Relieur du Roy, ruë du Bec, à la Bonne Renommée, M DC XVIII.
243 × 170 mm.; 2 dln.
- Bordeaux, S.7781 en D 10668.
Sommige exx. dragen het bibliografisch adres van Estienne Vereul (Paris, Arsenal, 4° S 107), van Robert Vallentin (Bibl. St. Omer 1501) of van Manassez du Préaulx (St. Etienne, 5482).
Aanwezig in: *Frankrik:* Aix en Provence; Bordeaux; Paris, Arsenal; Paris BN; Paris, Sorbonne; Rouen; St Etienne; St. Omer; *Spanje:* Toulouse; Madrid BN; Zaragoza, Sem. S. Carlos.
Lyon 1619.
Een ons niet verder bekende uitgaaf van Lyon, Ancelin, 1619, werd ons gesignaleerd door SB Bastia.
Genève 1621.
[Dezelfde titel als Parijse editie van 1604.]
A Geneve, par Philippe Albert, M DC XXI.
236 × 161 mm., [24], 559, [24], 326 blz., titelomlijsting.
- Firenze UB (Barid VII 3 7 12).
Aanwezig in: *Frankrijk:* St. Dié; *Italië:* Firenze UB; Torrepelice, Bibl. Valdese.
Parijs 1623.
[Dezelfde titel als voorgaande editie.]
A Paris Chez la veufve l'Angelier Au premier pilier de la grand Salle du palais, M.VI^{c} XVIIII.
415 × 275 mm.; [7], 523, [15] bln; [2], 318 blz., front.
- Grenoble A 851.
De *Controversiae* en *Suasoriae* beginnen met een speciaal titelpagina waarvan

het bibliografisch adres luidt: A Paris En la boutique de l'Angelier Chez Claude Cramoisy, au premier pillier de la grand'salle du Palais, M.DCXXIII.
Aanwezig in: *Frankrijk:* Grenoble; Poitiers; Valence; Versailles; Vienne.
Parijs 1624.
[Dezelfde titel als voorgaande editie.]
A Paris, Chez Claude Collet, au Palais, en la Galerie des prisonniers, à l'Estoile d'Or, M.DC.XXIV.
356 × 220 mm., [3], 568 bln., front.
- BN Paris, R 486-487.
Het ex. van St. Omer (nr. 1329) draagt volgend bibliografisch adres: A Paris, Chez Guillaume Loyson, au Palais, en la Gallerie des Prisonniers, près la Chancellerie M.DC.XXIV.
Het ex. van Beaune (Bibl. publ.) draagt volgend bibliografisch adres: A Paris, Chez Hervé du Mesnil au Mont St. Hilaire, près le puits Certain, au Bellerophon couronné. M.DC.XXIV.
Rouen 1626.
[Dezelfde titel als voorgaande editie.]
A Rouen, chez Iean-Baptiste Behourt, tenant sa boutique ruë aux Juifs, près le Palais, M DC XXVI.
240 × 170 mm.; 326 blz.
- Mons SB, 3418.
Aanwezig in: Bayeux; Lucca, B. Governativa; Mons.
Parijs 1634.
[Dezelfde titel als voorgaande editie.]
A Paris, Chez Estienne Richer, ruë S. Iean de Latran à l'Arbre verdoyant: Et en sa boutique au Palais, sur le Perron Royal. M.DC.XXXIV.
- SB Maastricht 36 D 6.
357 × 22 mm., [2], 439, [15] bln; 235 blz.
Rouen 1624.
[Dezelfde titel als voorgaande editie.]
A Rouen chez Jacques Cailloué tenant sa boutique dans la court du Palais MDCXXXIIII.
235 × 170 mm., [6], 555 bln, 326 blz.
- BN Paris R 5870-1.
Andere exx. dragen het bibliografisch adres van I.B. Behourt (SB Maastricht, 127 G 31) of van Adrien Oryn, (Paris Arsenal, 4° Sc. A. 109).
Parijs 1637.
[Dezelfde titel als voorgaande uitgaaf.]

A Paris Chez Michel Blageart et Michel Brunet près le Palais, M.DC.XXXVIII.

Aanwezig in: Enghien, Maison St Augustin; Bayeux, La Rochelle, Paris Arsenal; Paris UB, Fac. Médecine; Salins-les-Bains.

Parijs, *1638.*

Les oeuvres de Luc. Ann. Sénèque mises en françois par Matthieu de Chalvet, Conseiller du Roy et son Conseil d'Estat, & President ès Enquestes du Parlement de Tholose. Augmentées en cette édition de plusieurs Traictez, non encore veus Et fidèlement traduits sur le Manuscrit, par I. Baudoin.

A Paris, Chez Pierre Rocolet, Impr. et Libraire ordinaire du Roy, au Palais, en la Galerie des prisonniers, aux armes du Roy et de la Ville, M.DC.XXXVIII

354 × 215 mm., [3], 259 bln; 260-[341] blz.; 331-508 bln, front.

- BN Paris, 489-490.

Rouen 1643.

[Dezelfde titel als uitgaaf van 1604.]

A Rouen, Chez Iacques Cailloué, tenant sa boutique dans la Court du Palais, M.DC.XLIII.

- Neuchâtel 48.14.3.

Sommige exx. dragen het bibliografisch adres van J. Bertelin (Paris, Arsenal, 4° Sc A 110) of van I.B. Behourt (Ibid., 4° Sc A III).

Herdruk van Rouen, 1634.

Aanwezig in: København KB; Metz; Neuchâtel; Oslo UB; Paris Arsenal; Rouen; Uppsala UB.

Parijs 1647.

[Dezelfde titel als voorgaande editie.]

A Paris de l'imprimerie de Michel Blageart, demeurant au bout du Pont-neuf, au coin de la ruë Daufine, M.DC XLVII.

362 × 223 mm., 212 blz., drukk. merk.

- B. Mazarine, Paris, nr. 3644.

Aanwezig in: Amiens; Dieppe; Paris, Fac. Médecine; Paris, B. Mazarine; St. Pontalier; Utrecht UB; Zaragoza, B. Aula Dei.

Parijs 1889.

Sénèque le Rhéteur. Suasoire VI; préfaces de Controverses. Extraits d'une traduction complète et inédite de Sénèque le Rhéteur, par Auguste Damien [...] d'après les éditions de Bursian et de Kiessling et d'après la vieille version de Matthieu de Chalvet (1604).

Paris, G. Pédone-Lauriel, 1889, In-18, 83 blz.

- BN Paris 8° R 9693.

B. - Vertalingen die de *Suasoriae* niet bevatten.

Paris 1639: Les Controverses de Sénèque [par B. Lesfargues], Paris, Camusat, 1639.
Paris 1569: Les OEuvres de Sénèque de la traduction de Messire François de Malherbe, Paris, de Sommaville, 1659.
Paris 1656: Les Controverses de Sénèque [par B. Lesfargues], Paris, A. de Sommaville, 1656.
Lyon 1663: id., Lyon, Fourny, 1663.
Lyon 1669: id., Lyon-Paris, Compagnie des Libraires associez, 1669.

III. - *De Excerpta-vertalingen.*

s.d., *s.l.* [*inc.*]
[fol. a i^{ro}] Flores Senece de moribus [...]
[fol. a IV^{vo}] Idem in declamationibus. [...]
[fol. CIII^{vo}] Annei lucii senece de remediis fortuitorum liber finit.
135 × 92 mm.;
- Paris BN, Rés R 2. 748
Napels 1475.
Incipit lucii annei Senecae Cordubensis liber de moribus [...].
[fol. 5vo] [...] Incipit liber declamationum Senecae. Exigitis rem magis [...].
[fol. 30] Explicit liber declamationum Moralissimi Senecae. Deo Gratias.
[fol. 145] Sub domino Blasio Romero monacho Populeti philosopho ac theologo celebri est impressum hoc opus in civitate Neapolis Anno domini: M.lxx iiiii. Divo Fernando regnante.
390 × 260 mm.; [595 blz.]
- Paris BN, Rés. R 231-232 (2 exx.)
Aanwezig in: *Duitsland:* Marburg, ehem. Wiss. Bibl. Berlin; *Frankrijk:* Paris, B. Mazarine, BN; *Groot-Britannië:* Manchester, J. Rylands Libr.; *Italië:* Firenze BN; Milano, B. Trivulziana; Napoli BN.
Treviso 1478.
Incipit Lucii Annei Senecae Cordubensis liber de moribus [...].
[fol. 4vo] Incipit liber declamationum Senecae.
[fol. 26] Explicit liber declamationum Morallissimi Senecae.
[fol. 212] Impressum Tarvisij per Bernardum de Colonia. Anno Domini, M.CCCC.LXXVIII.
320 × 214 mm., [426 blz.],
- Paris BN, Rés R 594.
Aanwezig in: *Duitsland:* Bamberg, Staatl. B; Erlangen UB; Memmingen; *Finland:* Helsinki UB; *Frankrijk:* Boulogne s/M.; Paris, B Magazine; BN;

Groot-Britannië: Manchester, J. Rylands Libr.; *Italië:* Firenze BN; Napoli BN; *Oostenrijk:* Zeitz, Stifts B; *Spanje:* Madrid BN.

Basel 1527.
L. Annei Senecae declamationes aliquot, cum Rodolphi Agricolae viri doctissimi commentariolis, ante hoc non excusis. Basileae, per Io. Bebelium, M.D.XXIX.

148 × 100 mm.; 89, [5] blz.
- Amsterdam UB, nr. 1365 F 19.
Aanwezig in: *Duitsland:* Gottingen UB; Neustadt a/d Aisch, Kirchen B; *Frankrijk:* Paris BN; *Italië:* Ravenna, B. Classense; *Nederland:* Amsterdam UB; *Spanje:* B. Aula Dei; *Zwitserland:* Bern, Landes B.
Parijs 1549.
M. Fabii Quintiliani, Oratoris eloquentissimi, de institutione oratoriae libri XII [...].
Eiusdem Quintiliani Declamationum Liber. L. Annei Senecae Declamationum Liber unus, cum Rodolphi Agricolae luculentis commentarijs [...].
Parisiis, Apud Audoenum Parvum in via quae est ad D. Iacobum, sul insigni Lilii. M.D.XLIX. [Col.:] Ex officina chalcographica Michaelis Vascosani.
340 × 226 mm.; [21], 198, 59, 58 blz., titelomlijsting.
- Paris, BN X-750; Antwerpen, C 1067.
Aanwezig in: *België:* Antwerpen BN; *Duitsland:* Erlangen UB; Göttingen UB; München UB; *Frankrijk:* Limoges; Paris BN; *Groot-Britannië:* Cambridge UB; London BN; *Italië:* Treviso.

La tradition typographique de Sénèque le père

On peut discerner quatre étapes dans la tradition typographique des *Controverses et Suasoires* de Sénèque le Père. Les incunables et les éditions du 16e siècle commençant - y compris celles d'Erasme - sont basés sur un manuscrit tardif, d'ailleurs fort élégamment calligraphié, le *Bruxellensis* 9144, *olim Cusanus.*

C'est seulement à la fin du 16e siècle que Marc-Antoine Muret (Rome, 1585) et principalement André Schott (Heidelberg, 1604) publièrent des éditions basées entre autres sur notre meilleur manuscrit, le *Vaticanus latinus* 3872. Les impressions du 17e, 18e et du début du 19e siècle sont toutes des copies de l'édition d'André Schott.

La fin du 19e siècle nous réserva un nouveau apport scientifique avec les éditions de Bursian (1857), Kiessling (1872) et Müller (1887).

Varia

Nieuwe repertoria voor de incunabelperiode

In zijn bijdrage *Recente bibliografieën over de geschiedenis der drukkunst* (De Gulden Passer, jg. 30, 1952, blz. 47 e.v.) heeft Dr H. VERVLIET enkele bladzijden gewijd aan de recente repertoria en bibliografieën voor en over de incunabeltijd.

Wij wensen nog even terug te keren op een aldaar reeds geciteerd werk: het achtste deel van de *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum;* gewijd aan Frankrijk en Franssprekend Zwitserland en in hoofdzaak verzorgd door de befaamde incunabelvorser V. SCHOLDERER (London, British Museum, 1949, LXXXVII + 441 + 21 + LXXII blz.; ill. - Prijs: 9 £).

In een uitvoerige inleiding geeft V. Scholderer een voortreffelijk overzicht van de typografische bedrijvigheid in het Frankrijk en het Franssprekend Zwitserland van de 15e eeuw, waarbij ons zowel een algemeen overzicht wordt geschonken als de bedrijvigheid in elke stad ontleed en beschreven. Wie voortaan de Franse boekproductie in de incunabeltijd wenst te bestuderen moet eerst bij deze inleiding van V. Scholderer te rade gaan.

In totaal worden volgens alle regels van de bibliografische kunst een 1130 incunabelen (inclusief de dubbels) beschreven. Hiervan werden 706 gedrukt te Parijs en 275 te Lyon. De overige 147 werken zijn verdeeld over een 19 plaatsen, nml. Albi (7), Toulouse (24), Angers (4), Genève (21), Vienne (10), Poitiers (19), Rougemont (1), Chambéry (7), Troyes (2), Rouen (34), Tréguier (2), Abbeville (2), Lantenac (1), Besançon (2), Grenoble (1), Angoulême (1), Dyon (2), Tours (1), Avignon (1). Van een tiental werken kon de plaats van druk niet worden bepaald.

Het geheel wordt bekroond door niet min dan 72 bladzijden illustratie die een 500 voorbeelden geven van de door Franse incunabeldrukkers gebruikte lettertypes; op zichzelf genomen reeds een monumentale bijdrage tot de geschiedenis van de Franse incunabelperiode.

Met spanning zien wij dan ook het verschijnen te gemoet van deel 9 dat is voorbehouden aan onze gewesten.

De onvermoeibare Noord-Nederlandse bibliografe juffr. M.E. Kronenberg heeft echter de publicatie van het British Museum niet afgewacht om ons te vergasten op een zeer waardevolle bijdrage voor de Nederlanden: M.E. KRONENBERG, *Campbell's Annales de la Typographie Néerlandaise au XVe siècle. Contribution to a New Edition* (Den Haag, Martinus Nijhoff, 1956, 168 blz. - Prijs: f. 35).

De *Annales* van Campbell (verschenen in 1874), alhoewel hun ouderdom met ere dragend en nog steeds de basis vormend voor de incunabel-vorsing in onze gewesten, zijn inderdaad voor velerlei aanvulling en verbetering vatbaar.

In een eerste hoofdstuk geeft juffr. Kronenberg de short-title beschrijving, met opgave van depot, en waar mogelijk van bibliografische referenties, van 458 Noord- en Zuid-Nederlandse incunabelen die niet in Campbell voorkomen.

Tegenover deze sensationele aanwinst staat evenwel een in het tweede hoofdstuk gedetailleerde verliespost van meer dan 212 nummers: minstens 58 werken door Campbell toegeschreven aan typografen uit de Nederlanden dienen in werkelijkheid geplaatst op de rekening van vreemde drukkers; van het merendeel van de overige in dit tweede deel opgesomde werken dient de datum verlegd tot na 1501.

Een derde hoofdstuk verstrekt *Concordances of Campbell numbers with: A. Foreign catalogues and bibliographies. B. Dutch catalogues and bibliographies. C. Proctor, tracts on early printing III.*

Een vierde en laatste hoofdstuk tenslotte geeft onder de titel *List of copies not mentioned in Chapters I-II*, een aanvulling van de depots der bij Campbell opgesomde incunabelen voor zover niet reeds gegeven in de voorgaande hoofdstukken.

Voor de zoveelste maal dienen we juffr. Kronenberg een eresaluut te brengen voor een monumentale bijdrage ten bate van de geschiedenis der typografie der Nederlanden.

We kunnen enkel wensen dat de grote Nederlandse bibliografe de tijd en de gelegenheid zal vinden om dit werk, dat ze zelf bestempelt als een voorlopige bijdrage, als een ‘lente-schoonmaak’, om te zetten in een nog meer duurzame bijdrage - een volledige herwerkte en bijgewerkte catalogus van de in Noord en Zuid geproduceerde incunabelen[(1)].

In 1907 publiceerde I. COLLIJN de *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts-bibliothek zu Uppsala*, als deel 2 der *Kataloge der Inkunabeln der schwed. öffent. Bibliotheken* en als deel 4 van de *Bibliotheca Ekmaniana Universitatis Regiae Upsaliensis.*

Thans is er een vervolg verschenen, verzorgd door HANS SALLANDER, *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitätsbibliothek zu Uppsala. Neuerwerbungen seit dem Jahre 1907* (Bibliotheca Ekmaniana, dl. 59. Uppsala, Almqvist & Wiksells Boktryckeri - Wiesbaden, Otto Harrasso-

(1) Twee kleine aanvullingen: 1) nr. 789*a* (bl. 35): *Gemmula vocabulorum*, Antwerp., Matth. van der Goes, 22 Febr. 1488 - Cat. A.L. Van Gendt, III, 82: bevindt zich thans in het Museum Plantin-Moretus -; 2) nr. 355*b* (bl. 19): BOORT, HENRICUS, *Fasciculus morum*, Antwerp, Henr. Eckert van Hombergh, (1500? or somewhat later?): een exemplaar eveneens in het Museum Plantin-Moretus.
Deze beide incunabelen werden voor het Museum Plantin-Moretus aangekocht door het *Bestendig Dotatiefonds voor Stadsbibliotheek en Museum Plantin-Moretus.*

witz - Den Haag, Martinus Nijhoff - Genève, Librairie E. Droz, 1953, 176 blz. - Prijs: 20 Zw. kronen).

In deze aanvulling wordt de short-title beschrijving gegeven van 486 nieuwe incunabelen die sedert 1907 de bibliotheek van Uppsala hebben verrijkt (nrs. 1529-2015), alsmede van 30 wiegedrukken reeds vernoemd bij Colijn maar waarvan de universiteitsbibliotheek nog een exemplaar vermocht te verwerven.

Slechts een achttal zijn herkomstig uit de Nederlanden, nml. Antwerpen: 2 van G. Leeu; Deventer: 1 van J. van Breda, 2 van R. Paffraet; Gouda: 1 van G. Leeu; Haarlem: 1 van J. Bellaert.

Tenslotte dient nog gewezen op de incunabel-catalogus van de bibliotheek van Wroclaw (voorheen Breslau) verzorgd door ALODIA KAWECKA-GRYCZOWA, op basis van de gegevens van KAZIMIERZA PIEKARSKI, *Katalog Inkunabulow Biblioteki Zakladu im Ossolinskich we Wroclawiu*[1] (Wroclaw, Zaklad Imiena Ossolinskich - Wydawnictwo, 1956, 138 blz.; ill.).

In deze catalogus worden 349 incunabelen in short-title beschreven. Hieronder één werk van G. Leeu (Antwerpen) terwijl drie andere worden toegeschreven aan de *typographus Leonis Magni sermones (Hollandia)*. Het valt evenwel te betwijfelen of laatstgenoemd drietal in Noord-Nederland het licht heeft gezien.

L. VOET

Uit de wereld van de boekband[2]

JUFFR. B. VAN REGEMORTER heeft zich reeds sedert geruime tijd een internationale faam verzekerd in de wereld van de boekband. Deze reputatie heeft ze thans verder uitgebouwd door twee uiterst belangwekkende artikels die een nieuw licht werpen op de oorsprong en de vroegste geschiedenis van de boekband. Niet het minst omdat het probleem hier eindelijk ook eens van zuiver technische zijde wordt benaderd - bekeken met de ogen van een boekbinder(ster).

In *Le codex relié depuis son origine jusqu'au Haut Moyen-Age* (LE MOYEN AGE, 1955), wordt inzonderheid de invloed bestudeerd van de Koptische codices op de vroeg-Angelsaksische en Karolingische banden, terwijl anderzijds, in *La reliure des manuscrits grecs* (SCRIPTORIUM, VIII, 1954) de karakteristieken worden gedetailleerd van de Byzantijnse boekbanden en hun verwantschap met en verhouding tot de Koptische codices nagegaan.

(1) Vertaling: *Catalogus van de incunabelen van de bibliotheek van de stichting der Ossolinski te Wroclaw.*

(2) Over de twee tentoonstellingen van boekbanden gehouden in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel in 1955 en 1957, en over de geschiedenis van de Schotse boekband door W.S. Mitchell, zie men de besprekingen door juff. B. Van Regemorter, in deze aflevering van De Gulden Passer.

De belangstelling van juffr. van Regemorter wordt evenwel niet uitsluitend geabsorbeerd door Egypte, Byzantium en het Karolingisch Westen: in een tweetal catalogussen betrekking hebbend op Antwerpse kunstmanifestaties heeft ze een overzicht geboden van de Antwerpse boekband - twee inleidingen die, in al hun beknoptheid, uiterst belangwekkend en origineel zijn... en meteen de enige recente overzichten van de geschiedenis van de Antwerpse boekband vormen waarover we beschikken(1)!

Prof. Dr L. Indestege heeft het geluk gehad in Italië een verlucht Vlaams getijdenboek te vinden in dezes oorspronkelijke Vlaamse band. Beide komt hij te bestuderen in de interessante bijdrage *Een verlucht getijdenboek uit ca. 1420 in zijn oorspronkelijke Vlaamse paneelstempelband bewaard in het 'Museo Correr' te Venetië* (Wetenschappelijke Tijdingen, jg. 17, 1957, nr 3, kol. 171-186; ill.).

Volgens schrijver is de paneelstempel - voorstellend de Boodschap aan de H. Maagd - van een Gents type, en mag dus ook worden aanvaard dat het handschrift aldaar werd gebonden.

L. Voet

Jonker Jan van der Noot, 'patritius' van Antwerpen

Aan het bewogen leven van jonker Jan van der Noot en aan de litteraire productie van deze grote Antwerpse Renaissancedichter heeft Dr C.A. Zaalberg een nieuwe studie gewijd: '*Das Buch Extasis' van Jan van der Noot* (Neerlandica Traiectina nr II; Assen, Van Gorcum & Comp. N.V. - G.A. Hak & Dr H.J. Prakke, 1954, 286 blz., ill. - Prijs: ing. f. 11; geb. f. 12,50).

Dr Zaalberg heeft meer in het bijzonder de zogenaamde 'Olympia-epen' bestudeerd en in deze epen nog eens de klemtoon laten vallen op *Das Buch Extasis.*

Om het probleem even te situeren: de in begin 1567 wegens de godsdienstige-politieke beroerten naar het buitenland (eerst Engeland, naderhand Duitsland) uitgeweken dichter, heeft in ballingschap gewerkt aan een groot epos dat zijn overwinning op de machten der hel, zijn kroning tot dichter en zijn huwelijk met Olympia moest verheerlijken.

Aangezien dit wordt voorgesteld als een reis die de geest van de dichter maakt terwijl het lichaam ligt te slapen, heeft de Duitse bewerking de titel gekregen *Das Buch Extasis* (gedrukt te Keulen, rond 1575).

Teruggekeerd in 1578 in zijn vaderstad zou van der Noot aldaar in een gemeenschappelijk gedrukte Frans-Nederlandse versie: *Cort begryp der XII. Boeken Olympiados - Abrégé des douze livres Olympiades* (Antwerpen, G. van den Rade, 1579) een samenvatting geven van zijn epos

(1) *Anvers*, *ville de Plantin et de Rubens* (Parijs, Bibliothèque nationale, 1954); *Antwerpens Gouden Eeuw* (Antwerpen, 1955).

waarbij evenwel de tweede helft, zoals reeds beschreven in *Das Buch Extasis*, nml. de bruiloft van de dichter en Olympia, is weggelaten. Weliswaar met de belofte:

> 'En des houlijx liedt schoone
> suldt ghy eer langh ooc hooren, suet van toone',

doch deze belofte is niet ingelost geworden.

Het is dit Olympia-epos en *Das Buch Extasis* die door Dr Zaalberg tot in het geringste detail zijn bestudeerd geworden. Als zodanig vormt de studie een zeer geslaagde bijdrage tot de Renaissance-literatuur in onze gewesten. Uitvoerige samenvattingen in de Engelse taal laten ook vreemde vorsers toe kennis te nemen van de conclusies en de voornaamste argumenten van de schrijver. Dr Zaalberg en zijn uitgever zijn hiertoe denkelijk overgegaan omdat jonker van der Noot de jonge Edmund Spencer heeft gekend en beïnvloed en als zodanig in de Angelsaksische landen steeds een levendige belangstelling heeft gewekt.

Schrijver heeft echter nog meer gedaan: hij heeft tevens een samenvatting gegeven van het leven en de werken van de 'patritius' van Antwerpen, en de bibliografie tot op de huidige dag bijgewerkt. In zijn studie vindt men zodoende de laatste stand van het probleem Jan van der Noot.

Een enkele bemerking: de mededeling van L. WILLEMS, *Een bijdrage van jonker Jan vander Noot op den dood van C. Plantin* (De Gulden Passer, XIV, 1936, blz. 43-46) en de studie van R. VAN NUFFEL, *Il Petrarca nell' opera di Jan van der Noot* (Studi Petrarcheschi, Bologna, III, 1950, blz. 183-196) schijnen schrijver te zijn ontgaan.

In een tweede deel heeft Dr C.A. Zaalberg de facsimilé éditie bezorgd van deze Olympia-epen: C.A. ZAALBERG, *The Olympia-epics of Jan van der Noot. A facsimilé edition of* '*Das Buch Extasis*', '*Een cort begryp der XII. Boecken Olympiados*' *and* '*Abrégé des douze livres Olympiades*' (Neerlandica Traiectina, III; Assen, Van Gorcum & Comp. N.V. - G.A. Hak & Dr H.J. Prakke, 1956, XIV + [274] blz.), met een beknopte inleiding en een 40 blz. aantekeningen; beide in het Engels.

Een waardevolle bijdrage aangezien slechts een viertal exemplaren van *Das Buch Extasis* zijn bekend, waarvan enkel één exemplaar in de Nederlanden (universiteitsbibliotheek van Amsterdam - Verder: universiteitsbibliotheken van Göttingen en Uppsala, Landesbibliothek Wiesbaden; exemplaar zonder tekst in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel). Het *Cort begryp-Abrégé* is veel minder zeldzaam: een 16-tal publieke instellingen die één of meer exemplaren bezitten van de editie van 1579 (hieronder het Museum Plantin-Moretus en de Stadsbibliotheek van Antwerpen) worden door Dr Zaalberg opgesomd.

De facsimilé uitgave - naar de exemplaren in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam - is verzorgd, doch het valt te betreuren dat 'for technical reasons' de teksten en een paar van de gravures verkleind (op 9/11 van de natuurlijke grootte) werden weergegeven. Terwijl de weergave op natuurlijke grootte van de meeste illustraties heeft geleid tot allerlei

chirurgische operaties zoals het weglaten van koptitels, aanduiding van de bladzijden, enz.

Tevoren, in 1953, had Dr W.A.P. SMIT reeds een heruitgave bezorgd, met inleiding en aantekeningen, van *Jan van der Noot*, *Epitalameon*, *oft Houwelycx Sanck voor Otto van Vicht en Cornelia van Balen (1583)* (Zwolse drukken en herdrukken, nr. 5; Zwolle, 1953). Zoals *Das Buch Extasis* een uiterst zeldzaam geworden druk (van de persen van de Antwerpse typograaf Jan Verwithagen), aangezien slechts twee exemplaren zijn bekend: één in de bibliotheek van generaal J. Willems te Brussel en één in de stadsbibliotheek te Antwerpen.

In bijlage bij deze editie heeft Dr W. GS HELLINGA, *De drukgeschiedenis van het Epitalameon van Jan van der Noot*, behandeld: de Amsterdamse hoogleraar toont aan, door een nauwkeurig onderzoek van de buitenen binnenvorm van het zetwerk, hoe de verschillen tussen het eerste vel van het Antwerpse en van het Brusselse exemplaar kunnen zijn ontstaan.

Tenslotte wensen wij er nog op te wijzen dat de stadsbibliotheek van Antwerpen een werk bezit van Jan van der Noot dat wij in geen enkele van de talrijke studies over de Antwerpse Renaissancedichter hebben vermeld gevonden. Het is één van de edities van *De Poetische werken van mijn Heere van der Noot. Les oeuvres poetiques du Sr. Ian vander Noot*, doch met een speciale titelpagina *Op de gheluckige ende heerlijke in-koomste des hooghgeboren Vorstes Ernesto... Sur l'heureuse et magnifique entrée du treshaut Prince Erneste...* (Antwerpen, Arnout s'Coninx, 1594).

Arnout s'Coninx heeft inderdaad in 1591, 1592 en 1593, uitgaven van de *Poetische werken* verzorgd, doch de enige bekende editie van 1594 (vgl. A. VERMEYLEN, *Leven en werken van jonker Jan van der Noot*, in Verzameld Werk, II, bl. 840) is het werk geweest van zijn collega, Daniel Vervliet, die eveneens reeds in 1593 een editie van de *Poetische Werken* voor zijn rekening had genomen. Aan de belangstellenden om ook deze uitgave van de vruchtbare 'patritius' van Antwerpen eens zorgvuldig te bekijken!

L. VOET

De geschiedschrijving in de Nederlanden in de 16e en 17e eeuw

Dr B.A. VERMASEREN heeft reeds belangwekkende bijdragen op zijn actief over de geschiedschrijving in de Nederlanden in de 16e en 17e eeuw. Denken we o.m. aan zijn doctoraal proefschrift *De katholieke Nederlandsche geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw* (Maastricht, 1941).

Het onderwerp heeft hem nog niet losgelaten. Vermelden we hier o.m.: *De* '*Mercurius*' *en* '*Historia*' *van Michael ab Isselt* (in Miscellanea Mgr Dr P.J.M. van Gils. Publications de la Société historique et archéo-

logique dans le Limbourg, LXXXV, 1949, 2e dl, blz. 677-692); een bijdrage niet alleen tot de geschiedschrijving maar eveneens tot de geschiedenis van de periodieke pers. Inderdaad, de *mercurii* waarvan hier sprake vormden een samenvatting van de *relationes*, die zelf een bijeenvoeging (of eventueel samenvatting) waren van de op de markt verschenen gedrukte nieuwstijdingen. De *mercurii* zelf hebben dan vaak als bron gediend voor de eigenlijke geschiedschrijvers. In het hier behandeld geval was Michael ab Isselt, een katholiek priester uit Dokkum die na een vrij zwervend leven in 1597 te Altona bij Hamburg overleed, tegelijkertijd compilator van een paar *Mercurii* en geschiedschrijver.

In *Rond het auteurschap der* '*Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas*' (Bijdragen voor de Geschiedenis van de Nederlanden, XI, 1956, blz. 200-234), een handschrift bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, dat de jaren 1565 tot 1580 bestrijkt, en in 1859 door J. Blaes werd uitgegeven, haalt Dr Vermaseren een reeks steekhoudende argumenten aan die pleiten ten gunste van Dr Johan Asseliers, die, van 1556 tot 1577 secretaris van de stad Antwerpen, nadien, tot zijn dood in 1584, allerlei hoge functies waarnam in de centrale administratie.

Tevoren - o.m. door Fl. Prims - waren deze *Mémoires anonymes* toegeschreven geworden aan Gilbert Roy. Dr Vermaseren meent dit vaderschap te moeten afwijzen maar aangezien deze Roy wel op andere wijze een rol heeft gespeeld in de ideeënstrijd van zijn tijd, en als historiograaf is opgetreden, heeft hij hem eveneens een vrij uitvoerige studie gewijd onder de titel *Dr Gilbert Roy of Regius*, *een gunsteling van prins Willem van Oranje* (Bijdragen voor de Geschiedenis van de Nederlanden, XI, 1956, blz. 40-68).

Tenslotte heeft Dr Vermaseren ook nog het historiografisch aspect bestudeerd van de bedrijvigheid van de bekende humanist Janus Dousa: *De werkzaamheid van Janus Dousa Sr* († 1604) *als geschiedschrijver van Holland* (Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, 69, 1954, blz. 49-107).

L. VOET

Uit de wereld van de periodieke pers

De heer FOLKE DAHL, bibliothecaris aan de stads- en universiteits-bibliotheek van Gotenburg (Zweden) heeft zich met een reeks uiterst verdienstelijke publicaties laten kennen en gelden als één van de grootste specialisten van de geschiedenis van de periodieke pers[(1)].

Onder de jongste omvangrijke publicaties van Folke Dahl dient thans

(1) Vermelden we o.m. *Dutch corantos* 1618-1650. *A bibliography illustrated with 334 facsimile reproductions of corantos printed 1618-1625 and an introductory Essay on 17th century stopp press news* (The Hague, 1946) - *Nouvelles contributions à l'histoire des premiers journaux d'Anvers* (LA CHRONIQUE GRAPHIQUE, 5 maart 1939).

geciteerd: *A bibliography of English corantos and periodical newsbooks*, *1620-1642* (London, The Bibliographical Society, 1952, 283 blz.; facs.), een verdere uitwerking en aanvulling van zijn *Short-title catalogue of English corantos and newsbooks 1620-1642*, verschenen in The Library, 1948.

In een inleidend hoofdstuk wordt o.m. een beknopt overzicht gegeven van de Engelse periodieke pers in deze jaren...

De oudste 'corantos' in de Engelse taal blijken het licht te hebben gezien te Amsterdam (1620-1621)(1). Vanaf 1621 begonnen ook Engelse typografen zich toe te leggen op het drukken van nieuwsberichten.

Het nieuwe bedrijf zag zich evenwel in 1632 een dodelijke slag toegediend toen door de Star Chamber het drukken en publiceren werd verboden van 'the ordinary gazetts and pamphletts of newes from forraigne partes'. Het decreet werd weliswaar in 1638 ingetrokken, doch de uitbrekende burgeroorlog deed toen in Engeland de belangstelling tanen voor 'newes from forraigne partes'. In 1642 diende de laatste nog werkzame drukker van 'newsbooks' zijn bedrijvigheid stop te zetten. Het eerste hoofdstuk in de geschiedenis van de Engelse periodieke pers was afgesloten.

In het inleidend hoofdstuk worden eveneens de voornaamste verschillen met de toenmalige periodieke nieuwstijdingen uit het buitenland aangestreept: het gebrek aan stipte verschijningsdata (uit te leggen door het feit dat de 'berichten' het Kanaal dienden over te steken, waarbij, vooral in de wintermaanden, belangrijke vertraging kon worden opgelopen); het enger contact tussen de Engelse uitgevers en lezers door middel van de 'editorial notices'; de grotere 'journalistieke aantrekkingskracht' van de Engelse 'newsbooks'.

Aangezien schrijver hier een vergelijking maakt met de Antwerpenaar Abraham Verhoeven, zullen we hem volledig citeren:

> 'Modern editors always try to give their paper a striking and selling "face". In this respect the London publishers of the years covered by this bibliography - except during the period January, 1639, to April, 1640 - were miles ahead of almost all their continental colleagues. Instead of printing only a head or a few lines of usually insignificant text on the title-page as they did on the Continent, the English gave evidence of a truly journalistic inventive genius. They tried to tickle the curiosity of a prospective reader by enumerating with many "fair" words in the title-page the most sensational and most welcome news contained in the "book". They even used an elegant layout to make their publications look attractive to the reader (see figs 3 and 8). The only continental publisher who seemed to understand the value of a selling "face" was Abraham Verhoeven in Antwerp. During the years 1620-1629 he adorned the title-page of his *Nieuwe Tijdinghen* with crude but often suggestive woodcuts bearing on the contents of the newsbook'.

In samenwerking met twee Franse specialisten, FANNY PETIBON en MARGUERITE BOULET, heeft de heer FOLKE DAHL een ander werk geschre-

(1) Vergelijk eveneens de studie van F. DAHL, *Amsterdam - earliest newspaper centre of Western Europe* (HET BOEK, XXV, 1939).

ven dat, onder de vrij neutrale titel *Les débuts de la presse française. Nouveaux aperçus* (Acta Bibliothecae Gotoburgensis, t. IV, Göteborg-Paris, 1951, VIII + 75 blz.; ill.)[1], het probleem van de oorsprong van de Franse periodieke pers opnieuw stelt, en inzonderheid Théophraste Renaudot berooft van zijn aureool van 'père du journalisme en France': niet alleen zijn het Hollandse uitgevers die de eerste Franstalige nieuwsbladen hebben verzorgd, doch in Frankrijk zelf zijn twee Parijse drukkers, Jean Martin en Louis Vendosme, Th. Renaudot en diens Gazette voor geweest. Hun *Nouvelles ordinaires de divers endroits* moeten minstens vanaf januari 1631 zijn beginnen verschijnen, terwijl het eerste nummer van de *Gazette* van Renaudot pas op 30 mei 1631 de persen verliet.

Renaudot is dus slechts, om een sportterm te gebruiken, met een 'koplengte' geslagen geworden, doch de auteurs maken het meer dan waarschijnlijk dat de 'vader van het Frans journalisme' dankbaar van zijn hoge relaties heeft gebruik gemaakt om, het idee overnemend van Vendosme en Martin, een koninklijk privilege te bemachtigen dat hem het monopool schonk van het drukken van nieuwsbladen, en meteen de concurrentie van zijn voorgangers en inspiratiebronnen uitschakelde.

Een stelling die de persoonlijkheid van Théophraste Renaudot in een nieuw daglicht plaatst!...

De onderwerpen behandeld door Dr THEO LUYKX liggen dichter bij ons, zowel naar tijd als naar plaats.

De prijs van het papier geldt thans als de zwaarste productiepost bij de vaststelling van de kostprijs van de krant. In nog aanzienlijker mate gold dit in de eerste helft van de 19e eeuw toen in tal van landen - en o.m. in België - het krantenpapier was belast met een zware zegeltaks (die tot 40% van de kostprijs van het papier kon belopen!).

In zijn studie *Een halve eeuw zegelbelasting op de Belgische pers (sept.* 1797 - *mei* 1848) (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, XVIII, nr. 4, 1956), heeft Dr Th. Luykx het ontstaan en de verdwijning van deze taks bestudeerd.

Interessant is de vaststelling dat, zo de Belgische pers in de 19e eeuw inzake technische en economische vernieuwingen geen baanbrekende rol heeft gespeeld, België nochtans behoort tot de allereerste landen welke de zegelbelasting afschaften die zo loodzwaar drukte op het krantenbedrijf en dezes ontplooiing meedogenloos remde (de zegelbelasting werd in Engeland pas afgeschaft in 1855, in Nederland in 1869, in Pruisen in 1874, in Frankrijk in 1881).

In een studie, verschenen in het *Album Prof. Dr K. Baschwitz* (Amsterdam, 1956), geeft dezelfde schrijver een beknopt maar zeer lezenswaardig overzicht *Over de orangistische pers in België* (*1830-1842*), te weten *Le*

(1) F. DAHL, I. *Les premiers journaux en français. II. Découverte d'un journal parisien antérieur à la Gazette de Renaudot.* - P. PETIBON, *Les précurseurs de Renaudot à Paris*, *Martin et Vendosme.* - M. BOULET, *Le plagiat de Renaudot.*

Lynx te Brussel, de *Messager de Gand* te Gent, de *Journal de commerce d'Anvers* te Antwerpen, en de *Industrie* te Luik.

In Noord-Nederland heeft Dr H.J. PRAKKE een paar bijdragen laten verschijnen die het vermelden waard zijn.

In *Pers en politieke elite*, met een inleidend woord van Prof. Dr P.J. BOUMAN (Publicistische Publicaties nr. 1. Van Gorcum & Comp. N.V. - G.A. Hak en Dr H.J. Prakke, Assen, 1954, 93 blz.; ill., Prijs: ing. f. 1,50; geb. f. 2.25) belicht Dr H.J. Prakke de resultaten van een onderzoek over de invloed van de pers op de leidinggevende groepen in Nederland ingericht door het Sociologisch Instituut aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

Kerkgang om nieuws [De kerkespraak], met een inleidend woord van Prof. Dr K. BASCHWITZ (Publicistische Publicaties nr. 2. Van Gorcum & Comp. N.V. - G.A. Hak & Dr H.J. Prakke, Assen, 1955, 136 blz.; ill., Prijs: ing. f. 1.95; geb. f. 2.70) houdt slechts onrechtstreeks verband met de geschiedenis van de periodieke pers, maar mag toch in een overzicht gewijd aan het krantenwezen niet ontbreken!

Dr H.J. Prakke laat ons hier inderdaad kennis maken met een eigenaardige instelling die inzonderheid kenschetsend is voor de hervormde gemeenten van het Noorden doch ook in de katholieke kerken aldaar niet onbekend is geweest, en waarvan de voorbeelden terugreiken tot de 16e eeuw: de openlijke afkondiging in de kerk van nieuwsberichten, inzonderheid van lokale tijdingen die de gemeente rechtstreeks belang konden inboezemen. Een vinnige reactie van de Hervormde Kerk heeft tenslotte in 1841 en volgende jaren de 'kerkespraak' tot buiten de kerkdeur gedreven, tot uiteindelijk de verspreiding van de kranten ook deze nieuwe vorm van 'kerkespraak-buiten-de-kerk' heeft doen uitsterven (einde 19e-begin 20e eeuw).

Van dezelfde auteur tenslotte is eveneens een korte notitie verschenen over *Geschreven en gedrukte couranten in het 17e eeuwse Drenthe* (Nieuwe Drentse Volksalmanak, 1956, 7 blz.).

L. VOET

Bibliografische sprokkelingen

Het tijdschrift *Het Boek* heeft een interessant initiatief genomen door een 'kroniek der handschriftenkunde' te openen.

De bekende Nederlandse specialist P.S.H. VERMEEREN heeft in deel XXXII, afl. 2 en afl. 3, de reeks geopend. Buiten kritische beschouwingen over recente werken, handelt hij eveneens over het eerste nummer van de *Bulletin d'information* in 1953 uitgegeven door het *Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, en over de *Colloque international de Paléographie* gehouden te Parijs in 1953.

In dezelfde afl. 2 van *Het Boek*, bestudeert de heer VERMEEREN eveneens in detail *De Nederlandse Historiebijbel der Oostenrijkse Nationale Biblio-*

theek, *Codex 2771 en 2772*, een vijftiendeeuws werk dat verwantschap vertoont met de Historiebijbels van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (9018-9023), de Koninklijke Bibliotheek van 's Gravenhage (78 D 39), en de Universiteitsbibliotheek van Gent (430), en waarvan de illustraties mogen worden beschouwd als een product van de Utrechtse miniatuurschool.

Op welke wijze en met welke materialen hebben de incunabeldrukkers gewerkt?... In de 19e eeuw werden in de bedding van de Saône te Lyon enkele drukletters gevonden die tot de 15e eeuw mogen worden gerekend en bepaalde eigenaardige karakteristieken vertonen.

MAURICE AUDIN, zelf drukker, heeft deze letters reeds herhaalde malen onderzocht, o.m. in de bijdrage *Types du XVe siècle* (Gutenberg Jahrbuch, 1954), terwijl hij eveneens de catalogus ervan heeft verzorgd: *Les types lyonnais primitifs conservés au Département des Imprimés* (Paris, Bibliothèque nationale, 1955; 70 blz.). De geleerde komt thans zijn deducties te publiceren in een zeer belangwekkende studie: *A propos des premières techniques typographiques. Types déplacés et types Lyonnais* (Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance. Travaux et documents, t. XVIII, 1956).

Enkele jaren geleden kwam de Luikse hoogleraar ridder Constantin Le Paige in het bezit van een band afgerukt van een zestiendeeuws werk; een soepele perkamenten band die volgepropt zat met papier... De heer Le Paige vertrouwde de band toe aan zijn collega J. Brassinne, die toen juist het tweede deel van zijn *Reliure Mosane* voorbereidde.

De heer Brassinne identificeerde hem als een werk van de 'Frères de la plume' zoals men te Luik de Hiëronymieten heette. De afvalpapieren zelf konden worden vereenzelvigd als een reeks opstellen van leerlingen van de Hiëronymieten, dagtekenend van de jaren 1524-26. Samen vormden ze een onschatbare mijn voor de kennis van het onderricht in het Latijn in een school uit de Nederlanden in de eerste helft van de 16e eeuw.

De bekende Luikse specialisten Mevr. M. DELCOURT en J. HOYOUX hebben thans deze bron aangeboord en hun bevindingen neergelegd in *Documents inédits sur le Collège Liègeois des Jéronimites (1524-1526)* (Annuaire d'histoire liègeoise, t. V, nr. 5, 1597), een zeer merkwaardige bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in onze gewesten.

De Renaissance-mensen hielden eraan de feesten en 'blijde intredes' die ze zo graag organiseerden, op te luisteren met praalbogen en stellingen voor 'tableaux vivants'. De drukkers in de Nederlanden hebben reeds vroeg in de 16e eeuw het architecturale poort-motief in de versiering van hun titelbladen opgenomen, doch pas vanaf het midden van de 16e eeuw mogen we zeggen dat ze zich in mindere of meerdere mate hebben laten inspireren door de praalbogen en stellingen voor 'tableaux vivants' uit de 'blijde intredes' in hun gewesten.

Over deze invloed handelt Prof. H.F. BOUCHERY in een korte maar zeer suggestieve studie: *Des arcs triomphaux aux frontispices de livres* (in het

verzamelwerk: *Les fêtes de la Renaissance*, I. Parijs, Le choeur des Muses, 1955, blz. 431-442; ill.).

De studie van de Shakespearewerken en -edities heeft de Angelsaksische bibliografen ertoe aangezet grote aandacht te wijden aan de druktechnische studie van de exemplaren die ze te beschrijven hebben, waarbij ze vaak merkwaardige uitslagen boeken.

Op het vasteland is men nog niet zo ver. Daarom is de studie van Dr W. Gs HELLINGA, *De drukgeschiedenis van het Epitalameon van Jan van der Noot* (gedrukt in 1583 door de Antwerpse typograaf J. Verwithagen)[1] dubbel welkom: omdat ze enerzijds aantoont hoe onze zestiendeeuwse drukkers hebben gewerkt, omdat ze hopelijk anderzijds een spoorslag zal zijn voor onze bibliografen om ook dit probleem eens ernstig te bestuderen en te behandelen.

De firma Buschmann heeft in het typografisch leven van Antwerpen een grote rol gespeeld. De gedetailleerde geschiedenis van dit drukkersgeslacht valt nog te schrijven, doch in afwachting kunnen de historici reeds beschikken over een beknopte historiek van de familie, van de hand van een van de leden van het geslacht, die eveneens zelf reeds als drukker grote naam heeft verworven: G.J. BUSCHMANN, *Brièves notices au sujet de la famille et de l'imprimerie J.E. Buschmann*, *1842-1953* (Antwerpen, Éditée à l'occasion des plus de cent années d'activité de l'imprimerie, le 13 novembre 1953).

De zoölogie wordt door de bibliografen veel meer stiefmoederlijk behandeld dan bv. de botanica. Derhalve vormt *Zoological illustration*, vierde deel in de reeks *Bodleian Picture Books* (Oxford, University Press, 1951), ondanks zijn beknoptheid (4 blz. tekst, 24 platen) een voor de liefhebbers zeer interessante bijdrage. De schrijver van de inleiding, A.H.T. ROBB-SMITH, is er inderdaad in geslaagd, ondanks de hem zo karig toegemeten ruimte, een zeer bevattelijk overzicht te geven van de zoölogische illustratie van de 15e eeuw tot de huidige dag.

L. VOET

Asociación de bibliófilos de Barcelona

De 'Vereniging der Bibliofielen van Barcelona' (secretariaat: Balmes, 182, Barcelona) heeft in 1955, ter gelegenheid van haar tienjarig bestaan, een brochure gepubliceerd die een algemeen overzicht biedt van haar activiteit: *Dies años de vida de la Asociación de Bibliófilos de Barcelona.*

Het aantal leden ('asociados') is in principe beperkt tot honderd, doch een nieuwe categorie van 25 'socios' werd geschapen ten behoeve van de bibliotheken.

(1) Vgl. over dit werk hiervoor blz. 228.

De activiteit van de *Asociación* is vooral geconcentreerd op de heruitgave van voorname werken uit het Spaans kultuurleven. In 1945 werd de reeks geopend met de publicatie van *El capitan veneno* door Pedro Antonio de Alarcon. Vervolgens kwamen aan de beurt: in 1946, *Cantar de los Cantares* door Fray Luis de Leon (1e uitgave: Salamanca, 1798); in 1947, *Expedición de Catalanes y Aragoneses contra Turcos y Griegos* door Francisco de Moncada (1e uitgave: Barcelona, 1623); in 1947-49, *Tirante el Blanco* door Johanot Martorell (1e uitgave: Valencia, 1490); in 1950, *Dietari de la diputacio del General de Catalunya de 1454 a 1472* door Jacme Ça Font (handschrift); in 1952-54, *Cronica de cavallers catalans* door Francesco Tarafa (handschrift. Van Tarafa verscheen *De Origine ac rebus gestis regum Hispaniae*, in 1553, te Antwerpen, bij J. Steelsius).

L. VOET

Boekbespreking

E.I. Strubbe, *Inleiding tot de historische critiek* (Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, Uitgeversmij. N.V. De Standaard-Boekhandel, 1954; 194 blz.).

Prof. Eg. I. Strubbe doceert aan de universiteit te Gent o.m. de cursus gewijd aan de Historische Kritiek: de *Inleiding tot de historische critiek* is dan ook te beschouwen als de neerslag van deze cursus.

Dit wil echter niet beduiden dat alleen universiteitsstudenten of belangstellenden in de 'techniek' van de historische wetenschap er belang bij hebben dit werk ter hand te nemen!

Vanzelfsprekend wordt in deze *Inleiding* een aantal hoofdstukken gewijd aan de diverse problemen die de historische kritiek als discipline aanbelangen (De historische critiek: bepaling, voorwerp, enz. - De historische bron - De hulpwetenschappen van de geschiedenis - De bronnencritiek - De historische synthese), doch het leeuwendeel van het werk (blz. 76-184) werd voorbehouden aan een overzicht van de geschiedschrijving, van de oudheid tot de huidige dag. In een reeks zeer merkwaardige hoofdstukken en paragrafen worden de voornaamste vormen van geschiedschrijving in de loop der tijden ontleed, de voornaamste geschiedschrijvers geëvokeerd en de karakteristieken van hun werk gedetailleerd.

Wat de Nederlanden betreft worden aldus Sigebert van Gembloers, Ph. de Commines, Pontus Heuterus, J. de Meyere, de Bollandisten, Kervijn de Lettenhove, R. Fruin, G. Kurth, J. Huizinga en H. Pirenne, meer in het bijzonder belicht en in hun algemeen kader geplaatst, terwijl in de diverse algemene paragrafen tientallen andere geschiedschrijvers uit onze gewesten worden gesitueerd en gekarakteriseerd.

Uitvoerige bibliografische referenties en een bondig overzicht van de voornaamste hedendaagse historische standaardwerken voltooien het geheel.

Werkelijk een handboek dat in geen enkele bibliotheek mag ontbreken!

L. VOET.

G.I. Lieftinck, *De librijen en scriptoria der Westvlaamse Cisterciënserabdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12e en 13e eeuw en de betrekkingen tot het atelier van de kapittelschool van Sint-Donatiaan te Brugge* (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, XV, 1953, nr. 2; 96 blz., ill.).

De uitvoerige titel omschrijft zeer nauwkeurig het opzet en de draagwijdte van het werk. Het vertrekpunt voor schrijver was de vraag: hebben de Cisterciënsers van de 12e eeuw zelf de rijk versierde handschriften verzorgd die in hun biblio-

theken werden aangetroffen? Iets dergelijks druiste inderdaad in tegen de geest, en wat meer is, tegen de regels van de Hl. Bernardus...

Het onderzoek van de verzamelingen van de Cisterciënserabdijen Ter Duinen en Ter Doest, thans bewaard in de Stadsbibliotheek te Brugge, leidde effectief tot de vaststelling dat de handschriften herkomstig uit het primitieve fonds van de 12e eeuw van de Ter Duinenabdij zeer sober waren gehouden.

Dit veranderde op het eind van de 12e eeuw, denkelijk met de komst van Hacket, proost van Sint-Donatiaan, die monnik werd van Ter Duinen. Door zijn bemiddeling moet het scriptorium van Sint-Donatiaan het Cisterciënseratelier diep hebben beïnvloed in de zin van een betere verzorging en afwerking en meer versiering.

Hacket mag tevens beschouwd worden als de werkelijke stichter van het bijhuis van Ter Duinen te Lissewege, Ter Doest - en meteen als de grondlegger van dezes rijke en mooie bibliotheek. De werken werden echter niet in het scriptorium van Ter Doest geschreven (het valt zelfs te betwijfelen of de abdij vóór de tweede helft van de 13e eeuw een schrijfatelier heeft bezeten) maar kwamen rechtstreeks van het scriptorium van Sint-Donatiaan. Pas in de tweede helft van de 13e eeuw heeft de lekebroeder Hendrik, denkelijk een beroepsscribent, van Ter Doest een belangrijk 'schrijfcentrum' gemaakt.

De bevindingen van Dr Lieftinck in verband met de verhoudingen Ter Duinen-Ter Doest-Sint-Donatiaan werpen een nieuw licht op de oorsprong en de geschiedenis van de Cisterciënserbibliotheken en de Cisterciënserhandschriften; ze kunnen dienen als werkhypothese voor andere, soortgelijke opzoekingen.

L. VOET.

H. Hermans, *Meester Plantin* (Antwerpen, De Sikkel, 1952; 139 blz., ill.).

Christoffel Plantin behoort, samen met P.P. Rubens, tot die bevoorrechte kategorie Sinjoren wier leven en werken de literatoren hebben geïnspireerd.

Vermelden we hier terloops JEAN BERTHEROY (schuilnaam van Mevr. Roy de Clotte), *Le journal de Marguerite Plantin* (Parijs, A. Colin, 1e ed. 1899 - 9e ed. 1935), en E.P. KELLY, *At the sign of the Golden Compass* (New York, The Macmillan Company, 1938).

Thans heeft een stadgenoot van Plantin, de heer Hubert Hermans, het aangedurfd de figuur van de grote aartsdrukker in romanvorm te doen herleven.

Zijn bedoeling was inzonderheid voor de aankomende jeugd het leven en het werk van Plantin en de benarde tijd waarin deze leefde, te schetsen. Als zodanig is *Meester Plantin* geslaagd te noemen - vlot en onderhoudend geschreven, kan het meer en beter dan welkdanige dorre wetenschappelijke verhandeling de aankomende generatie vertrouwd maken met Antwerpens gouden eeuw en met enkele van de grote persoonlijkheden welke die gouden eeuw hebben helpen bepalen.

Niet de geringste verdienste van het werk ligt in het feit dat schrijver zich op grondige wijze heeft ingewerkt in het onderwerp, en aldus een historisch betrouwbaar beeld heeft vermogen te scheppen van Plantin en zijn tijd. Anachronismen en

vergissingen die bv. zozeer het werk van Kelly ontsieren, werden grotendeels vermeden.

Enkel mag worden betreurd dat de Heer Hermans het nodig heeft gevonden - om wat meer 'romankarakter' te geven aan zijn werk? - de episode van de 'ongeluksring' te verzinnen en deze te lang uit te spinnen.

L. VOET.

G.H. Dumont, *La vie aventureuse d'Antoine van Bomberghen, compagnon de lutte de Guillaume le taciturne* (Antwerpen, Le Papegay-Publiservice, 1952; 145 blz., ill.).

In de geschiedenis van onze 16e eeuw heeft het geslacht der van Bomberghen een niet onbelangrijke rol gespeeld. Aan de figuur van één harer leden - Antoon van Bomberghen - wijdde de heer Dumont thans een studie.

Een calvinisten-leider tussen vele, trad deze Antoon pas in februari 1567 op de voorgrond toen hij erin slaagde zich te laten aanstellen tot stadhouder van 's-Hertogenbos. Maar amper twee maanden later moest hij reeds de vlucht nemen voor de regeringstroepen. In het leger van Willem van Oranje keerde hij terug in 1568, om te sneuvelen aan de zijde van Hoogstraten bij de overtocht van de Gete in de nacht van 19 op 20 october. Antoon van Bomberghen was toen amper 34 à 35 jaar oud (geboren te Antwerpen rond 1532).

Kortom, als een meteoor is Antoon van Bomberghen aan het politiek firmament verschenen om na enkele ogenblikken voorgoed uit te doven... Dit wil zeggen dat schrijver met enkel de biografie van zijn held zijn werk niet heeft kunnen vullen.

Heel wijselijk heeft hij dan ook de andere leden van de familie van Bomberghen geëvokeerd die in de 16e eeuw een rol hebben gespeeld: Daniël van Bomberghen, de beroemde drukker, die, als uitgever te Venetië van talrijke Hebreeuwse werken, een zo belangrijke figuur is geworden in de geschiedenis van de drukkunst; zijn zoon Karel, vennoot van Chr. Plantin; diens neef Cornelis, broeder van Antoon, en eveneens vennoot van Plantin. Een hoofdstuk over de verdere geschiedenis van het geslacht besluit het werk.

De heer Dumont heeft in de eerste plaats bedoeld een fresco te schilderen van het leven van Antoon van Bomberghen en van het tijdgebeuren waarin deze zijn rol heeft gespeeld. *La vie aventureuse d'Antoine van Bomberghen* is dan ook een vulgariserend werk met litteraire allures geworden.

Doch schrijver blijkt zich zeer goed te hebben ingewerkt in het onderwerp (vgl. de *Orientation bibliographique* op het einde van het werk). Indien de appreciatie over de opstand van de Nederlanden tegen Filips II vrij subjectief is gekleurd (schrijver heeft zich wat te zeer door zijn enthoesiasme voor de held van zijn verhaal laten meeslepen!), dan is het geheel niettemin uitgegroeid tot een degelijke verhandeling over Antoon van Bomberghen, en meer algemeen over het geslacht van Bomberghen.

L. VOET.

Berthe Delepinne, *Geschiedenis der internationale post in België, onder de postmeesters der familie de Tassis* (Belgische posterijen, 1952; 112 blz.; ill.).

Het beheer van de Belgische posterijen heeft het gelukkig idee gehad ter gelegenheid van het XIIIe congres der Wereldpostunie dat in 1952 te Brussel werd gehouden

een ‘herinneringsalbum’ te publiceren gewijd aan de voorgeschiedenis van het Belgisch postwezen.

Een Franse en Nederlandse editie zagen het licht (Nederlandse vertaling door J. Rottiers); 31 platen met portretten en andere herinneringen aan leden van de familie de Tassis fleuren het werk op.

Schrijfster biedt ons een belangwekkend, zij het o.i. wel eens wat te litterair aandoend, overzicht van het leven en de werken van de leden van dit geslacht die gedurende de 16e, 17e en 18e eeuw van het postwezen in de Zuidelijke Nederlanden een modelbedrijf hebben gemaakt, en tevens, in de geschiedenis van het internationaal postwezen, als de grote postmeesters van de Habsburgse vorsten, een uiterst voorname rol hebben gespeeld.

Het lag niet in de bedoeling van dit herinneringsalbum een wetenschappelijke verhandeling te maken; het geheel is dan ook vulgariserend (en soms wel eens wat te oppervlakkig) gehouden. Schrijfster blijkt echter vertrouwd te zijn met het onderwerp, maar waarom dan niet, al was het maar in een korte appendix, enkele bibliografische gegevens en een overzicht van de voornaamste bronnen samengebald? Als leidraad voor de niet-specialisten die dieper op het onderwerp wensen in te gaan...

Belangwekkend, o.m. voor de verspreiding van het nieuws en de nieuwstijdingen(1), zijn de enkele gegevens verstrekt over de door de koeriers te verrichten prestaties.

In de patentbrief van 1 maart 1502 voor Frans de Tassis werd o.m. bepaald dat de afstanden tussen de onderscheidene hoven dienden afgelegd: Brussel-Innsbruck, 5 dagen in de zomer (6 1/2 dagen in de winter); Brussel-Parijs, 44 u. (54 u.); Brussel-Lyon, 4 d. (5 d.); Brussel-Blois, 2 1/2 d. (3 d.); Brussel-Granada, 15 d. (18 d.); Brussel-Toledo, 12 d. (14 d.). Omstreeks dezelfde tijd werden, in een bepaald geval, 35 boden ingezet die, onder elkaar de 1207 km. tussen Mechelen en Wiener Neustadt verdelend, de afstand aflegden in 10 dagen (25 maart- 3 april). Rond 1516 konden door de verdere uitbouw van de organisatie deze tijden nog gevoelig worden verminderd: de 44 u. 's zomers voor Brussel-Parijs werden teruggebracht tot 36 u.; de 4 d. voor Brussel-Lyon tot 3 1/2 d. Rome bereikte men toen in 10 1/2 en Napels in 14 dagen.

L. VOET.

L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans gedrukt tussen 1475* en *1540* (Antwerpen, Uitgeverij De Vlijt, 1951; 358 blz., ill.).

De hoofdtitel *De Nederlandse volksboeken* belooft te veel, doch de ondertitel geeft de juiste draagwijdte weer van de studie van Dr L. Debaene, die met dit werk de doctorsgraad heeft behaald aan de universiteit te Leuven.

Laat ons onmiddellijk zeggen dat *De Nederlandse volksboeken* is uitgegroeid

(1) Vgl. o.m. onze studie *Abraham Verhoeven en de Antwerpse pers*, in De Gulden Passer, 1953, blz. 1-35.

tot een zeer degelijke wetenschappelijke verhandeling, die vooral als naslagwerk grote diensten zal bewijzen.

In een inleidend hoofdstuk omschrijft de auteur het zo moeilijk in een vast keurslijf te wringen begrip 'volksboek'. Volgens hem zijn de 'volksboeken' in de eerste plaats romans in proza. Hun verdere karakteristieken kunnen als volgt worden omschreven: 'fictieve wereldlijke verhalen, hoofdzakelijk in proza geschreven, deels gebaseerd op oudere ridderwereld en -literatuur, deels behorend tot de laat-middeleeuwse maatschappij, aanvankelijk vooral voor een burgerlijk publiek bestemd (en gedrukt), later geleidelijk meer en meer tot gezonken cultuurgoed vervallend' (blz. 23). Misschien kunnen niet alle specialisten met deze bepaling instemmen, doch persoonlijk lijkt ze ons volkomen verantwoord toe.

In een eerste deel krijgen we de eigenlijke kern van het werk: de beschrijving en ontleding van volksboeken-prozaromans die tussen 1475 en 1540 in druk zijn verschenen(1). Voor elk werk worden gegeven: 1. Titelbeschrijving van de oudst bekende en door schrijver gebruikte Nederlandse editie(2) - de opgave van moderne tekstuitgaven - bibliografie; 2. Analyse van de inhoud; 3. Onderzoek naar de herkomst van de prozaroman - tekst; 4. Bespreking van dezes eigenaardigheden; 5. Opgave van de verdere drukken en lotgevallen tot 1600.

Dit deel I wordt besloten met drie bijlagen: bijlage I behandelt de 'verloren prozaromans tot 1540' (Euryalus ende Lucresia; Fierenbras; Leonella ende Canamorus; Olivier; Pyramus en Thisbe). In bijlage II wordt gesproken over de 'prozaromans die waarschijnlijk na 1540 verschenen zijn'(3).

De derde en laatste bijdrage is tamelijk mysterieus. Niet zozeer wat de inhoud betreft: de beknopte bibliografische behandeling en korte karakteristiek van

(1) Ziehier de lijst: Alexander van Mets; Appollonius van Thyro; De borchgravinne van Vergi; Buevijn van Austoen; Floris ende Blancefour; Frederick van Jennen; Griseldis; Vier Heemskinderen; Helias ridder metter swane; Hughe van Bourdeus; Joncker Jan ut den vergiere; De pastoor te Kalenberghe; Margarieta van Lymborch; Meluzine; Merlijn; Olyvier van Castillen; Parijs ende Vienna; Peeters van Provencen; Reynaert; Russche; Sibilla; Strijt van Roncevale; Turias ende Floreta; Ulenspiegel; Virgilius; Seven wijse mannen van Romen.

(2) Dewelke niet noodzakelijkerwijze een tussen 1475 en 1540 gedrukt werk is! Voor *Alexander van Mets* bv. is de titelbeschrijving afgestemd op een Amsterdamse druk van 1645, doch in 1500 was te Maagdenburg een Nederduitse uitgave verschenen; om deze reden wordt *Alexander van Mets* opgenomen in de lijst van *Nederlandse volksromans gedrukt tussen 1475 en 1540.* Een interpretatie die wel enigzins kunstmatig aandoet!... In andere gevallen is slechts een fragment bewaard gebleven van de oudere druk (bv. *Helias ridder metter swane*) of heeft de auteur die oudere druk niet in handen kunnen krijgen (bv. *De borchgravinne van Vergi*).

(3) Hertog Adolf in Kourland; Aurelius ende Isabella; Hertog van Brunswijk; Clamydes ende Claermonde; Faustus; Florent ende Lion; Fortunatus; Ghalien retore; Ridder Galmy; Genoveva; Gilias; Helena van Constantinopel; Hartoeck Herpyen; Jan van Parijs; Malegijs; Meliadus, ridder met het Kruyce; Partinoples; Ponthus ende Sydonie; Ryckaert zonder vreese; Robrecht den duyvel; Urbaen; Valentijn en Ourson; Vrouwenpeerle; Christoffel Wagenaer; Wandelende Jood.

'Andere volksboeken in incunabel- en postincunabelperiode'[1]. Doch waarom zijn deze 'andere volksboeken' niet opgenomen geworden in de kern van het werk? Zijn ze misschien niet volledig gelijk te stellen met de 'andere' volksboeken? Of heeft schrijver in deze bijlage soms niet eenvoudigweg de volksboeken ondergebracht die hij in de hoofdbrok van dit eerste deel niet wenste in extenso te bestuderen? In elk geval was hij zijn lezers toch een woord uitleg verschuldigd.

In het tweede deel tenslotte worden deze analytische gegevens verwerkt in een algemene litterair-historische synthese over de prozaromans, een zeer belangwekkende en originele bijdrage over het onderwerp.

Van vrijwel ieder behandeld volksboek wordt de titelpagina in facsimilé weergegeven. Het geheel biedt een uitvoerig illustratiemateriaal dat het belang van het werk beduidend verhoogt. Doch hier en daar heeft men, denkelijk om plaats te winnen en cliché's uit te sparen, het nodig gevonden de titelpagina's op en over elkaar te spreiden. Het resultaat is echter weinig bevredigend te noemen!

L. VOET.

R. Pennink, *Catalogus der niet-Nederlandse drukken: 1500-1540, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek 's Gravenhage* ('s Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 1955; XVIII + 267 blz.)[2].

Deze catalogus, verzorgd door Dr R. Pennink, die gedurende lange jaren de afdeling der oude drukken van de Koninklijke Bibliotheek heeft beheerd, is uitgegroeid tot een lijvig, voortreffelijk verzorgd en zeer belangwekkend naslagwerk.

Zoals de titel aangeeft, biedt de catalogus een overzicht van het bezit aan niet-Nederlandse drukken van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag voor de periode 1500-1540.

We veronderstelden een ogenblik dat deze data verband hielden met de *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540* van W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, doch dit schijnt niet het geval te zijn.

(1) Nml.: Koning Alexander; Boghijnken van Parijs; Den Camp vander Doot; Gedinghe tusschen eenen coopman ende eenen Jode; Vanden drie blinde danssen; Destrucien van Jerusalem; Twispraec der creaturen; Doctrinael des tyts; Elckerlyc; Vanden .X. esels; Gaver Capeel; Gesten of gheschiedenissen van Romen; Godevaert van Boloen; Jacke; Jan van Beverly; Jan van Mandeville; Jason; Jason ende Hercules; Jonathas ende Rosafiere; Die jeeste van Julius Caesar; Kaetspel ghemoraliseert; Karel ende Elegast; Sinte Kunera; Lansloet ende Sandrijn; Mariken van Nieumeghen; Der zotten ende der narrenschip; Der IX quaesten; Den sack der consten; Salomon ende Marcolphus; Scaecspel; Schip vol wonders; Seghelijn van Jerusalem; Exempel van een soudaensdochter; Spieghel des jongers; Evangelien der spinrocke; Teghen die straal der minnen; Sydrac; Tondalus' visioen; Trojeverhalen; Vanden here van Valckenborch; Verloren sone.

(2) Eveneens te bestellen door bemiddeling van Martinus Nijhoff, Den Haag, Prijs: f. 9.50.

Althans, in het voorbericht, verklaart Dr L. Brummel, hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek: ‘Ik ben mij bewust, dat de begrenzing tot de periode 1500-1540 enigermate willekeurig is. Zij vindt haar oorzaak in het feit dat de drukkers uit deze tijd reeds tijdens Campbell's bibliothecariaat bijeen geplaatst waren, zodat er wel reden was de grens van 1540 te handhaven. Het jaar van afsluiting trouwens is bij de verschillende bibliografieën over deze tijd zo uiteenlopend gekozen, dat het moeilijk zou zijn geweest een gemotiveerde keuze voor een ander jaar dan 1540 te doen’.

Wel is het bestaan van *Nijhoff-Kronenberg* er verantwoordelijk voor dat de catalogus van Dr R. Pennink is geworden *Catalogus der NIET-Nederlandse drukken*: *1500-1540.*

Wat het belang van het repertorium betreft kunnen we ons weer volmondig aansluiten bij wat Dr L. Brummel in zijn voorbericht zegt: ‘Uit de periode 1500-1540 bezit de bibliotheek echter ook vele buitenlandse drukken en het scheen de moeite waard daarvan een catalogus in boekvorm te publiceren. Dit geldt te meer omdat de in velerlei opzicht vaste grond, die men vóór 1500 onder zijn voeten voelt, na die datum aanzienlijk minder betrouwbaar is. Ondanks de vele detailstudies immers zijn de samenvattende moderne bibliographieën over deze periode vrij schaars en elke catalogus bewijst daarom goede diensten’.

Bij de titelbeschrijving heeft Dr R. Pennink, o.i. terecht, de gulden middenweg bewandeld: haar beschrijvingen zijn beter gestoffeerd dan in een gewone short-title catalogus het geval is, zonder het uitgerafelde detail en de omvang te benaderen van de uitvoerige bibliografische beschrijvingen. Er worden overigens uitvoerige referenties gegeven naar andere catalogussen en naslagwerken (de lijst van gebruikte afkortingen, d.w.z. van afgekorte titels, beslaat trouwens niet min dan 10 bladzijden compacte druk).

In totaal zijn 2373 werken opgenomen, waarvan, zoals te verwachten, de overweldigende meerderheid herkomstig is uit Duitsland (inclusief Elzas, Oostenrijk, Zwitserland), Frankrijk [dat echter eveneens Genève annexeert. Waarom niet logisch gebleven en Genève (overigens vertegenwoordigd door één enkel werk) bij Duitsland, enz. gevoegd, of, beter nog, Zwitserland van het Duitse Rijk losgemaakt?] en Italië. Engeland (4 werken), Denemarken (1), Polen (1), Spanje en Portugal (12), en Turkije (10) komen achterna hinken.

L. VOET.

***Livres anciens de droit d'origine étrangère imprimés aux Pays-Bas. Essai de bibliographie et catalogue de l'exposition organisée à l'occasion des Journées d'Histoire du Droit de la Société d'Histoire du Droit des Pays Flamands, Picards et Wallons du 21 au 23 mai 1953 à l'hôtel de ville de Breda* (Amsterdam, Stadsdrukkerij, 1953; VIII + 72 blz.).**

De uitvoerige titel geeft op duidelijke wijze het opzet weer én van de tentoonstelling én van de samenstellers van de erop betrekking hebbende catalogus die ook werken

wensten op te nemen die niet in de tentoonstelling voorkwamen doch hierbij anderzijds niet op volledigheid aanstuurden.

In een ongetekende *Introduction* en in een door Prof. R. Feenstra en door procu-

reur J.W. Bosch ondertekende *Préface* wordt overigens dit opzet, met zijn diverse begrenzingen en beperkingen, op uitvoerige wijze gedetailleerd. Er wordt o.m. gespecifieerd dat *Pays-Bas* hier werd opgevat in de engere zin van Noordelijke Nederlanden.

In totaal worden een 454 nummers gegeven, ten dele systematisch gegroepeerd (Romeins recht; kanoniek recht; natuurrecht en politieke doctrines; internationaal publiek recht; hervormers van het strafrecht; handelsrecht; notariaat; militair recht), ten dele geografisch (Zuidelijke Nederlanden; Frankrijk; Duitsland; andere landen d.w.z. Italië, Sleswig, Rusland, Verenigde Staten; Holland verenigd met het Franse keizerrijk).

Wat de Zuidelijke Nederlanden aangaat blijken o.m. de costuimen van Namen van 1682, van Dendermonde van 1629, en van het leenhof van Dendermonde van 1628, naast werken van Zuid-Nederlandse juristen als J. de Damhouder, P. Gudelinus, A. Perez, P. Stockmans, P. Wielant, F. Zypaeus, in het Noorden een drukker te hebben gevonden. Een speciale vermelding - waarop overigens in de *Introduction* de aandacht wordt gevestigd - verdienen de talrijke uitgaven van de costuimen van Antwerpen van 1582. Inderdaad, ondanks het feit dat deze costuimen te Antwerpen zelf werden opgeheven na de capitulatie van 1585, zijn ze een groot gezag blijven genieten in het Noorden, meer in het bijzonder te Amsterdam.

Hoe onvolledig ook, kan deze catalogus zeer nuttige diensten bewijzen door een eerste oriëntatie toe te laten in het zo speciale en nog zo weinig behandelde bibliografisch domein van de rechtswetenschap.

L. VOET.

***Bibliotheca van der Linde - Niemeijeriana. A catalogue of the chess collection in the Royal Library, The Hague* (The Hague, Royal Library, 1955; XI + 342 blz.)[(1)].**

In het voorwoord van Dr L. Brummel, hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, wordt het ontstaan en de wording geschetst van de verzameling werken over het schaakspel, die, als *Bibliotheca van der Linde-Niemeijeriana*, het onderwerp uitmaakt van de hier besproken catalogus.

In 1876 kon de Koninklijke Bibliotheek de in de schaakaangelegenheden gespecialiseerde bibliotheek van Dr Antonius van der Linde aankopen.

In totaal een 750 nummers, waarbij de werken over schaak werden gevoegd - ten belope van een 250 - die reeds in het bezit waren van de Koninklijke Bibliotheek.

In de volgende jaren werd de verzameling niet systematisch aangevuld. Tot in 1948 Dr M. Niemeyer zijn rijke bibliotheek overmaakte aan de instelling op voorwaarde dat ze zou worden versmolten met de reeds bestaande schaak-kern en tevens in haar naam de herinnering zou bewaren aan de twee schaakspecialisten die aan de basis lagen van de verzameling: Dr van der Linden en Dr Niemeyer zelf.

(1) Te bestellen door bemiddeling van Martinus Nijhoff, Den Haag, Prijs: f. 20.

Wat de toevoer van de bibliotheek van Dr Niemeyer heeft betekend voor de definitieve uitbouw van de *Bibliotheca van der Linde-Niemeijeriana* kan men licht vermoeden als men vaststelt dat de catalogus niet min dan 6493 nummers telt! In haar soort mag dan ook deze sectie van de Koninklijke Bibliotheek als een unicum worden beschouwd.

De beschrijving van de werken - in short-title-vorm - is door een reeks leden van de staf van de Koninklijke Bibliotheek, met medewerking van Dr Niemeyer, verzorgd geworden, en wordt zodoende als een anoniem werk gegeven.

De catalogus is systematisch ingedeeld (Bibliography-History-General Works-Opening-Middle game, enz., enz.), doch een uitvoerige auteurs-index laat toe het werk ook op andere wijze te benaderen.

Voor de specialisten en liefhebbers een zeer belangwekkend en bruikbaar instrument!

L. VOET.

Hans Georg Wackernagel, *Die Matrikel der Universität Basel, I. 1460-1529.* (Basel, Verlag der Universitätsbibliothek, 1951; XIV + 467 blz.).

De compilator heeft jaar na jaar - of juister rectoraat na rectoraat (dat in de universiteit van Basel een zes maanden omvatte: van april tot october, en van october tot april) - de studenten genoteerd die zich lieten inschrijven aan de universiteit van Basel, met eventueel kanttekeningen nopens de behaalde graden en diploma's en verdere lotgevallen, voorzover bekend.

Dit eerste deel bestrijkt de aanvangsjaren van de universiteit tot het ogenblik waarop ze, in de verwarring van de opkomende Hervorming, tijdelijk ophield te bestaan. Een zeer degelijke studie welks bruikbaarheid als naslagwerk wordt verhoogd door tal van uitvoerige indices en registers.

In het geheel worden een 5275 namen opgegeven. Doch de compilator legt er de nadruk op dat enerzijds talrijke studenten zich niet hebben laten inschrijven in de universiteitsregisters en aldus aan zijn opsporingen zijn ontsnapt (alleen reeds voor de jaren omstreeks 1470 heeft schrijver in een andere bron 44 namen gevonden van niet-ingeschreven studenten! Voor de ganse periode moeten er honderden in dit geval zijn geweest); dat anderzijds talrijke personen zich hebben laten inschrijven enkel en alleen om zekere financiële en rechterlijke voordelen te genieten verbonden aan het statuut van universiteitsonderhorige (o.m. de boekdrukkers en boekbinders van de stad).

Voor de geschiedenis van het intellectueel leven van het Zwitserland van het einde van de Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden, vormt *Die Matrikel der Universität Basel* een prachtige bron. Aan de hand hiervan kan o.m. vrij precies de geografische verspreiding worden nagegaan van de aantrekkingskracht uitgeoefend door de universiteit op de leergierige jeugd van Zwitserland en de aanpalende delen van Duitsland en Frankrijk.

Ook enkele studenten uit de Nederlanden blijken in deze jaren de Rijn te zijn opgevaren om van de universiteit van Bazel hun Alma Mater te maken. We hebben

o.m. studenten gevonden uit Alkmaar, Amersfoort, Antwerpen, Brugge, Kampen, Delft, Haarlem, 's Hertogenbos, Luxemburg, Mechelen, Rotterdam, Utrecht (telkens één student), Leiden, Leuven, Luik (twee studenten), en Aarlen (vier studenten).

L. VOET.

Luis de Matos, *Les Portugais à l'université de Paris entre 1500 et 1550* (Universitatis Conimbrigensis studia ac regesta. Coimbre, 1950; XII + 245 blz.; ill.).

Tot en met het einde van de 15e eeuw richtten de Portugese studenten in hoofdzaak de schreden naar de Italiaanse universiteiten. Rond 1500 werd evenwel de universiteit van Parijs de magneet, die de Lusitaniërs aantrok. Rond 1525 zwol de stroom nog aan, niet in het minst door de belangrijke verhoging van het aantal studiebeurzen ingesteld door de Portugese koningen.

Doch precies door toedoen van de beursstudenten te Parijs kon het universitair onderwijs in Portugal zelf in deze jaren gesaneerd en op nieuwe banen worden gevoerd. De beurzen werden vanaf 1540 kariger en schaarser - het aantal Portugese studenten te Parijs liep snel terug. Vanaf 1550 zullen de enkele Lusitaniërs die nog in de vreemde gaan studeren Parijs ter zijde laten liggen voor Salamanca en Leuven...

Dit hoofdstuk uit de geschiedenis van het Portugees intellectueel leven is door L. de Matos op voortreffelijke wijze belicht geworden in algemene overzichten en gedetailleerde biografische notities betreffende de meer dan 200 Portugese professoren en studenten wier spoor hij voor de periode 1500-1550 te Parijs heeft gevonden.

Voor de geschiedenis van de typografie vormt zijn studie in zoverre een waardevolle bijdrage dat hij eveneens de werken in ogenschouw neemt die, geschreven, vertaald of gecommenteerd door Portugese professoren en studenten van de Parijse universiteit, in deze jaren in Frankrijk zijn gedrukt geworden.

Een speciale vermelding verdient wel het feit dat Antwerpen een belangrijke, zij het onrechtstreekse, rol heeft gespeeld in de opgang van Parijs als intellectuele pleisterplaats voor de Lusitaniërs: het was inderdaad voorbehouden aan de 'factoren' van de Portugese koningen in de Scheldestad de stipendia uit te betalen van de koninklijke beursstudenten te Parijs.

L. VOET.

Mirjam Dankova, *Bratrské Tisky Ivancické a Kralické. The prints of Ivancice and Kralice of the union of Czech Brethren (1564-1619)* (Sbornik Narodniko Musea v Praze, Svazek V-A. Historicky C.1; Praha, 1951; 183 blz.; ill.).

Dit 'Volumen V-A, Historia no 1' van de *Acta Musei Nationalis Pragae* schenkt een overzicht van de typografische bedrijvigheid van de protestantse secte der 'Moravische broeders' vooraleer deze in de Dertigjarige oorlog werd uitgeroeid. De drukkers van de secte hebben aanvankelijk gewerkt te Ivancice, om zich in

1578 te Kralice te vestigen waar ze o.m. de beroemde zesdelige Bijbel van Kralice hebben gepubliceerd (1579-94).

Een uitvoerige samenvatting in het Engels stelt de specialisten die het Tjechisch niet machtig zijn, in staat de algemene gedachtengang van de auteur te volgen.

L. VOET.

Dr. A. Van Elslander, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600* (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, r. VI, nr. 71 - Ledeberg-Gent, N.V. Drukkerij Erasmus, 1953).

Voor het lied in de middeleeuwen beschikken we reeds lang over de uitstekende werken van G. Kalff, Fl. van Duyse en J.A.N. Knuttel. Nu de rederijkers sinds enkele tientallen van jaren steeds meer op de voorgrond werden gehaald, begon men meer en meer behoefte te voelen aan een grondige studie van en een overzicht over de rederijkerspoëzie. Op aandringen van Prof. Dr. F. Baur heeft A. van Elslander zich reeds vele jaren geleden aan het werk gezet om zoal niet de gehele dichtkunst der rederijkers, dan toch hun meest typisch genre, het refrein, te beschrijven. Na de nog tamelijk recente heruitgaven van belangrijke refreinenbundels als die van Jan van Styevoort en Jan van Doesborch, was het ogenblik gekomen om zulk veelomvattend werk te ondernemen.

Van Elslander beperkte zich in deze studie wijselijk tot de periode vóór 1600, vermits na die tijd het refrein voor de literaire geschiedenis nog maar van gering belang is. De oorsprong ervan ligt natuurlijk in de Franse ballade, maar al spoedig kreeg deze strofische dichtvorm bij ons eigen kenmerken.

Naast beschouwingen over de drie traditionele soorten, ‘int vroede, int amoureuze en int zotte’, wijdde de auteur een afzonderlijk hoofdstuk aan de refreinen in verband met de Hervorming en de Contra-Reformatie. Hoe interessant hun inhoud soms ook is, toch hebben zij veelal door hun didactische inslag meer een algemeen-culturele dan een zuiver esthetische waarde.

De typische kenmerken van het refrein zijn van formele aard. Buitengewoon belangwekkend is het statistisch onderzoek van de vormelementen der gedichten uit de voornaamste bundels. Dit leidde tot merkwaardige conclusies voor de Antwerpse dichteres Anna Bijns. De als ‘*Nieuwe Refreinen*’ bekendstaande verzameling bleek naar de vorm geheel met haar gedrukte gedichten overeen te stemmen, terwijl de door E. Soens gepubliceerde refreinen voor ongeveer de helft vormkenmerken vertonen die bij de Antwerpse dichteres in haar drie uitgegeven bundels niet voorkomen.

Een apart onderzoek van de ‘refreinfeesten’ geeft ons een nieuw inzicht in de organisatie en de werking der kamers van rethorica.

Hoewel met grote liefde voor het onderwerp geschreven, neigt dit boek nergens tot overschatting van de verdiensten van auteurs of verzen. Steeds was Van Elslander erop bedacht de algemene cultuurgeschiedenis te dienen.

Een grote hulp voor de toekomstige geïnteresseerden bieden de uitvoerige bibliografische gegevens. Wij bedoelen in het bijzonder de lijst van handschriften en drukken waarin refreinen worden aangetroffen.

Wellicht had de schrijver scherper het refrein kunnen laten contrasteren tegen andere door rederijkers beoefende poëtische vormen. Ook lijkt hij ons aan de plaats van de refreinen in de volksboeken al te weinig aandacht te besteden. Maar dat zijn details, die geenszins de grote waarde van een meesterlijke studie verminderen.

L. DEBAENE.

***Virgilius.* Facsimile van de oudste druk van het Vlaamse volksboek ingeleid door Dr. Jan Gessler, professor aan de universiteit te Leuven, lid der nationale commissie voor folklore. Met kanttekeningen bij de illustratie van de Nederlandse uitgaven door Fr. van den Wijngaert, conservator van het stedelijk prentenkabinet te Antwerpen (Antwerpen, Uitgeverij De Vlijt, 1950).**

Het is algemeen bekend hoe de Latijnse dichter Ver- of Virgilius in de middeleeuwen als een groot man, ja zelfs nu eens als profeet, dan weer als tovenaar werd geëerd. Talloos zijn de schrijvers die in hun geschriften necromantische gegevens over hem hebben medegedeeld. Ten onzent vallen daarbij vooral Jacob van Maerlant, Jean d'Outremeuse en Dirc Potter op.

In het begin der zestiende eeuw zagen een Nederlands, een Frans en een Engels volksboek het licht. Van elk der laatste twee verschenen reeds in de negentiende eeuw een drietal behoorlijke herdrukken. De Nederlandse prozaroman bleef moeilijk toegankelijk, daar het enige bekende exemplaar van de oudste editie (Antwerpen, Willem Vorsterman, circa 1525?) zich te Londen in het British Museum bevindt. Daarom verrichtte Prof. Gessler goed werk met deze tekst in een fotografische reproduktie getrouw opnieuw uit te geven. Jammer genoeg heeft hij verwaarloosd zijn editie van tekstverklarende noten te voorzien.

Wel heeft hij het volksboek laten voorafgaan van een korte inleiding. Na de baanbrekende studiën van D. Comparetti en J. Webster Spargo weet hij echter bitter weinig nieuws mede te delen. Het bibliografisch overzicht, de hoofdstukken over 'Virgilius in de Middeleeuwen', 'De Volksboeken van Virgilius' en 'Beknopt overzicht van het oudste Volksboek' moeten dan ook louter als vulgarisatie beschouwd worden. Het enige oorspronkelijke element daarin is het betoog dat het Nederlandse volksboek niet aan het Franse schatplichtig zou zijn, zoals men vroeger algemeen aannam.

Fr. van den Wijngaert voegde aan de inleiding een hoofdstukje toe over de illustraties van de verschillende uitgaven van het volksboek. Op zichzelf niet onaardig, maar veel te omvangrijk en oppervlakkig binnen het raam van een wetenschappelijke tekstuitgave.

Het boek werd aantrekkelijk uitgegeven en rijkelijk geïllustreerd.

L. DEBAENE.

Album Prof. Dr Paul de Keyser; *de jubilaris aangeboden bij zijn zestigste verjaardag* (Wetteren, Drukk. De Meester, 1951; 25 × 16, CXII, 200 blz., portr.).

Het album-De Keyser geeft in een vijftal gevarieerde bijdragen een totaalbeeld van de ongewone bedrijvigheid van Prof. Paul de Keyser. Dr R. Roemans zet de rij in met een korte levensschets. Hij wijst vooral op de dienende rol, die het leven en werk van de jubilaris de luister schenkt van een harmonische eenheid: 'Van hem mag in waarheid getuigd worden, dat zijn ideaal: sociaal nuttig zijn, het toehalen van de solidariteitsbanden van mensen van goede wil en het verheffen van het cultureel peil van zijn volk, in de werkelijkheid van *elke* dag toegepast werd.'

In zijn bijdrage tot deze bundel schetst F. van Es de bedrijvigheid van de gehuldigde op het gebied van de folklore. Al is deze tak van wetenschap volgens enkelen een *ancilla historiae*, toch is het allerminst waar dat de beoefening ervan onbelangrijk zou wezen. De humanistische geest van Prof. de Keyser zoekt en bestudeert de mens, de mens als individu en als lid van de gemeenschap. Door het achterhalen van de primitieve roerselen heeft Prof. de Keyser een diep-menselijke betekenis gelegd in het werkveld van deze jonge tak van wetenschap. Hij heeft oog en hart voor de waarachtige schoonheid die schuilt in de producten van de volkskunst. De kennis van het volkskarakter voert ons zo naar het volkslied en, verwant daarmee, de volksletterkunde. Uit de bijdrage van de Heer van Es blijkt meteen het groot belang van de bibliografie voor de wetenschap.

In *Prof. Dr P. de Keyser en de Nederlandse Taal- en Letterkunde* zegt Dr A. van Elslander op blz. XXXVII: 'Bij een nadere kennismaking met het werk zelf, zal (de belangstellende lezer) moeten bekennen dat Prof. Dr P. de Keyser zich met een bewonderenswaardig gemak op deze zo verscheiden gebieden beweegt en tot het besluit moet komen dat, wat bij een met minder talent en werkkracht begaafd onderzoeker verlies zou zijn, hier ongetwijfeld winst is, omdat juist hierdoor één van de grote bezwaren die niet altijd ten onrechte tegen onze huidige wetenschapsbeoefening worden ingebracht - een te ver doorgedreven specialisering - wordt vermeden en aanrakingspunten tussen verwante gebieden soms in een verrassend nieuw licht komen te staan.' En hij besluit: 'Prof. Dr P. de Keyser heeft ongetwijfeld nog iets bewaard van de universaliteit van onze Humanisten uit de XVIe eeuw.'

Prof. Dr J. Duverger stelt ons de jubilaris voor als een kunstgeleerde. Prof. de Keyser volgde zijn oud-leermeester, E. Pirenne, op als docent in de esthetica en de kunstfilosofie. Wij lezen op blz. XXXIX: 'Dikwijls waren de colleges van Prof. de Keyser gewijd aan de geschiedenis van de aesthetische stelsels van de oudheid af tot op heden. Soms ontwikkelde hij ook een bepaald stelsel, nl. dat van Kant of dat van Hegel. Persoonlijk is hij een neo-kantiaans standpunt toegedaan,...'

Als laatste in de reeks handelt Prof. J.E. Verheyen over de visie van de feesteling op de opvoeding. Al wie belang stelt in de mens overdenkt vroeg of laat de pedagogische problemen van zijn tijd. Zij zijn wel talrijk en het overdenken waard. Laat ons zo vrij zijn er op te wijzen dat in deze bijdrage een storende (zet)fout geslopen is.

Volgt dan de bibliografie - chronologisch opgesteld - 664 titels over 44 jaar activiteit, met als bijlage: Proefschriften voorgesteld en geleid door Prof. Dr Paul de Keyser (CI) en de: Medewerking aan tijdschriften, week- en dagbladen, almanakken (CV). Dit belangwekkend overzicht, waaruit overduidelijk de veelzijdige ontwikkeling van de gehuldigde blijkt, beslaat 67 pagina's. Het album besluit met een bloemlezing 'Uit het werk van Prof. Dr Paul de Keyser'. De indeling van deze keuze gebeurde consequent met de geciteerde teksten: Volkskunde, Nederlandse taal- en letterkunde, kunstgeschiedenis en opvoedkunde. Deze feestbundel kan dienen als een nuttige wegwijzer, mede door de literatuuropgaven. De drukkerij De Meester, te Wetteren, leverde zeer verdienstelijk werk.

E. THYS.

Catalogue de l'Exposition organisée par la Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique à la Bibliothèque Royale du 16 avril au 5 mai 1955. Reliures du Moyen Age au 1er Empire **(88 pp.; ill.).**

Ce fut une fort belle exposition réunissant des exemplaires de presque tous les types qui caractérisent les différentes époques. Les membres avaient bien voulu se passer de leurs trésors pendant quelques semaines et pour compléter cet ensemble de façon à pouvoir suivre plus exactement l'histoire de la reliure, la Bibliothèque Royale et le Musée de Mariemont avaient prêté quelques volumes rares.

Une exposition de ce genre est utile non seulement pour le plaisir qu'elle procure au moment même, mais surtout pour le catalogue qui en est le témoin et ira rejoindre ses prédécesseurs formant la base de la bibliographie de l'histoire de la reliure. Ce catalogue-ci, abondamment illustré, a été fait avec énormément de soin par Messieurs Schauwers et Colin (respectivement conservateur et bibliothécaire à la section Réserve Précieuse de la Bibliothèque Royale). Les descriptions sont minutieuses, les références très étudiées. Comme il faut s'y attendre pour des volumes appartenant à des bibliophiles belges, c'est la reliure française qui est la mieux représentée; du reste n'est-elle pas aussi la plus attirante pour l'amateur de belles choses? Certains peuvent se passionner particulièrement pour une époque ou un endroit déterminé, l'amateur qui ne recherche qu'un bel objet, tâche en général de se procurer une reliure française.

Nous pouvons pourtant constater parmi les volumes exposés, un éclectisme qui marque l'intérêt des bibliophiles belges pour toutes les belles reliures. C'est ainsi que les reliures flamandes qui forment la partie importante du XVe siècle et du début du XVIe, les reliures françaises des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles, sont accompagnées de quelques exemples très caractéristiques provenant d'Italie, d'Angleterre et d'Écosse. Quel dommage que les reliures irlandaises du XVIIIe siècle soient si rares et si peu connues sur le continent; l'amateur de beaux livres anciens et modernes en admirant le travail des relieurs irlandais de la fin du XVIIIe siècle serait étonné de découvrir le décor à filets courbes irradiants si chers aux maîtres relieurs de Paris d'aujourd'hui et dont le relieur irlandais avait déjà fait un si excellent usage.

B. VAN REGEMORTER.

***Catalogue de l'Exposition organisée par la Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique à la Bibliothèque Royale du 23 mars au 13 avril 1957. Reliures du XXe siècle de Marius Michel à Paul Bonet* (84 pp.; ill.).**

Tout comme la précédente, cette exposition fut une véritable réussite et le catalogue avec ses nombreuses reproductions restera un document précieux pour l'histoire de la reliure. Ce furent aussi Messieurs Schauwers et Colin qui se chargèrent de sa rédaction. Les premiers numéros nous montrent des oeuvres de 1900 jusqu'à la guerre '14-'18. On ne peut pas parler d'unité dans l'art du livre de cette époque; les relieurs subissaient des influences diverses et chaque artiste avait sa conception propre. Mais à partir de 1919 tout est changé: Pierre Legrain, par sa maîtrise, impose le dessin géométrique et l'emploi presque général de la mosaïque. C'est le début du renouveau de l'art de la reliure en France. D'autres talents s'affirment, petit à petit le décor évolue, on abandonne même l'abus de la mosaïque et c'est le triomphe des jeux de filets courbes scintillants sur des plats d'un ton uniforme. La beauté du décor tire parti de la virtuosité du doreur pour nous éblouir. En passant de Legrain à Paul Bonet, l'exposition de la Bibliothèque Royale nous permet d'assister à cette transformation des plus intéressantes.

On peut cependant se poser une question: la virtuosité n'est-elle pas un danger? La technique des doreurs français est si éblouissante qu'on en oublie peut-être que la reliure n'est qu'une partie d'un tout: un beau livre; et que la dorure telle qu'elle est comprise actuellement parle peut-être un peu haut.

Il est fort naturel que ce soit la France qui attire les bibliophiles belges et qu'aucun autre pays en dehors de la Belgique ne soit représenté à cette exposition. Il eut été intéressant pourtant de voir ce que Douglas Cockerell, l'élève de Cobden-Sanderson, a exécuté au début du siècle; ce que l'Allemagne de 1920 à Hitler, ce que le Danemark ont produit. Le Hollandais Smits, qui travailla aussi à Zurich, fut un précurseur et nous a laissé quelques belles pièces. En ce moment, l'anglais Roger Powell, professeur au Royal College of Art, exécute des oeuvres plus sobres que les reliures françaises, mais d'une grande beauté.

Ces deux derniers, Smits et Powell, attachent beaucoup de prix à la technique du livre, tout comme l'excellent relieur de Bruxelles, Vladimir Tchekeroul, et ne pratiquent que la couture sur vrais nerfs. Ils n'admettent le grecquage des cahiers que lorsqu'il n'y a vraiment pas moyen de faire autrement. Mais ici nous devons parler des éditeurs de livres de luxe. En général, pour ceux-ci, le seul but est de publier des illustrations créées par des artistes de renom et le texte et les illustrations sont livrés au public dans un étui ou un emboîtage. On ne s'inquiète ni de savoir si le papier choisi, ni le nombre de cahiers se prêtent à être reliés. Le relieur se trouve alors devant un problème qu'il ne peut résoudre qu'en employant le dos brisé. Heureusement que notre époque connaît des relieurs honnêtes qui bannissent le faux nerf.

Espérons que nous pourrons admirer bientôt de fort beaux livres, peut-être d'un format un peu plus réduit, et où tout aura été soigneusement étudié pour former le volume idéal, toutes les parties jouant leur rôle respectif sans trop écraser leurs partenaires dans cet ensemble voué à la beauté.

B. VAN REGEMORTER.

William S. Mitchell, *A History of Scottish Bookbindings, 1432 to 1650* (Aberdeen University Studies n° 134 - Edinburgh, Oliver & Boyd Ltd., 1955; 150 pp.; ill.; Prix: £2.2).

L'auteur a fait une étude fort consciencieuse de tout ce que les bibliothèques et les archives peuvent fournir pour éclairer le sujet. La chose était assez ingrate, car le début de la reliure écossaise n'a rien de personnel. Se basant sur les écrits de G.D. Hobson et de E.Ph. Goldschmidt, l'auteur cite surtout l'influence de la France et de l'Allemagne, sans négliger de songer aux Pays-Bas dont la reliure était arrivée à un niveau très avancé depuis longtemps. Les rapports suivis entre nos régions et l'Angleterre, les nombreux relieurs flamands qui s'y étaient établis même avant les troubles du XVIe siècle ont probablement permis l'introduction de matériel flamand en Angleterre et de là en Écosse. Le dernier relieur étudié ou plutôt plusieurs générations de relieurs du même nom, les Van Hagen, étaient du reste venus d'Anvers et avaient passé par Londres avant de s'établir à Aberdeen.

En général le relieur écossais des XVe et XVIe siècles et même encore du XVIIe siècle est en retard sur son confrère du continent; son travail est archaïque. Deux exceptions intéressantes parmi les reproductions: la planche 17, une reliure de la fin du XVIe siècle et la planche 33, probablement de 1621, qui ont un décor doré, à petits fers, léger et pimpant; elles font présager les jolies reliures écossaises si caractéristiques du XVIIIe siècle. Celles-ci furent hautement prisées à la fin du XIXe siècle et elles ont certainement eu une influence sur l'art de Cobden-Sanderson et de son école.

L'auteur donne des détails très intéressants fournis par les archives sur les matières employées sur les volumes appartenant à la famille royale. Aucune de ces reliures n'a été conservée malheureusement; il ne nous reste que la liste des velours, des soies, des fils d'or confiés au relieur ou à la brodeuse pour confectionner la reliure ainsi que le sac assorti qui contenait le précieux volume. Ceci nous montre qu'en Écosse tout comme dans nos contrées, le cuir n'était pas considéré au début, comme assez noble pour couvrir un livre appartenant à un grand seigneur; il est vrai qu'il n'y avait à la disposition du relieur écossais que le cuir de daim (reindeer hide) ou la basane.

Nous pouvons conclure en disant que cet ouvrage sera très utile aux bibliothécaires écossais et aux amateurs de livres en langue anglaise et qu'il est à souhaiter que d'autres suivent l'exemple de W.S. Mitchell et nous donnent un travail approfondi de la reliure d'une contrée ou même d'une ville déterminée. On arrivera peut-être un jour à réunir une histoire de la reliure qui sera appuyée sur des bases sérieuses et non sur des redites non contrôlées.

B. VAN REGEMORTER.

H.E. Waite, *Alternative type faces* (London, Technical Publishing Company, 1951, 18.5 × 12 cm.; XVI - III blz.).

Dit boekje is ontstaan uit de nood van de dagelijkse drukkerspraktijk. De inleiding maakt het dadelijk duidelijk dat geen diepgaande wetenschappelijke of historische mededelingen zullen worden verstrekt over de behandelde letter-

soorten. De bedoelingen van de compilator zijn practisch: hoe te kiezen tussen het steeds groter wordend aantal schriftsoorten waarvan vele dan nog op elkaar gelijken als tweelingsbroeders. Klas per klas worden de schriften bij elkaar gezet: de schreeflozen, de *Egyptiennes*, de vette letters, de *anglaises*, de gothische lettersoorten, enz. Telkens worden de voorbeelden der betrokken series voorafgegaan door een korte, licht verteerbaar gehouden inleiding. Dat de auteur hierbij niet getracht heeft bepaalde voorkeuren uit te spreken, duid ik hem *niet* ten kwade. De opeenvolging der lettersoorten, zoals deze in appendix gegeven wordt, werkt op hem, die wil zien, meer dan verhelderend.

Dit bescheiden boekje zal zonder twijfel zijn doel, *practisch helpen*, wel bereiken, hoewel hier te lande de voornamelijk Angelsaksisch gerichte keuze enigszins remmend werken kan.

H.V.

S.H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, met voorwoord door Beatrice Warde (Londen, Penguin Books, 1955; 270 blz., 32 platen buiten de tekst, een aantal ill. in de tekst. Prijs: 3 sh. 6 d.).

De titel van dit boekje maakt onmiddellijk duidelijk waarover het handelt: vijf eeuwen drukkunst. Terzelfdertijd, en dat blijkt niet uit de titel, is het een voortreffelijke sociologische studie omdat het, de geschiedenis van de drukkunst schetsend, ook handelt over de onderlinge verhouding tussen drukkunst en beschaving; het onderling verbonden zijn van drukker, uitgever en publiek; de boekcensuur en de 'best-sellers'.

Misschien geen baanbrekende studie, doch in elk geval een vulgarisatiewerk van het beste gehalte.

HUGO VAN DE PERRE.

W.W. Greg, *Some Aspects and Problems of London Publishing between 1550 and 1650* (Oxford, University Press, 1956, 131 blz., 21 sh.).

Tijdens de afgelopen jaren heeft de geschiedenis van de boekhandel in de Britse Eilanden het ontstaan gegeven aan een relatief uitvoerige, fascinerende en soms vrij verbluffende literatuur. In 1952 publiceerde b.v. H.S. BENNETT bij de Cambridge University Press een boek getiteld *English Books & Readers*: *1475 to 1557*. Het bevat een massa onverwachte bijzonderheden, preuves à l'appui, van de populariteit van het boek in die ver afgelegen dagen. Men is geneigd er uit af te leiden dat de kwaal der ongeletterdheid van latere datum is, wellicht meer een gevolg van de industriële revolutie van vorige eeuw dan wij het aandurfden te vermoeden. Verder wijst het op het internationaal karakter van de handel in boeken, reeds in de Tudor-tijd. Dit laatste punt wordt overigens scherp toegelicht door NELLY J.M. KERLING in de flinke studie *Caxton and the Trade in Printed Books* die zij in het herfstnummer 1955 van *The Book Collector* heeft doen verschijnen.

Some Aspects and Problems of London Publishing between 1550 and 1650 is een belangrijke aanwinst in deze serie werken. En vergelijkt U de data van de behan-

delde periode, met die van het hogervermelde werk van H.S. Bennett, dan merkt U dat zij er chronologisch gesproken, onmiddellijk bij aansluit. En terecht: de datum 1557 is inderdaad van kapitaal belang in de geschiedenis van het Britse boekbedrijf, zowel op het gebied van de uitgeverij als van de boekhandel, ja zelfs op dat van het copyright, ofschoon dit woord pas in de achttiende eeuw in courant gebruik is gekomen. Bij regeringsbesluit werd inderdaad in 1557 wettelijk bestaansrecht gegeven aan de *Stationers' Company.* Dank zij deze gilde, kon de regering voortaan zonder moeite het drukkers- en uitgeversbedrijf controleren. Interessant detail: de keure werd uitgevaardigd door Koningin Maria I en Filip II van Spanje, haar echtgenoot, mogelijk wel op initiatief van deze laatste. Op grond van deze keure mocht het drukken slechts worden ondernomen door leden van de gilde, of door personen die hiertoe speciale koninklijke machtiging hadden ontvangen. De persen der universiteiten van Oxford en Cambridge vielen in deze laatste categorie, zodat de keure overhandigd aan de *Stationers' Company* in de grond het ganse drukkersbedrijf tot Londen beperkte. In de registers van de gilde moesten de titels van alle nieuwe uitgaven worden opgetekend en dit blijkt, aldus W.W. Greg, in vele gevallen meteen het copyright te hebben verzekerd - tot dan in 1709 de eerste *Copyright Act* werd uitgevaardigd die de rechten van de copyright-houder voor een periode van veertien jaar veilig stelde. En zelfs dat nam niet weg dat tot in 1911 elk boek, in Engeland gepubliceerd, in de registers van de Stationers' Company moest worden opgetekend.

Het woordje *stationer* is een derivaat van het Middeleeuws latijnse *stationarius*, en slaat op een ‘station’, of ‘stal’, of ‘kraam’. Alles wijst er op dat de *stationers*, die hun stalletjes rond de Londense St. Paul's Kathedraal hadden en er schrijfmateriaal, boeken en dergelijke verkochten, het initiatief tot de oprichting van de *Stationers' Company* hebben genomen, o.m. om zichzelf te beschermen tegen de misbruiken van de venters en andere ambulante verkopers.

Zonder in verdere details over dit uiterst lezenswaardige boek te willen treden (en terecht wijst de auteur er op dat niet de ganse geschiedenis van het Engelse boekbedrijf uit de behandelde periode is vervat in de registers van de gilde, aangezien er toen aardig wat sluikpersen en sluikuitgaven bestonden, o.m. van katholieke zijde), zou ik willen besluiten met er de aandacht op te vestigen dat de *Stationers' Hall* nog steeds een zekere activiteit blijft ontwikkelen als centrum van de gilde. En verder dat de woordjes *stationer* en *stationery* nog steeds in courant gebruik zijn. Het eerste staat voor een ‘handelaar in schrijfbehoeften’ (wat wel eens o.m. boeken omvat), het tweede voor schrijfbehoeften. Toch heeft *Kramers' Engels Woordenboek* het beslist verkeerd voor als het de *Stationers' Hall* bestempelt als ‘het registratiekantoor voor het kopijrecht’. Ingevolge de wet op het copyright van 1911 (thans in proces van herziening) is het copyright automatisch verzekerd voor elk literair, dramatisch, muzikaal en artistiek werk. Maar het is min of meer gebruikelijk een exemplaar van een boek in de bibliotheek van het British Museum als een soort waarborg van copyright te deponeren. Dit kan bovendien ook sinds 1924 - op een absoluut vrijwillige basis, het weze beklemtoond - in de *Stationers' Hall* geschieden.

HUGO VAN DE PERRE.

Oliver Simon, *Printer and Playground* (Londen, Faber and Faber, 1956. - 156 blz.; ill.; Prijs: 27 sh. 6 p.).

Twee der grootmeesters van de hedendaagse Engelse typografie zijn in 1956 overleden: Oliver Simon en R.B. Fishenden. De naam van de eerste blijft voor immer verbonden met de fraaiste realisaties van de *Curwen Press* waar hij, van 1919 tot aan zijn dood, voor heeft gewerkt, en met zijn vermaard artistiek credo *Introduction to Typography* dat ik twee jaar geleden in dit tijdschrift besprak naar aanleiding van de heruitgave als 'pocket-book' door de Peguin. R.B. Fishenden, daarentegen, maakte o.m. faam als hoofdredacteur van de vermaarde en nagenoeg unieke *Penrose Annual* die een paar maanden voor het overlijden van Fishenden, zijn vijftigjarig bestaan had gevierd, en tevens als technisch adviseur o.m. voor de King Penguins.

Veertien dagen voor zijn overlijden, had Oliver Simon de kroon op het werk gezet, door de publicatie van zijn autobiografie *Printer and Playground.* Dit boek is dus een soort afscheid van de wereld en van zijn kunst, te meer daar het onder zijn toezicht door de Curwen Press is gedrukt.

Over de autobiografie als zodanig ga ik kort zijn. Zij is in keurig maar eenvoudig Engels gesteld, terzelfdertijd leerrijk en aangenaam omdat ze ons niet slechts Oliver Simon als mens toont, doch tevens als een scheppende en toch praktische idealist en als de verwezenlijker van drukwerk in een stijl waar een autoriteit op het gebied heeft van getuigd dat hij de klassieke strengheid, waardigheid en gezag heeft van een Didot in hoogsteigen persoon.

Tenslotte zij er op gewezen dat wij in deze autobiografie bovendien de geschiedenis aantreffen van typografische tijdschriften als *Fleuron* en *Signature* die zo'n geweldige invloed hebben uitgeoefend op de Engelse typografie der afgelopen decennia, alsmede onverwachte details over de *The Limited Editions Club*, van New-York, waarvan de uitgaven door de Curwen Press werden gedrukt. Met het dubbele gevolg dat de invloed van Oliver Simon zich op slag tot de V.S.A. kon uitstrekken en dat, zoals hij het in zijn autobiografie schreef, 'De typografische ondervinding en de zorg die zo kwistig aan deze éditions de luxe werden besteed, uiteindelijk ook op het massa-geproduceerde boek konden worden overgebracht'.

HUGO VAN DE PERRE

John Carter, *Books and Book Collectors* (Londen, Rupert Hart-Davis, 1956, 196 blz.; 18 sh.).

In de bibliofiele wereld, vooral deze die zich inlaat met de Angelsaksische letteren, is John Carter een van oudsher bekende. Reeds meer dan vijfentwintig jaar zit hij in het bedrijf. Hoe zeldzamer een boek, hoe meer het hem aantrekt. Hij was het die de verkoping bewerkstelligde van b.v. het enig bestaande gekleurde exemplaar van William Blake's *Jerusalem*, van het Shuckbrugh exemplaar van de Gutenberg Bijbel en dies meer. Maar John Carter is niet slechts een deskundige, hoe geschoold ook, in zijn vak. Hij bezit bovendien de gave in een bekoorlijke stijl te praten en te schrijven over boeken, het verzamelen van boeken en grote

verzamelingen. Zijn *Taste and Technique in Book-Collecting*, doch vooral zijn *ABC for Book-Collectors*, zijn standaardwerken in hun genre. Bovendien heeft Carter, in samenwerking met Graham Pollard, de grootste vervalsingsoperatie van zgn. bibliofiele zeldzaamheden ontmaskerd, namelijk die van Thomas J. Wise. Deze laatste heeft tegen het einde van vorige eeuw, over een periode van elf jaar, zowat een zestigtal voorgewende privé-drukken, prae-eerste uitgaven en dergelijke van werken van Engelse dichters uit het Victoriaanse tijdperk in omloop gebracht, waaronder Wordsworth, Tennyson, Dickens, de Brownings, Kipling en George Eliot. Dat weinig verkwikkelijke zaakje is nog lang niet opgeklaard, twintig jaar na het overlijden van de hoofdschuldige: Thomas J. Wise, een der meest vermaarde bibliofielen van zijn tijd en stichter van de beroemde Ashley Library.

In *Books and Book Collectors*, dat een verzameling essays en studies is over de bibliofilie, komt John Carter uitvoerig op dit problema terug in niet minder dan drie essays. Dit laat er dus vijftien over voor andere onderwerpen. Hiervan zijn er gewijd aan zes grote hedendaagse bibliofielen waaronder Michael Sadleir (waarvan schrijver evenwel verzwijgt dat hij de gelukkige eigenaar is van wellicht het omvangrijkste en belangrijkste Verhaeren-archief in privé bezit!). Twee andere handelen over typografen: D.B. Updike en Stanley Morrison.

Al deze essays zijn doorweven met massa's wetenswaardige bibliografische bijzonderheden. Anderzijds is de studie *One Bibliographical Sermon: Nineteenth-Century English Books: Some Bibliographical Agenda* een bondige maar voortreffelijke historische schets over de evolutie van het boekontwerp en de boekproductie tijdens de vorige eeuw.

Een kleinood, als U wilt, maar charmant, en, op zijn eigen terrein, buitengewoon leerzaam.

Hugo van de Perre.

Hugh Williamson, *Methods of Book Design: The Practice of an Industrial Craft* (Oxford, University Press, 1956, 430 blz., ill., platen en voorbeelden van lettertype. Prijs: 45 sh.).

Met het verdwijnen van Oliver Simon en R.B. Fishenden is Hugh Williamson nu zowat op slag de enige algemeen erkende autoriteit op het gebied van het boekontwerp en de boekproductie. Gedurende tal van jaren heeft hij in deze hoedanigheid bij de Oxford University Press gewerkt, en amper twee jaar geleden is hem de produktieleiding toevertrouwd van de uitgeversgroep William Heinemann die er in Kingswood, graafschap Surrey, zijn eigen persen op na houdt onder de maatschappelijke benaming The Windmill Press.

Zoals de titel van zijn boek het ons leert, beschouwt Hugh Williamson de boekproductie, met inbegrip van het boekontwerp, als een industrieel ambacht; dit is dus waarbij zowel technische kennis als goede smaak van pas komen. Terecht of tenonrechte hoedt hij er zich nochtans voor van ‘kunst’ te gewagen. ‘De aesthetika van het boekontwerp, zegt hij inderdaad nadrukkelijk, kan niet gemakkelijk worden beschreven, misschien is het zelfs een onmogelijkheid’. Alles bij elkaar genomen

stemt de ietwat pragmatische zienswijze van Williamson over het onderwerp derhalve nagenoeg overeen met wat de Amerikaanse typograaf Daniel

Berkeley Updike neerschreef in zijn vandaag al te veronachtzaamd werk *Printing Type* dat in 1922 versheen en niet weinig heeft bijgedragen tot wat ik, Williamson's terughoudendheid ten spijt, de artistieke wedergeboorte van de Engelse typografie durf noemen. Updike was inderdaad van mening dat 'Het merendeel van hen die in het drukkersbedrijf gaan een of andere vorm en graad van goede smaak hebben, sommigen hunner zelfs een onaanvechtbare goede smaak, wat een geschenk der goden is. Het komt me voor dat in het drukkersbedrijf de gepaste smaak wordt aangekweekt... door de kennis van wat in het verleden is gepresteerd en wat waardering genoeg heeft gevonden om te overleven.... Bestudeert men de meesterwerken van de drukkunst (in wezen spreekt hij niet van drukkunst, doch van het drukken tout court - v.d. P.), dan stelt men vast dat zij onderling bepaald kwaliteiten gemeen hebben... Begint men dan te begrijpen waarom zij grote voorbeelden van typografie zijn, dan begint hij meteen zijn goede smaak te oefenen'....

Toch leide U niet af uit wat voorafgaat, dat Hugh Williamson een soort remaché zou hebben gegeven van Oliver Simon's *Introduction to Typography.* Integendeel, in zijn buitengewoon gedetailleerde en zorgvuldig geargumenteerde uiteenzetting, schetst Williamson stapsgewijze de groei en de praktische uitwerking van het boekontwerp en de principes en regelen van goede smaak die er ten grondslag van liggen. Dit betekent dat dit boek, in wezen een encyclopedie, het onderwerp behandelt in vierentwintig hoofdstukken, gaande van het handschrift tot en met het stofomslag, via formaat, keus van lettertype en -formaat, papier, kleurdruk, prijsberekening, en dies meer. Elk hoofdstuk is bovendien aangevuld met een zorgvuldig uitgewerkte biografie. En tenslotte zijn er dan nog vijf bijlagen, plus index en glossarium.

Om samen te vatten: dit werk is een tekstboek voor de beginner, een uitmuntend referentiewerk voor de cognoscenti en, tenslotte, een treffend voorbeeld van sober-voornaam, streng maar niet stoer-klassiek boekontwerp en boekproduktie, getrokken op fraai papier, terwijl alles wat naar reproduktie en illustratie zweemt, van allereerste gehalte is.

HUGO VAN DE PERRE.

J. Hillier, *Hokusai* (Londen, The Phaidon Press, 1955. Groot in-4° formaat, 134 blz.; 130 ill. in monochroom en 18 gekleurde platen. Prijs: 42 sh.).

De auteur van dit werk had zich reeds aan onze aandacht opgedrongen door wat ik hier eertijds een krachttoer noemde, zijn *Japanese Masters of the Colour Print. A Great Heritage of Oriental Art.*

Zijn *Hokusai*, even voortreffelijk uitgevoerd en in eenzelfde formaat, moet het er alleszins niet tegen afleggen. Integendeel, de *Times Literary Supplement* heeft het werk zelfs begroet als zijnde het beste bestaande werk over de kunstenaar die, aldus de chronologisch opgestelde bibliografische lijst waar deze monografie op besluit, niet minder dan 207 boeken met zijn illustraties heeft verlucht.

De studie is onderverdeeld in zeven hoofdstukken die in grote trekken overeenstemmen met de opeenvolgende fazen van de artistieke ontwikkeling van een kunstenaar die met een gepast brio een traditie heeft afgesloten die terugreikt tot

in de zevende eeuw onzer tijdrekening, en leteen tot de Chinese schilderkunst.

Zij die Hokusai en andere grootmeesters van de Japanse prent in hun precies kunsthistorisch verband wensen te bestuderen, zullen evenwel goed doen, meen ik, tegelijk met de twee monografieën van Hillier, ook *The Art and Architecture of Japan*, door ROBERT TRAIT PAINE en ALEXANDER SOPER, in de voortreffelijke *Pelican History of Art series* (Penguin uitgave), ter hand te nemen. En zelfs, wensen zij terug te gaan tot aan de bron, in dezelfde serie, de niet minder briljante studie *The Art and Architecture of China*, van LAURENCE SICKMAN en ALEXANDER SOPER.

HUGO VAN DE PERRE.